

1986

3

ЁШЛИК

ЎЗБЕКИСТОН ЛКСМ
МАРКАЗИЙ
КОМИТЕТИ ВА
ЎЗБЕКИСТОН ССР
ЁЗУВЧИЛАР
СОЮЗИ ОРГАНИ

**(51)
МАРТ**

Ойлик
адабий-
бадий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал

Бош редактор:
Омон МАТЖОН

Редакцион коллегия:

Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОХИДОВ,
Андрей ДЕМЕНТЬЕВ,
Баходир ЖАЛОЛОВ,
Гулчехра ЖЎРАЕВА,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Олимжон ИСМОИЛОВ,
Муроджон МАНСУРОВ
(бош редактор ўринбосари),
Улуғбек МУСАЕВ,
Фарход МУСАЖОНОВ,
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул секретарь),
Урие ЭДЕМОВА,
Абдуқодир ЭРГАШЕВ,
Гаффор ҲОТАМОВ

ТОШКЕНТ
«Ёш гвардия» нашриёти

НАСР

Т. МАЛИК. Чархпалак. Қисса 7
Н. РАЙИМОВА. Расмдаги қуёш. Ҳикоя 51

НАЗМ

ОЙДИН ШУКУРОВА 4
ОЙНИСА ОРТИҚБОЕВА 6
ИНОБАТ РИЗАЕВА 30
МАРЗИЯ ЭРДОНОВА 55
ЗУЛФИЯ МУМИНОВА 60

АДАБИЙ ДУСТЛИК — АБАДИЙ ДУСТЛИК

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ. Асрни қаритган кун. Романнинг давоми 31

ПУБЛИЦИСТИКА

ЭРГАШ ЖУМАНОВ. Асосий мезон — виждон бўлсин 5
АНВАР ОБИДЖОН. «Алифбе»даги сирли қоп 56
Н. МУҲАММАДИЕВ. Ишчизодалар 62

ГУЛЧАМБАР

ҒАИРАТ ХУДОИНАЗАРОВ. Шеърлар 61

АДАБИЙ ТАНҚИД

Утмишга қулоқ тутсангиз 64
РАҲИМЖОН ОТАЕВ. Ҳикматлар қарвони 68

ҲАМЗАХОНЛИК

НИҲОНИЙ. Шеърлар 72

«ЕШЛИК» ПОЧТАСИ

«Замон ва ижобий қаҳрамон» 73

МУҲАББАТНОМА

САПФО, СИЛЬВА КАПУТИКЯН, АННА АХМАТОВА. Шеърлар 75

ЕЛПИҒИЧ

САЙЛОВБОЙ ЖУМАҒУЛОВ. Мушук думдаги хатлар. Ҳажвий ҳикоялар 76
ИКРОМ СУЯРҚУЛОВ. Ешим 78
ТОМОШАБОҒ 79

ЖУРНАЛХОНГА МАКТУБ

Билиб қуйки, сени Ваган кутади 3

«Ешлик» («Молодость»)
ежемесячный литературно-художественный общественно-политический журнал

На узбекском языке

Орган ЦК ЛКСМ Узбекистана и
Союза писателей Узбекской ССР

Рассом: Х. СОЛИҲОВ
Техник редактор: В. УРУСОВА
Корректор: М. НАБИЕВА

Адресимиз: 700000, Тошкент-П, Ленин кўчаси, 41
Телефонлар:
Бош редактор — 32-26-01
Бош редактор ўринбосари — 32-26-06
Масъул секретарь — 32-56-27
Проза бўлими — 32-56-41

Редакция ҳажми 12 босма листдан ортиқ роман ва 8 босма листдан зиёд қиссалар қўлғемасини қабул қилмайди.

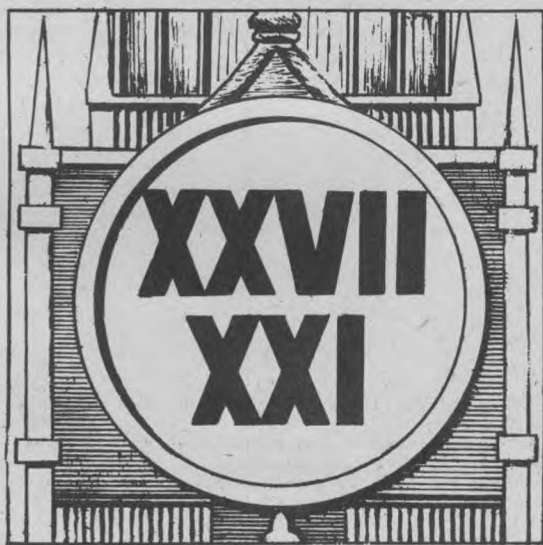
Бир босма листгача бўлган асарлар авторларига қайтарилмайди.
Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарлар қўлғемасини қабул қилади.
Журналдан кўчириб босилганда «Ешлик»дан олинди», деб изоҳланиши шарт.

Босмаҳонага 30.01.86да туширилди.
Босишга 20.02.86да рухсат берилди.
Р-13611. Қоғоз формати 84×108¹/₁₆.
Қоғоз ҳажми 5,25 лист. Шартли босма листи 8,82.
Нашриёт ҳисоб листи 12,6
Тиражи 233193 нусха. Буюртма № 2831.
Баҳоси 50 тийин.
Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвардия» нашриёти.
Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмаҳонаси.
Тошкент, 700029, Ленин кўчаси, 41

© «Ешлик» № 3. 1986.
«Еш гвардия» нашриёти.

Билиб кўйки, сени Ватан кутади

Азиз журналхон!

Азиз асримизнинг азиз онлари ўтиб бормоқда. Икки мингичи йилгача ниҳояти ўн беш йил қолмоқда. Тарих қаршисида бу қанчалик оз муддат. Аммо бу ўн беш йил Ватанимиз тарихида алоҳида саҳифа бўлиб қолажagini Сиз ва биз яхши биламиз. Негаки, биз бугун улугвор ва олашумул воқеаларнинг шохиди бўлиб турибмиз. Кечагина ўз ишини тугаллаган партия XXVII съезди Ватанимиз равнақи ва жамиятимиз тараққиётининг 2000 йилгача бўлган мислсиз уфқларини ленинча донолик билан белгилаб берди. Асосий йўналишларда айтилганидек, СССР учинчи минг йилликка янада қудратли ривожланган давлат бўлиб қадам кўяди ва ўз ютуқлари билан жаҳон тараққиёти жараёнига тобора кучлироқ прогрессив таъсир ўтказаверади. Бундан фахрланмаслик мумкин эмас. Худди шу фахр ҳисси, ўз Ватанимизни яна ҳам қудратли, ҳаётимизни яна ҳам фаровон кўриш иштиёқи эндиликда бизни ҳар қачонгидан кўра фидо-корроқ бўлишга, ҳар бир ишни чин дилдан бажаришга, фақат ҳалол ва яна ҳалол бўлишга ундамоқда.

Съезд олдимизга икки буюк олашумул вазифани кўймоқда. У ҳам бўлса, 2000 йилгача қолган шу ўн беш йил ичида миқёси жиҳатидан бутун совет ҳокимияти йилларида тўпланган қудратга тенг иқтисодий потенциал яратиш ва жонажон планетамизни қирғин қуролларидан холи сайёрага Тинчлик масканига айлантиришидир. Ҳар иккиси ҳам дунёвий аҳамиятга эга вазифаки, уни адо этиш Сиз ва бизнинг зиммамизга тушмоқда. Ўз юртини, тенгсиз сайёрамизни, Советлар мамлакатини севган ҳар битта граждон, шу Ватан фарзандиман деган ҳар бир ўғил-қизга дахлдордир бу вазифалар.

Агар планетада омонлик бўлсин десак, тинчликнинг улуг посбони — Ватанимизни ҳамиша қудратли кўрайлик десак, ҳар биримиз ўз ишимизни фақат ва яна фақат сидқидилдан адо этмоғимиз, жамият манфаатларини кўзлаб яшай билмоғимиз керак. Жамият-ку шунча шароитлар яратиб берди, лекин мен жамиятга нима бердим, дея ўз-ўзимизга ҳисоб бера билмоғимиз керак.

Сир эмас. Ҳали орамизда фақат ўзининг ҳамёнини ўйлаб яшайётганлар, ҳар турли қинғир йўллар билан жамият бойлигидан юлиб қолишга, ҳаммадан яхшироқ яшашга интиладиганлар оз эмас. Лоқайдлар, қўлдан кетгунча эгасига етгунча иш қиладиганлар йўқ эмас. Камчиликни кўриб, кўрмаганга олиб кетадиганлар, халқ мулки исроф бўлишидан ҳеч жони ачимайдиганлар бор. Партия ана шундайларга нисбатан мурасасиз бўлишга, мустаҳкам тартиб-интизом ўрнатишга чақирмоқда. Ишимизни тубдан қайта қурмай туриб, съезд олдимизга кўйган улугвор вазифаларни уddалаш мумкин эмас. Ҳар ким ўз вазифасини ҳалол бажаргандагина, курашчанлик фазилатларини намён этгандагина мамлакат миқёсида катта юксалишга эришиш мумкин. Сиз ва биз куйиб-пишмасак, принципал бўла билмасак, жамиятимиз манфаатларини қаттиқ туриб ҳимоя эта олмасак, мамлакатнинг социал-иқтисодий ривожланишини партия съездида кўзда тутилгандек тезлаштириш қийин.

Шу боисдан ҳам партия инсон омилига алоҳида урғу бермоқда. КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари М. С. Горбачев таъбири билан айтганда, инсон омилини активлаштирмай туриб, олдимизда турган ҳеч бир вазифани адо этиш мумкин эмас. СССРни иқтисодий ва социал ривожлантиришининг 2000 йилгача бўлган даврга мўлжалланган Асосий йўналишларида ҳам шу ҳақда алоҳида таъкидланиб, аввало инсон омили, одамларнинг имкониятлари замирида, юксак уюшқоқликни, интизом ва тартибни таъминлаш замирида яшириниб ётган энг катта, аслида битмас-туганмас резервни тўла-тўқис ишга солиш лозим, дейилди. Мана гап қаерда. Улугвор планларни бажаришининг

асоси, бош резерви хомашё ёки механизмлар эмас, балки одамлардир, одамларнинг меҳнатга онгли, фидокорона муносабати дир. Бошқача айтганда, партия сиз ва бизнинг сидқидил билан виждонан ишлай билишимизга, шу эл, шу юрт учун фидокорлигимизга суянмоқда. Энди ҳалол меҳнатнинг обрўси ҳар қачонидан баланд бўлади. Шундай экан, айниқса, ижодкорлар бу ишдан четда қолмасликлари, ҳалол меҳнат кишиларини яна ва яна улуғламоқлари лозим. Токи, меҳнат кишилари энг яхши асарларимизнинг қаҳрамонларига айлансин. Бундай асарлар ёшларимизни меҳнатга муҳаббат, Ватанга садоқат руҳида тарбиялаш ишига муносиб ҳисса қўйсин.

Шунинг учун ҳам, азиз журналхон, агрофингизда яшаб ишлайётган энг ҳалол, камтар ва камсуқум, эл-юрт учун ўзини аямайдиган оддий меҳнат кишилари ҳақида ўз дил сўзларингизни ёзиб юборишингизни истардик. Токи ёшлар яхшилардан ибрат олсин. Кимга ўхшаб яшашни билсин, ўргансин. Поклик, ҳалоллик, Ватанга садоқат руҳида тарбия топаверсин. Инсон дунёга бир марта келади, уни ҳалол яшаб ўтмоқ керак, ўзидан бир яхши ном қолдирмоқ керак. Эл-юрт ғамидан ташқарида турган, ўзидан бошқани ўйламаган одам қачон яхши бир ном олган?!

Ҳалол меҳнат кишилари Ватанимизнинг олтин фондидир. Биз улар ҳақида ҳар қанча ёзсак, улуғласак кам. «Ёшлик» бундай қаҳрамонлар ҳақидаги асар ва очеркларга ҳарқачонгидан катта ўрин беради. Ўз авторларини, ёш адибларни бу мавзуда бадиий баркамол асарлар ёзишга чақиради.

Биз Сизга мурожаат этамиз, юрагида ўти бор йигит-қизлар, ҳаммаша партия чақирғига лаббай деб жавоб бергучи комсомоллар! Партия анжумани тугаши биланоқ 121 минг тенгдошларингиз Ленин комсомоли чақирғи билан КПСС XXVII съезди номидаги Бутуниттifoқ зарбдор комсомол отряди сафида ўн иккинчи беш йилликнинг энг муҳим қурилишларига жўнаб кетдилар. Улар Беркакит—Томмот—Якутск темир йўли, Экибастуз ва Канск-Ачинск иссиқлик-энергетика комплекслари, Енисей ГЭСлари каскади қурилишларида, Россиянинг ноқоратупроқ ерларини ўзлаштиришда, Магнитка ва Тюмень сингари беш йилликнинг 72 зарбдор қурилишларида ишламоқдалар. Шу Бутуниттifoқ зарбдор қурилишлари рўйхатиغا Жиззах ва Қариш чўлларини ўзлаштириш ҳам кирган. Республика комсомоли ва ёшлари мамлакат аҳамиятига эга бўлган бу улуғ ишларда актив иштирок этишига, уни ўзининг жонажон иши деб билишига ишонамиз. «Ёшлик» беш йилликнинг ҳар иккала зарбдор қурилишида ишинг боришини, ёшлар жасорати ва ишжоатини, бунёдкорона меҳнати муносиб ёритишини ўз бурчи деб билади ва Жиззах дашти қурилишларини ўз оталиғига олади. Оталиқ планида энг талантли ёш ижодкорлар — ёзувчи ва шоирлар, қўшиқчи ва рассомларнинг қурувчилар билан учрашувлари, мулоқотлари, чиқишлари бор. Биз съезд белгилаган улуғвор ишларни рўёба чиқаришга отланган, ажойиб меҳнат намуналарини кўрсатиб, Ватанимиз қудратига қудрат қўшаётган ёшларни ҳар томонлама руҳлантиришини, уларни минглаб тенгдошларига ибрат қилиб кўрсатишини жонажон ишимиз деб биламиз.

Беш йилликнинг зарбдор объектларига бориб ишлаш имконияти бўлмаган ёшлар ҳар ким ўз ўрнида Ватанга садоқатини ҳалол меҳнат билан намоён этадилар, деб ўйлаймиз. Бизнинг мамлакатда майда иш йўқ. Ҳамма нарса Ватан қудратини оширишга сафарбар этилмоғи керак.

Партия Сиз ёшларга, мамлакатнинг меҳнат аҳлига катта умид боғламоқда ва бу умид ушалгуси. Шоир айтмоқчи, ағло мамлакатнинг ағло фарзанди, билиб қўйки, сени Ватан кутади. Ватан иши эса, виждон иши бўлиб қолсин.

КАЛДИРҒОЧ ◆ КАЛДИРҒОЧ ◆ КАЛДИРҒОЧ ◆ КАЛДИРҒОЧ ◆ КАЛДИРҒОЧ ◆ КАЛДИРҒОЧ ◆ КАЛДИРҒОЧ ◆ КАЛДИРҒОЧ ◆ КАЛДИРҒОЧ ◆

Ойдин Шукурова

Ўзбекистон

Юртим, далаларинг бебаҳо,
Еринг қутлуғ, табарруқ тупроқ,
Деҳқон товонидай ёрилган
Қирларингни севаман кўпроқ.

Дала тўлса пахта ҳидига,
Эшитилса қизлар қўшиғи.
Вужудимда эрир ҳаяжон
Шодлигимдан келади йғи.

Биллур ёшим томган она ер —
Тупроғингга сингди, қандай бахт.
Мени билар бунда барча йўл
Ва ундаги ҳар битта дарахт.

Тўйларингда четда ўтириб,
Кўрдим дилда шавқинг беқиёс.
Минглаб йилги қадим куйларинг
Тушар эди овозингга мос.

Юртим, чиқдим тоғларингга мен,
Йўл беришди харсанглар силжиб.
Осмон кўкмас, зангор ҳам эмас,
Гўдақлардай боқарди ажиб.

Хаёлимда пахтазорларинг,
Хирмонларинг, олтинранг буғдой.
Кузак маҳал азиз бошингда
Узун тунлар юриб чиққан ой.

Далаларга шайдоман-шайдо,
Тонгда чиқиб оқшом қайтаман.
Эсимда йўқ бирорта қўшиқ,
Мен барибир қўшиқ айтаман.

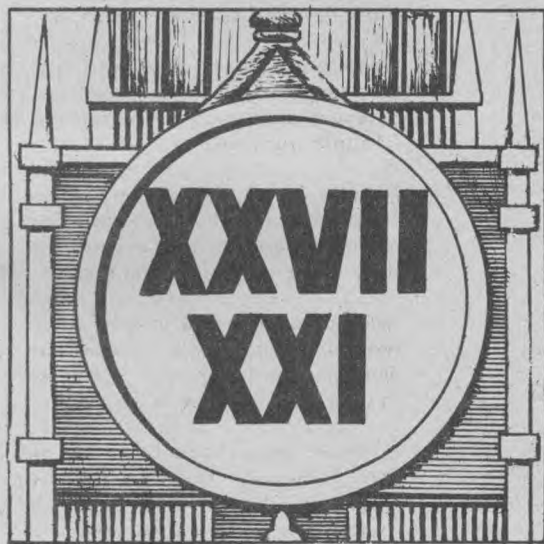
Айт, қандайин севмайин сени,
Шамолнинг жон, ҳаволаринг бол.
Тупроғингни кўзимга суртиб,
Тирик юрган бўлсам эҳтимол.

Эргаш Жуманов

Яккабоғ районидаги «Ленинизм»
колхозни механизатори, КПСС XXVII
съезди делегати

АСОСИЙ МЕЗОН — ВИЖДОН БЎЛСИН

М

осквада, КПСС XXVII съезди ўтаётган кунлар эди. Танаффусда бир неча ҳамкасблар суҳбатлашиб қолдик. Гап айланиб, Қашқадарё области халқ хўжалигида одинги йилларда юз берган камчиликлар, кўзбўямачиликларга бориб тақалди. Мен қардош ҳамкасбларимга партия ва ҳукуратимиз хўжалик юртишидаги бундай салбий ҳодисаларга принципиал баҳо берганлигини, хатоликларга йўл қўйган кишилар жавобгарликка тортилганлигини айтдим. Айтишга айтдим ўйланган қолдим. Агар масалага қонун нуқтаи назаридан қараладиган бўлинса шундай: жинойтчилар, қонунбузарлар ўз қилмишларига яраша жазосини олиши. Лекин ҳаётда ёзилмаган қонунлар ҳам бори, улар ҳақида фикр юритмаслик, жим туриш асло мумкин эмас. Бундай ёзилмаган қонунлар кўпроқ инсоннинг виждони, қалби билан боғлиқ бўлади.

Айтайлик, у ёки бу хўжалик раҳбарини маҳсулотни ошириб ёзишга, бу билан жинойтга қўл уришга нима мажбур этди? Бу саволга айрим кишилар «юқоридан» шундай кўрсатма беришган», деган жавобни қилишмоқда. Ҳай, майли, шундай бўлса борди. Лекин, ўша хўжалик раҳбарининг ўз виждони, қалби-чи? Инсон умрининг пок кечисида асосий мезон саналган бу икки унсур билан ўша хўжалик раҳбари наҳотки ҳисоблашмаган бўлса? Ҳа, афсуски, ҳисоблашмаган. Агарда у ҳисоблашганда эди, унинг виждони жинойт қилишга йўл бермаган бўларди.

Инсон табиатан кўзбўямачи, қаллоб бўлиб туғилмайди. Унда нимаики яхши-ёмон одатлар мужассам бўлса, бу одатларни у бутун умри давомида ҳаётдан ўзлаштира боради. Демак, инсоннинг келажакда қандай одам бўлиб етишишида ота-она, мактаб берган тарбиядан ташқари, унинг қандай одамлар билан дўстлигига, қимлар билан бирга ишлашига, иш юзасидан қандай кишилар билан муомалада бўлишига ҳам кўп нарсаси боғлиқ. Албатта, ҳеч бир ота-она ёнги ўқитувчи болага ёмонликни ўргатмайди. Халқда «чиллаки чиллақини кўриб, чумак уради» деган гап бор. Шунга ўхшаш кеча жинойтга қўл урган айрим кишилар ўз атрофида содир бўлаётган баъзи салбий ҳодисаларга, баъзи нопок одамларнинг таъсирига тушиб қолганлиги, улардан ўрناق олганлиги боис бугун шунга яраша жазосини олишмоқда.

Баъзан шундай дейишади: агар директорнинг кўрсатмасини бажармасам, эртага мени ишдан олиб ташлаши мумкин. Бундай одамлар директорнинг кўрсатмаси қай даражада ҳаққоний, унинг оқибати нима билан тугайди, бу кўрсатма хўжалик ҳаётини яхшилашга қандай ёрдам беради, булар ҳақда ўйлаб қўришмайди. Улар учун энг муҳими эгаллаб турган лавозимини сақлаб қолиш. Нима бўлса бўлар, ўзи ишдан кетмаса бўлди...

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI Пленуми турмушимизда учраб турган бундай ўз мансабини сунистеъмол қилиш ҳолларига қатъиян чек қўйди. Ҳамма жойда меҳнат интизоми мустаҳкамланмоқда. Кишилар ўз вазифаларига виждонан, ҳалол ёндашмоқдалар.

Ўтган йилларнинг аччиқ тажрибаси ҳаммамизга сабоқ бўлиши керак. Бу нарса на фақат расмий ҳужжатларда, шунингдек, қундалик матбуотимизда, бадиий асарларда ҳам ўз аксини топмоғи лозим. Айниқса, ёш ёзувчиларимиз бу соҳада ўз талантларини намоён этиш пайти келди. Ёшларимиз эса талантли.

Ўтган йили «Ёшлик» журналида ёш шоир Муҳаммад Юсуфнинг Кавказ тоғларидаги музликлардан топиб олинган жангчи жасади воқеасига бағишлаб ёзган шеърини ўқиганимда баданларим жимирлаб кетди. Шундай самимий шеър ёзиш учун, киши қалбини забт этиш учун фақат маҳоратли шоир бўлиш кифоя эмас. Бунинг учун аввало замонамизнинг дардини, нафас олишини дилдан ҳис этиш, бутун вужуд ила қайғуриш керак. Жаҳон халқлари Ер юзиде барқарор тинчлик учун қурашаётган, планетамиз ядро уруши ҳавфи остида турган бугунги кунда уруш фожеасини кўрсатиб берувчи асарлар, айниқса, жуда керак.

Биз ёшларнинг ана шундай ҳаётий, таъсирчан шеър ва ҳикояларини, қисса ва романларини севиб ўқиялмиз. Шаҳсан ўзим ёзувчи Эркин Аъзамов қаламига мансуб асарларни қизиқиб қузатиб бораман. Ёшларнинг шеърларида юракни жижиллатадиган сатрларни учратганда ижоднинг сеҳрли кучига тан бераман. Мен бу ижодкорларга қарата «Халқимизнинг тили учиде турган гапларни қозғоғи туширишда ҳеч қачон толманглар» дегим келади.

Лекин, айна пайтда ўйланиб қоламан. Бутун мамлакатимиз, жамики тараққийпарвар инсоният олам ва одам дарди билан

билан неча пуллик иши бор шайхнинг. Бироқ... улусдан имон кетаётган бўлса, буниси — ёмон. Яъниким, имон кетса, мурид камаяди. Мурид камайса... Йўқ, бунга йўл қўймайди у!

— Чархпалак ясаган, де?

— Шундай, тақсир.

— Муддаоси не? Сув чиқаришму?

— Йў-ўқ. Бетавфиқнинг чархпалаги кўп ғалати, тақсир, тиккасига эмас, ётиқ қурилган. Кичик палласи тез, каттаси секи-ин айланади.

— Айланади? И-я, ўзи ётиқ бўлса, тагин айланса?

— Сабаби бандасига қоронғу, тақсир.

«Урусиядан орттиргани бу...»

— Айланиб нима қилади?

— Кичигига чигит сочиб қўйган, дейишади. Каттасига тупроқ солиб, чигит эккан эмиш.

— Чигит? Шу тоғда пахта битармишми? Йў-ўқ, жоду бу! У — жодугар! Тўнғиз қавмида кетгай. Аҳли муслимни чорланг!

Одамлар — ҳайратда. Бир пайт шайх чиқиб келдию тўнғиз баланд кўтарганча ваҳима солиб ўкирди.

— Қиё-мат!

Оломон ваҳму қутқудан қотди-қолди.

— Нима қилиб қўйдингиз, аҳли муслим! Ахир, бағрингизга жодугар ин қўйибди-ку?! Қиё-мат!.. — Кейин у тисарила-тисарила қабристондан чиқди-да, энгашиб, чап қўлига тош олди. Сўнг, юқорига ўрлаган сўқмоқ бўйлаб юрди.

— Жодугардан қишлоқни халос этмоқ керак! — Мулла Зоирнинг овози эди бу. Ким тош олди, ким кесак. Оломон шайхга эргашди.

Каримбердини тошбўрон қилаётганларга, «Қўйсангчи, ҳўй, нимаси жодугар, ахир шу қишлоқнинг йигити-ку», дегувчи бўлмади...

Каримбердидан қолган чархпалак бузилди. Этакдаги анҳордан икки тегирмон сув оқиб ўтса-да, яланглик «қарғиш теккан ер»га айлангач, одамлар бу ёққа қадам босмай қўйди.

Нима эмиш, бу ялангликда жинлар базм қураармиш. Яқин келгани жин чалиб кетармиш.

Чархпалакда ярим халтача чигит қолган экан. Шайх унияма куйдириб, кулини кўкка совуртирди. Шунданми, ҳали-ҳанузгача бу ерни «Чигиткуйди» деб аташади. Фақат нега шундай дейишларини одамлар унутишган...

Бахтсиз ҳодиса ёхуд «арзимас иш»

Йиғилганлар тарқалишди.

Капитан Равшан Одилов бошлиқ ҳузурига кирганида хотиржам эди. Утган ойда унинг райони нисбатан осойишта бўлди. Маст ҳолда сувга чўкиб ўлиш, тасодифий, бахтсиз ҳодиса ҳисобланади. Шундай экан, дам олишдан қайтган бошлигини у «ЧП»сиз қаршилади. Бугунги йиғилишда, ҳеч бўлмаса, оғзаки ташаккур эшитарман, деб умид қилган эди. Аммо кутилмаганда иш чаппасига кетди. Полковник Султонов қўшни районларда рўй берган қотиллигу ўғирлик тафсилотларига қанчалик эътибор берса, агрономнинг сувга чўкиб ўлгани ҳақидаги ўша «Иш» билан ҳам шунчалик қизиқди. Аслида, агрономнинг ўлими ҳеч бир жиноий ишга боғлиқ эмас. Бошлиққа айтишмаса ҳам бўлар эди. Одатда, бунақанги бахтсиз ҳодисаларни Султонов икиркириригача суриштирмасди ҳам. Қолаверса, агрономнинг ўлими ҳали бирон кимсада гумон уйғотмади. Фақат Султоновнинг атиги бир неча варақдан иборат

«Иш»ни қайта-қайта ўқиши унинг кўнглига ғулғула солди. Машқи пасайиб хонадан чиқди.

Султонов ўтган ой областда содир бўлган қотиллигу ўғирлик каби жиноятлар очилишни шахсан назорат қилиш ниятида «Иш»ларни олиб қолди. Ун учинчи совхоз бош агрономининг ўлими ҳақидаги ахборот эса унда шубҳа уйғотди. Агроном йигит билан у йигирма кун муқаддам Болтиқ бўйида учрашган эди.

Эсида, курортга келган кунининг эртасигаёқ бу — соҳилда ўтирган кўзлари қисикроқ йигит унинг эътиборини тортди. Кимдир чўмилиб, кимдир тўп ўйнаб, яйраб юрган бир пайтда ўттиз беш ёшлардаги бу йигит ҳеч кимга қўшилмайди, ёнига икки шиша пивони қўйиб, уфққа тикилганча ўйга чўмиб ўтиргани ўтирган. Гоҳо туриб, у ёқ-бу ёққа юради. Бўйи узун бўлганидан қаддини букиб юришга ўрганиб қолган шекилли; негадир у сувга яқин ҳам йўламайди. Султонов кечкурун, емакхонада унга рўпара келди. Йигитнинг хаёли нима биландир банд эди. Чала-чулпа овқатландию ташқарига чиқиб кетди.

Кечки сайрга чиққан Султонов кўрдикки, соҳил қандайдир осойишта, сахийларнинг марҳаматига ўрганиб қолган оқчорлоқларгина нон ушоғи илинжида қирғоқ бўйлаб учишади; заиф тўлқинлар юмшоқ қумга эркаланиб бош қўяди. Ҳалиги йигит шу ерда экан, у қўлларини орқага қилиб, кўзларини бир нуқтадан узмай турарди. Унинг нигоҳи қадалган манзара Султоновнинг ҳам диққатини тортди: қирғоқдан ўн қадамча нарида бир оқчорлоқ бурда нон узра бамайлихотир сузади, гоҳи-гоҳида уни чўқилаб қўяди. Бир гала оқчорлоқ ўлжага шерик бўлиш илинжида чарх уриб айланади. Пастлаб учаётган яна бир оқчорлоқ эса уларни нонга яқин йўлатмайди. Бу ҳимояга ишонибми, нариги оқчорлоқ насибасини тезроқ ейишга ошиқмайди.

Султонов томоша нима билан тугашига қизиқиб, анчагача туриб қолди. Қушларнинг «ўйини» шу қадар диққатини тортдики, у беихтиёр ёнидаги «одамови» йигитга гап қотди.

— Бу — модасими, дейман? — У бамайлихотир нон чўқиётган оқчорлоққа ишора қилди.

— Нар жуда фидойи экан, шу нондан ўзи ақалли бир марта чўқимади, — деди йигит ҳамсухбатига қарамай.

— Ҳали «қаллиғи»нинг розилигини олмагандир-да, шунинг учун ҳам жонини жабборга бераётгандир?

— Узимиздаги риёкорлик қушлардаям бор, дейсизми?

Султонов «одамови» йигитнинг бу саволидан гангиб қолди. Гапни чувалаштирмай, айтдим-қўйдим-да, деди. Йигит уни бошқа саволга тутмади. Бироқ, у юрагидаги дардни ошкор қилиб қўйган эди. Султоновда у билан суҳбатлашиш истаги туғилди ва зимдан унинг юзига тикилди. Ёш бўлса-да, манглайга ажин тушибди. Лаблари қалин. Кўзининг ости салқиган.

— Ҳали сизни соҳилда кўрувдим. Ёнингизга пивони қўйволиб, ҳузур қилиб ўтирган экансиз, — деди Султонов.

Йигит ўгирилиб қаради.

— Пивони яхши кўраман. Айниқса, бу ерники хуштаъм экан.

— Сизнинг ўрнингизда мен бўлсам, бу ерда ичмас эдим. Сувдан чиқмаган бўлардим.

Йигит, начора, дегандек елкасини қисиб, кулимсиради.

— Сузишни билмайман-да.

— Сув тиззангиздан ҳам келмайди.

— Барибир, қўрқаман. Назаримда, ўпқонга тушиб кетадигандай бўламан.

Султонов йигитнинг гапидан билдики, у одамови эмас. Аксинча, суҳбатга тез киришиб кетар экан. Аммо нимадир уни одамлардан четга тортади.

— Мен сизни танийман, — деди йигит унга тик қараб. Султонов унинг кўзларидаги самимиятни илғади. Гарчи йигит хушсурат бўлмаса-да, истараси иссиқ эди. — Ун учинчи совхозда агрономман, — дея гапида давом этди у. — Сизни бир-икки мажлисда кўрганман.

— Таниган бўлсангиз...

— Бир «айб»им бор — катталардан узоқроқ юргим келади. Сабабини ўзим ҳам билмайман. Тортинчоқроқ бўлсам керак.

— Тортинчоқлик йигитга ҳусн саналмайди, ука, — деди Султонов. — Аксинча...

— Илиб кетди! — Йигит унинг гапини бўлди. — Қаранг! Илиб кетди!

Оқчорлоқларнинг довуракроғи шартта қуйига шўнғибдию нонни илибди-кетибди. Султонов гап билан бўлиб, буни кўрмай қолди. Боя керилиб сузаётган оқчорлоқ энди қанотларини сувга уриб, алам билан чағилларди.

— Куётўра қаллиқсиз қолдию, — деди Султонов кулиб.

— Боёқишнинг шўрига шўрва тўкилди, — деди йигит. Оқчорлоқлар галаси патдек тўзғиди. Султонов қўлларини орқасига қилиб, секин юра бошлади. Йигит ҳам унга эргашди.

— Одамларга қўшилмай юриб зерикмайсизми? — деб сўради Султонов.

— Йўқ, атай бир ўзим юрибман. Хаёлимни тиндир-япман.

— Тушунмадим?

— Совхозга келгунча илмий иш билан шуғулланар эдим.

— Энди назарияни амалда синаб кўряпсизми?

— Шунақа деса ҳам бўлади. Бу ерда...

— Режангизни бузиб қўйибман-да, узр.

— Йўғ-э. Ун кунда анча тиниқиб олдим. Эртага — кетаман.

— Нега энди дарров қайтмоқчисиз?

— Йигирма тўрт кун юришга тоқатим етмайди. Москвага ўтмоқчиман. Космонавтлар билан бамаслаҳат пишадиган гап бор.

— Ҳў-ҳў... Нима масалада, ё?..

— Пахта масаласида. Янги нав яратишда... жиндек ёрдамлари керак.

— Танишингиз борми?

— Йўқ.

— Унда бошқа йўл билан, эҳтимол, Академия орқали сўраш керакдир?

— Одатда, шунақа қилишади. Бундай йўл тутсам, масала яқин орада ҳал бўлишига кўзим етмайди.

— Бир областдан бўлсак ҳам сизни танимас эканман.

— Бу — табиий. Чунки жиноят қилганимча йўқ.

— Бизни, жиноятчиларнигина танийди, деб ким айтди сизга? Чекасизми?

— Йўқ, раҳмат. Ташлаганимга ўттиз икки йил бўлди.

— Яхши қилибсиз, — Султонов шундай дедию кейин йигитнинг ҳазилини англаб, кулиб юборди. — Ёшингизни ҳам билиб олдик. Исмингиз?..

— Комил.

«Комил Садиров. 1950 йилда туғилган. Миллати ўзбек. Оилали. Фарзандсиз. 1982 йил 22 августда сувга чўкиб ўлган. Бахтсиз ҳодиса».

Уша — сувга тушишга, чўмилишга юраги бетламай юрган йигит... каналда чўкиб ўлган. Шоҳидлик беришларича, жонига қасд қилган. Гувоҳлардан бири — Тўхтамиш Омонтурдиев — совхоз директори.

Полковник Султонов агроном йигитнинг ўлганини эшитиб, ачинди. Аввалига унда ҳеч бир шубҳа уйғонмаганди. «Иш»ни шунчаки варақлай туриб, бир ҳужжатга кўзи тушдию...

«Справка

Берилди ушбу справка К о м и л С а д и р о в г а, шул ҳақдаким, у 1982 йилнинг 22 августида ҳақиқатда ҳам сувга чўкиб ўлган.

врач...»

Бунақа ҳужжатни калтафаҳм врачгина бериши, нодон терговчи эса далил сифатида уни «Иш»га тикиши мумкин. Султонов бундан дарғазаб бўлди, ҳам шубҳаланди. Бўлак далил зарур эмас: «Иш» қўл учида ўрганилган-у, шоша-пиша ёпилган.

Султонов гувоҳларнинг маълумотларига кўз югуртирди.

Совхоз директори Тўхтамиш Омонтурдиев: «Комил Садиров билан институтда бирга ўқиганмиз. Илмга берилган бола эди. Аммо ҳеч омади юришмади. Суянадиган тоғи бўлмаганиданми, бирор ишни қойил қилолмади. Узиям, амалга ошмайдиган хом хаёлдан нарига ўтмади, шекилли. Шаҳарда сиқилиб юрарди. Раҳмим келиб, совхозга чақиртирдим. Иши юришмаганидан эзилибми, кўп ичадиган бўлиб қолган экан. Эртаю кеч ичгани-ичган. Дўстлигимиз ҳурмати — индамасдим. Ҳар қанча шароит яратиб бермайин, барибир, нолирди. Жонимдан тўйдим, дерди. Оилавий аҳволи ҳам чатоқ эди. Хотини чиройлию... орада фарзанд йўқ. Кейинчалик бир қиз билан кўз уриштириб юрган экан, чамамда, дон олишиб қўйган. Хуллас, жонидан тўйишига етарли асос бор. Охирги марта йигирма иккинчи кун эрталаб кўрганман, кайфи тарақ эди...»

Биолаборатория ходими Латофат Ҳамидова: «Комил ака кўп ичарди. Менга тегажоқлик қиларди. Янгамга айтиб бераман, десам ҳам қўймасди. Маст бўлиб олиб, оиласидан нолирди, «ўзимни ўзим ўлдирман», дерди. Йигирма иккинчида каллайи саҳардан ичиб олган экан...»

Бошқа бирон кимса гувоҳлик бермаган.

Султонов буларни ўқиб, Комилнинг гапларини эслади... «Пахтанинг янги навини яратмоқчи эди. Йўқ, шундай умидлар билан яшаётган одам ўзини ўзи ўлдиролмайди. Қизга тегажоқлик қилиши... ғалати. Курортда — уйдан, хотинидан узоқда, қаймоқдай қизлар бир имосига илҳақ турганда бу йўлга юрмаган одам... Йўқ, бир гап борга ўхшайди. Текшириш керак». Шу қарорга келиб, у «Иш»ни олиб қолди, бу эса район ички ишлар бўлими бошлиғи Одиловнинг кўнглига ғулғула солган эди.

Султонов ёлғиз қолгач, тергов бўлимининг бошлиғи майор Ғани Бўтаевни чақирди.

— Одиловнинг масъулиятсизлигини айтганимда, ҳали ёш, ўзини тутиб олади, деб мени ишонтирувдингиз?

— Ҳалиям шу фикрдаман, ўртоқ полковник.

— Ишонч билан иш битмайди. Балки бошқа соҳада ходимларнинг ўзини тутиб олишини кутиш мумкин. Лекин бизда... Ахир, биз одамларнинг тақдирини ҳал қиламиз-ку! — Султонов шундай деб агрономнинг ўлими ҳақидаги «Иш»ни бўлим бошлиғига узатди. — Бу воқеадан хабарингиз борми?

— Ҳа. Бахтсиз ҳодиса, — деди Бўтаев.

— Справкани ўқинг-чи!

Бўтаев «Иш»ни очиб, ҳужжатни ўқиғач, кулимсиради.
— Врачнинг саводи сал чалароқ эканми?
— Врач-ку, саводсиз экан, аммо терговчи-чи? Унинг кўзи қаёқда эди?

Бўтаев лом-мим демади.
— Бу ишни қайта кўриб чиқиш керак. Бирор ходимга топширинг.
— Қосимовага берсак-чи?

Бўтаевнинг кўк кўзларига қараб туриб, Султонов унинг муддаосини фаҳмлади. Утган йили университетни битириб келган Қосимовага у рўйхуш бермайди. Майда-чуйда ишларни топшириб, бездирмоқчи бўлади. Унинг назарида, терговчилик эркакларнинг иши, аёллар оёқостиди ўралашиб халақит беради, холос. Майор Бўтаев манави ишни назарига илмаяпти. Унинг фикрича, Қосимова югуриб-елиб, охири бир кун район терговчиси хулосасини тасдиқлашга мажбур бўлади. Сўнг, шу баҳонада уни бошқа бир енгилроқ бўлимга ўтказиш мумкин. Бўтаевнинг нияти шундай эди. Султонов бунини тушунди.

— Жуда яхши! — деди у ортиқча мулоҳазага бориб ўтирмай. — Аёллар сермулоҳаза бўлишади. Бировларнинг тақдирига бефарқ қарашмайди. Қосимовага айтинг, шу бугуноқ ишга киришин.

Бўтаев маъқул, дегандек бош ирғади-да, ўрнидан турди. Султоновнинг қароридан у мамнун эди, кўзлари бунини фош этиб қўйди. Ҳужжатлар тикилган жилднинг олтириб:

— Аммо бир шартим бор, — деди у. — Қосимовага бундан кейин биронта иш топширмайман.

— Сиз ҳаддингиздан ошяпсиз! — Султонов ўрнидан туриб кетди. Ҳазабини яширмаган ҳолда Бўтаевга тик боқди. — Бу ер бозор эмас сизга! Савдолашманг! Қосимовани қўллаш керак. Агар, ундан ёрдамнингизни аясангиз, шунини сезиб қолсам, кейин мендан хафа бўлманг.

Султонов, гап тамом, дегандай орқасига бурилди. Бўтаев қовун тушириб қўяёзганини сезиб, индамай чиқиб кетди.

Кўп ўтмай эшик қия очилди-да, котиба:
— Қосимова кирмоқчи, қабул қиласизми? — деб сўради.

Султонов шундай бўлишини билар эди. Ҳадеб майда-чуйда иш топширилиши жувоннинг ҳамиятига теккан. Унинг истеъдоди қай даражада — бу Султоновга ҳам қоронғу. Университетнинг ижобий тавсияси билан келган, бироқ амалий ишда суяги қотмаган бу жувон билан у бир-икки гаплашди. Унинг мулоҳазали, оғир табиатли эканини шунда илғаб олди. Қосимова, қанчалик ақлли бўлмасин, тажрибасизлигига бориб, анави «Иш»ни менсимаслигини Султонов сезганди.

— Ичкарига кириб, эшикни ёпинг-чи, — деди у котибага. Қирқ беш ёшлардаги котиба эшик табақасини зичлаб ёпиб, лорсиллаганча хона ўртасига келди. — Нимага кирмоқчи экан, сезмадингизми?

— Ким билсин, са-ал хафа кўринади.
Султонов трубкани кўтариб, Бўтаевни чақирди-да, масалани ойдинлаштириб олди. Кейин, Бўтаев чиқиб кетгач, у дераза олдига борди-да чуқур ўйга толди. Охири:

— Чиқиб айтинг, қабул қилолмайман, — деди у котибага қарамай. — Эртагаёқ Нурли районда иш бошла-син, районга бориб келганидан кейин менга учрашсин. Ҳа, ҳисобот тайёрлаб кирсин.

Котиба чиқиб кетгач, Султонов анчагача эшикдан кўз узмади. Назарида, Қосимова буйруққа итоат этмай ҳозир кириб келадигандек эди.

Тўйдан уч кун олдин

Нозима Қосимова буйруқни эшитдию Султоновнинг муддаосини англади. Демак, бу иш Бўтаевнинг эмас, балки шахсан Султоновнинг назоратида экан. Қабулхонага келганидан пушаймон бўлиб, изига қайтди.

Кечадан бери Нозиманинг дили ҳуфтон, еган-ичгани татимайди. Оиладаги дилсиёҳлик юрагини қон қилиб юборди. У кенг-мўл ҳовлига, уч ака-уқанинг кенжасига тушган эди. Икки акасини бевақт ерга бериб, жигари хун бўлган Нозима дастлаб уларни шу хонадондан қайта топгандай бўлди. Кўп қаватли уйларда яшовчи қайноғаларнинг аҳил-тотув эмаслигини сезгир нигоҳи тез илғади. Илғадию баттар эзилди. Узаро ишонч йўқлигини билиб, бир ажаблани, муносабатлардаги сохталикни кўриб, бир ташвишланди. Лекин ҳаммасини ичига ютди. Эри мактабда муаллим эмасми, топар-тутари ўзига яраша, акаларидай тўкин-сочин яшашга у кўп интилмас эди. Нозима ҳам овсинларидай зеби-зийнатларга бурканишни орзу қилмасди, қайнота-қайнонаси эса бориға шукр қиладиган тоифадан эди. Уғилларининг икки қўлини бурнига тикиб кириб келиши одатий ҳолга айланган, «Ҳой, бойваччалар, ота-онангга тўртта нон кўтариб келсанг бўлмайдимми?» дегувчи бир инсофли бу атрофда топилмасди.

Нозима ҳаммасини кўриб-билиб турса-да, дамини чиқармасди.

Ёзда қайноғаяу овсинлар курортга кетар, бир ҳовли бола унинг, эрининг қарамоғида қолар, Нозима шунда ҳам чурқ этиб оғиз очмасди. Эрининг юраги хаста, бирон нима деса, ўзига қийин, ҳафталаб касал боқади.

Чол-кампир қариган сари, оғайнилар муносабати чигаллашаётганини Нозима ҳис қиларди. Бир қоринга сиққан оғайниларга бир ҳовлининг торлик қилиши уни руҳан эзарди. Айниқса, ўртанча қайноғаси уй-жойга даъвогар эканлигини яширмас, кичик ўғлини жўрттага уй дафтариға тиркатиб қўйган эди.

Бу гап-сўздан қайнотаси ҳам хабар топганми, кеча ака-укаларни ёнига чақириб, ҳовли-жойни учга бўлиб васият қилажагини айтди. Тўнғич ўғил нисбатан соддароқ эди, бу шартга дарҳол кўна қолди. Ўртанча ўйланиб туриб:

— Ака-укалар чиқишиб яшамаган ҳовлида амаки-ваччалар ҳам бирга тура олмайди, — деди дона-дона қилиб. Нозиманинг эри унга ҳайрон бўлиб тикилди.
— Унда нима қил, дейсиз?

Жиккакина ўртанча ўғилнинг захил юзларида ўзгариш сезилмади. Ёнбошлаб ётганича укасиға менсимайроқ тикилди. Кейин отасига ўгирилди-да:

— Аслида, менгаям барибир, — деди. — Аммо ошхонанинг ёнидаги уй билан айвон ҳеч кимга берилмаслиги керак. Унга сиз билан аямнинг буюмларини қўйиб қўямиз. Келганимизда, шу уйда ўтири-иб, эслашамиз...

У кўзда тутган ую айвон хонадондаги кенжа набира — Нозиманинг ёлғиз ўғлиға аталган эди. Ўртанча ўғилнинг гапидан сўнг ораға ноқулай жимлик чўқди. Нозима жунжикиб кетди. Эри ҳам шундай ҳолға тушди шекилли, оғзини очганича акасиға тикилди-қолди.

— Сиз... сиз... ҳозирдан.. — Нозима эрининг тили айланмай қолганини кўриб, чаққон турди-да, дорига югурди. Қайтиб келганида ҳам эри ранги оқарганча ўтирар, ўртанча қайноғаси эса ҳамон отасига гап уқдирадди:

— Уйни бўлиб олсак, қўни-қўшнилар гап қилади. Майда гапдан ёмони йўқ. Энг маъқул йўл — ҳовлини баҳолаш керак. Ким бу ерда қолса, чиқиб кетганларға ўн мингданми, йигирма мингданми берсин. Тамом. Ака-

укалик ҳам бузилмайди, меҳр-оқибат ҳам кўтарилмайди. Маҳалла-кўйда гап-сўз ҳам бўлмайди...

— Тўғри, тўппа-тўғри, — деди тўнғич ўғил ҳам унинг гапини қувватлаб.

Нозима дори ичириш баҳонасида эрини ташқарига олиб чиқди. Ичкарида анчагача ғўнғир-ғўнғир тинмади.

Эр-хотин бир-бирига тикилган кўйи узоқ ўтиришди. Кўзлар кўзларга қадалган. Тилга сўз келмайди. Ғўё тимқоронғи халта-кўчага кириб қолишган-у, рўпарада йилт этган чироқ кўринмайди.

Меҳр-оқибат пулга чақилса. Ота-она ўлмади туриб... Бу қандай қабоҳат?!

Уй энг паст баҳода нархланса ҳам улар тўлашолмайди. Демак, ё тўнғич, ё ўртанча ўғилнинг ўн минг сўмини олиб, уйни бўшатишлари керак. Бўшатиш қийин эмас, у, ёки эри навбатда туриб ишхонасидан уй олишар. Лекин бахтни, одамзод учун сувдай, ҳаводай зарур меҳр-оқибатни навбатга туриб олиб бўлмайди-ку! Уч оғайни буткул бегоналашиб кетади-ку?

Нозима буни истамас эди, эрининг тирик туриб жигарларидан ажралишини истамас эди. Энди нима қилишади?

Эр-хотин тун бўйи мижжа қоқмади.

Мана шу воқеадан сўнг Нозима эзгин бир кайфиятда ишга келган эди. Бўтаев чақириб, бахтсиз ҳодиса туфайли чўкиб ўлган одамнинг «Иш»ини топширгач, ўзини тутолмай қолди. Хўрлиги келиб, ҳатто «Иш»ни варақлаб кўрмасдан Султоновнинг қабулхонасига бордию кейин...

Нозима районга ўтиши лозимлигини, шу сабаб уйга кечроқ қайтиши мумкинлигини айтиб, эрига қаради. Мухтор китобдан бошини кўтармади. Нигоҳи бир нуқтада қотган, демак, ўқимай, ўй ўйлапти. Нозиманинг гапларини ҳам эшитган. Шунга тузукроқ жавоб тополмаяпти. Одатдагидек, «Ишингни ўзгартир», деса, гап чувалашади. «Берган ваъдангиз қани?» «У пайтлар орада бола йўқ эди». «Касбимни билар эдингиз-ку?» «Касбингни эмас, ишингни ўзгартир, деяпман». «Мен ҳам шундай десам ёқадими сизга?» «Қўлимдан бошқа иш келса-ку, жон-жон деб мактабдан кетардим, а.» «Ана, кўрдингизми...» — Шунда ўхшаш гапларнинг адоғи бўлмайди.

— Менга ишониб, мустақил иш топширишди. Бошлиқнинг ўзи назорат қилар экан. Агар, уддаласам, ҳаммаси юришиб кетади. Эпполмасам, майли, сиз айтганча бўла қолар.

Мухтор хотинининг иши ўнгидан келишини истаса-да, кўнглининг бир чеккасида, эпполмай, касбини ўзгартира қолсайди, деган илинжи ҳам йўқ эмас эди. У норозиликни унсизгина баён этди. Нозимага шунинг ўзи кифоя. Эрталаб у Мухторнинг кўзларига қарамай хайрлашди: «Кетяпман». «Кеч қолма». — Шу билан гап тугади. Остона ҳатлаб ўтаётганида Нозиманинг юраги ғалати бўлиб кетди. Тўрт йил бадалида биринчи марта шундай совуқ хайрлашлари эди. Яқин-яқингача у ишга отланаётганида эри ёноғидан беозоргина ўпиб қўярди. Энди... нималар бўляпти ўзи? Касбини ўзгартирса — басми? Эри истагандек, яна икки фарзанд туғиб берса, аввалгидай суюмли бўлиб қоладими? Нозима ўғлига онау эрига хотинлигини, аёлнинг бурчи аввало бола туғиш, уни вояга етказиш — тарбиялаш эканлигини яхши билади. Шундай бўлишини астойдил истайди. Бирок, ижтимоий бурчини ҳам бир чеккага йиғиштириб қўя олмайди. Икки ўт уни тобора чирмаб оляпти. Уни энгиб чиқадими, йўқми, билмайди...

Район ички ишлар бўлимида уни кутиб туришган экан. Одиловнинг хонасида қирра бурун, сочлари жингалак,

ўттиз беш ёшлардаги чайир бир киши ўтирар, унинг бемалол сигарет тутатишига қараганда бошлиққа ҳадди сиғадиганга ўхшарди.

Одилов Нозима билан менсимайроқ кўришди-да, кейин қиррабурун кишини таништирди.

— Уртоқ Омонтурдиев — ўн учинчи совхоз директори. Ишга алоқадор бўлганлари учун қақиртирдик.

— Раҳмат, ўртоқ капитан. Бундан буён ўртоқларни бамаслаҳат чақирсак, ҳуда-беҳуда овора қилмасак.

Нозима «бу ишга сиз тумшўфингизни тикманг», димоқчи бўлганини Одилов сездди. У Тўхтамиш Омонтурдиевга тағдор қараш қилди. «Димоғи баланд-ку?...», деб ўйлади Одилов. Омонтурдиевнинг ҳам ичидан қиринди ўтди: «Ишни чувалаштирадиганга ўхшайди». Кеча оқшом у агрономнинг ўлими тафсилотлари билан бошқармадагилар қизиқаётганини эшитган, шу-шу пайтавасига қурт тушган эди. Бугун эрталаб «Иш»ни «кавлаштириш» мутлақо тажрибасиз жувонга топширилганини аниқлагач, «Ҳа, бу шунчаки бир гап экан-да», деб қўйганди. «Мутлақо тажрибасиз жувон»нинг осмондан келишидан билдики, бу — шунчаки бир гап эмас. Шунга фаҳмладию терговчи кирганда ўрнидан туриб сўрашмагидан афсусланди. Бу жувонни ҳовлидаёқ кўрган эди-ку, пешвоз чиқса, кутиб олса, биров уни мансабидан олиб ташлармиди? Органнинг одамлари олдида ҳаволанишни ким қўйибди унга! Э, нодон, келиб-келиб шу заифага кеккаясанми? Кимсан, Тўхтамишбек, аёллар кўнглини овлашда устаси фаранг эдинг. Қандай шайтон сени йўлдан оздирди, а?

Ажабо! Нега мунча ҳовлиқяпти. Нимадан кўрқадди? Ахир, Комилни сувга итариб юбормаган бўлса. Узини сувга ташлаган — у. Чўккан — у. Тўхтамишда нима айб?

Омонтурдиевнинг юзида дафъатан пайдо бўлган саросима булутга бир нафасдаёқ йўқолди. Қарашлари мағрур тус олди.

Нозима гапи буларга оғир ботганини сездди. Лекин сир бой бермай, Омонтурдиевга зимдан қаради. «Энгаги куйган экан. Болалигида танчага тушиб кетган бўлса керак. Қишлоқ жойларда бунақа ҳодиса кўп учрайди. Кўринишидан, каландимоққа ўхшайди. Нега катта бошини кичик қилиб келиб, мени кутиб ўтирган экан?»

Бир лаҳзалик тараддуд, ажабланиш ва саросима барҳам топди, ҳар учаласи ҳам бўлажак жиддий суҳбатга чоғланиб, фикрларини жамлаб олишди.

— Уртоқ Қосимовага м а л о л к е л м а с а, совхозга борсак. Йўл юриб келгансиз. Бир пиёлагина чой ичсак... — деди Омонтурдиев жилмайинқираб.

— Совхозга албатта борамиз. Чойни эса кейинроқ ичармиз. Уртоқ капитанга бир-икки саволим бор. Агар, м а л о л к е л м а с а, сиз қабулхонага чиқиб турсангиз.

Бошига тўқмоқ теккандай Омонтурдиевнинг кўзларидан олов сачраб кетди. У Одиловга ялт этиб қаради. Яна ўзини қўлга олди, ўрнидан туриб, залворли қадам ташлаганича хонадан чиқди.

— Уртоқ л е й т е н а н т, одоб доирасидан чиқмаслигингизни талаб қиламан. Бу одам ёш бола эмас, районнинг кўзга кўринган раҳбарларидан.

— Уртоқ к а п и т а н, — деди Нозима ҳам кинояомуз оҳангда, — одоб доирасидан чиқмасликка ҳаракат қиламан. У киши сиз учун «кўзга кўринган раҳбарлар»дан биридир. Мен учун — оддий гувоҳ. Сиз билан гувоҳ иштирокида гаплашишни истамадим. Бунга ҳаққим бор-ку?

Одилов қўлида ўйнаб турган қаламни жаҳл билан стол устига ташлади. «Ҳа, бор», деб тўнғиллади-да, жойига ўтирди. Нозима «Иш»ни портфелидан олиб, очди. Гарчи гувоҳлар изоҳию справкани қарийб ёдлаб олаёзганига қарамай, яна бир варақлаб чиқди.

— Нима учун жасад текширилмади? — деб сўради Нозима қоғозлардан кўз узмай.

— Текширилган. Врачнинг хулосаси бор-ку? — деди Одилов унинг қўлидаги «Иш»га имо қилиб. Нозима мийиғида кулганча бош чайқади.

— Гувоҳлар, марҳум эрталаб маст эди, деб ёзишган. Бу — текширилмаган. Жасадда шикастланган жой борми-йўқми, бу ҳам номаълум.

— Узингиздан қолар гап йўқ. ...Мурдага ёпишиб олишади.

— Буни-ку, биламан-а, аммо... тартиб-чи, қонун-қоида-чи?

— Гапириш осон... — деди Одилов, сўнг тескари қараб олди.

— Совхоз директори билан агрономнинг алоқаси яхши бўлганми?

— Шу директор одам қилган уни. Институтда бирга ўқишган экан. Илмий ишини уддалолмай, хор бўлиб юрганида — ароқхўрга кимнинг тоқати бор — ўртоқ Омонтурдиев инсоф қилиб, уни қанотиға олди, амал берди, уй берди. Ҳатто курортга ҳам юборди. У ёқда икки ҳафтаям турмабди. Ичган бўлса, ҳайдашган-да...

— Қайси курортда?

— Билмайман.

— Ҳайдалгани аниқми, ё?..

— Нима, сиз мени сўроқ қиялпсизми?

Нозима «ҳайдалган» деган сўзни доира ичига олди-да, қўшалоқ «шоҳ» чиқарди ва бири қаршисига «институтдан», кейингисига «курортдан» деб ёзиб қўйди.

— Омонтурдиев билан қаерда гаплашсам бўлади?

— Шу ерда гаплашаверинг.

— Мен ёлғиз гаплашмоқчиман.

— Яхши, — Одиловнинг қовоғи солинди.

— Латофат Ҳамидова билан ҳам...

— Уям шу ерда, — деди Одилов, сўнг эшикни очди-да, Омонтурдиевни ичкарига таклиф қилди.

Нозима у билан узоқ суҳбатлашмади. Асосий саволларга ўтган чоғида Одилов кириб келди. У халал бергани учун узр сўраш ўрнига тўрсайганча бориб, жойига ўтирди.

— Ўртоқ лейтенант, — деди у буйруқ оҳангида, — гувоҳ Ҳамидова билан саккизинчи хонада гаплашасиз.

Унинг бу қилиғидан Нозима ҳанг-манг бўлиб қолди. Ҳазабини яширмай шарт ўрнидан турди-да, қоғозларни бетартиб равишда папкага жойлади. Омонтурдиевга, сиз билан яна кўришамиз, дедию эшикка йўналди. Энди тутқичга қўл чўзган пайтда Одиловнинг товуши қулоғига чалинди:

— Ўртоқ лейтенант, сизга бир маслаҳатим бор — бу ишда университетда олган билимингизгагина суянсангиз, хато қиласиз. Ҳаёт бошқа, илм бошқа.

— Раҳмат, ўртоқ капитан, эътиборингиз учун айтиб қўяй — ўша билимларнинг асосида ҳаётий тажриба ётади. Калтабин врачнинг справкасига таяниб иш юритишга у йўл қўймайди.

Нозима бу гапни айтишга айтдию шу заҳоти тилини тишлади. Ишқилиб, буларга илмоқни кўрсатиб қўймади-микан? Чакки қилди-да. Бундай демаслиги керак эди. Бошқармада ҳам баъзан Одилов ҳақида нохуш гаплар оралаб юрарди. Шуни билатуриб, унга ўчакишгани ортиқча бўлди. Тажрибасизлиги туфайли қоқилди. Яна тилидан чув тушмаслик учун айтадиган ҳар бир гапини аввал минг ўйлаб олиши шарт.

Нозиманинг гапидан чиндан ҳам саросимага тушишди шекилли, улар яна бир-бирига қараб олишди. Афтидан, унинг дағал муомаласи эмас, балки сўнги гапи Одиловни ҳам доводиратиб қўйди. Нозима бундан фойдаланиб, секин изига қайтди.

— Ўртоқ капитан, — деди у, — воқеа содир бўлган жойни мен кўришим керак. Сизни ҳадеб безовта қилмаслик учун, шу иш билан шуғулланган терговчини ҳамроҳ қилишингизни сўрайман.

— Терговчи Нусратов ҳам сизни саккизинчи хонада кутиб ўтирибди.

— Раҳмат.

Пешинга бориб, эрининг тунд қиёфаси кўз олдига келавердию Нозима бугунги ишни тугатишга ошиқди. Шунинг учун Латофат билан ҳам, Нусратов билан ҳам гапни қисқа қилди. Агроном чўккан канални ҳам бирров бориб кўрди-да, изига қайтди. Садиров қаерда чўккан, мурдани қаердан чиқариб олишган — на Омонтурдиев билади, на Ҳамидова, на Нусратов. Омонтурдиев билан Ҳамидова уни эрталаб кўришган. Кечга томон, ўлибди, деган хабарни эшитишган. Бор гап шу...

Сунбула туққан, сувлар тиниган палла. Ҳали-ҳозирча куннинг тафти қирқилмаган. Уйдан чиқар маҳалида кўнглига оралаган нохушлик капитан Одилов билан гапи қовушмагач, янада газак олиб, уни ишдан совутай деди. Кун бўйи на чой ичди, на тамадди қилди. Ана энди, офтобда қизиб турган автобусга чиққач, очиқишу толиқиш азобини сизди. Лоҳасланди. Ҳаво етишмаётгандай бўлди.

Автобуста одам кўп эмасди. Икки қария мудраб ўтирар, яна бир ёши ўтинқираган киши китобга мук тушган. Бутун ўриндиқни эгаллаб олган семиз аёл эса музқаймоқ ерди. Нозиманинг ҳам кўнгли сушт кетди, аммо аёлнинг юзидан оқаётган терга кўзи тушиб, беҳузур бўлди. Сумкасидан рўмолчасини чиқариб, елпинди. Қариялардан бири бетокатланиб, кўзини очди-да, атрофга аланглади. Елкасига ташлаб олган оқбелбоғ билан бўйинини артди, кейин ҳорғин уф тортди.

— Бу — қизталоқ, хаптобусини тандирдай қиздириб, нон ёпмоқмоқчимиз? Ҳеч юрадиганга ўхшамайди-ку? Уйку хийлагина элитган эканми, шериги зўрға:

— Кетар вақти бўлмагандир-да, — дея тўнғиллади, кейин яна кўзларини чирт юмди.

Биринчи қария белбоғи билан елпинган бўлди, юраги ҳаприқиб кетди шекилли, ўрнидан туриб, пастга тушди. Кейин диспетчер ўтирадиган уйчага қараб, овози борича, ҳой, шопур бола, деб қичқирди.

— Кошки эшитса, — деди семиз аёл музқаймоқ қоғозидеги юқни ҳафсала билан ялайтуриб. Китоб ўқиётган киши ҳам қарияга бир қараб қўйдию индамади. Қария яна бир бақирди, жавоб бўлмагач, ахийри ўзи бориб, беўхшов қорин қўйган шофёрни бошлаб келди.

— Э, тоға, ҳали пича вақт бор, графикани бузсак хўжайинлар койийди, — деди шофёр жойига ўтиргач.

— Энангни ҳақи қолмади, ҳайдайвер, — деди қария. Шофёр бир оз иккиланиб тургач, моторни ўт олдириди. Автобус жилгач, ичкарига шабада югургиладю Нозима сал нафас ростлаб олди.

Автобус бир-икки силкингач, «уйқучи» қариянинг ҳам пинаги бузилди. Норози оҳангда шеригига тўнғиллади:

— Сигиринг доясиз қолганмиди, ҳовлиқшингни қараю.

— Кунлар ғанимат. Эрта-индин директоринг кўз очирмай қўяди. Феълени билмайдигандай гапирасан.

Нозиманинг кўз олдига Тўхтамиш Омонтурдиев келди. Бу одамни у бир кўришдаёқ ёқтирмай қолди. Унинг кибру ҳаво билан кўз сузиб қарашидан: «Мен — илдиизи мустаҳкам чинорман, унча-мунча болта пайимни кесолмайди, сен ҳам кўп чиранмаю яхшиси, соямдан баҳраманд бўл!», деган маъно йўқ эмас эди. Одиловнинг хонасида иккаласи қолишгач, Нозимага у ошкора суқ билан мўлтайди. Рўпарадаги семиз хотиннинг кўзлари ҳам шунақа экан...

Нозима, бу тоифадан, яъни руҳан мажруҳ одамдан ҳар қандай қабихлик кутиш мумкин, деб ҳисоблар эди. Омонтурдиевнинг қарашидан бир сесканиб, «агрономни шу гумдон қилмаганмикин?» деган ўйга борди. Ҳозир, автобусда келатуриб, юзма-юз бўлган суҳбатни яна миридан-сиригача эслади. Нозима ҳеч тап тортмай, Омонтурдиевни қотилликда айблар эди. Аммо кўзу қарашлар кўпда алдамчи бўлади. Терговчи эса далилга, фақат далилга асосланади. Нозиманинг қўлида ҳозирча ҳеч қандай далил йўқ. Фақат гумони бор. Бу ҳам асосли эмас. Биринчи уринишлар самара бермади. Бунақа савол-жавобдан натижа кутишнинг ўзи бемаънилик. Гувоҳлар аввалги кўрсатмаларини тасдиқлашди, холос. Агар, улар воқеанинг чин гувоҳлари бўлишсаю чалғитиш ниятида гапни чувалаштираётган бўлса, бу савол-жавоб билан иш битмайди. Уларнинг ичидагини ташига чиқарувчи «илгак» керак. Қандай бўлмасин, Нозима шуни топиши лозим. Бугун ҳеч бири тилидан илинмади. Жавобга тайёрланганлари кўриниб турди.

«Қомил Садировни нима сабабдан совхозга олиб келдингиз?»

«Мен дўстимнинг тақдирига бефарқ қарай олмасдим».

«Садиров кўп ичаркан, ишига бу таъсир қилмасмиди?»

«Совхозга у айтарли фойда келтирмасди. Умуман, балки биларсиз, ҳозир агрономга муҳтожлик сезилмайди. Чигит экилсин, деган кўрсатма келади, экамиз: суғор, дейишади, суғорамиз. Мана, эрта-индин, тер, деб қолишади, теримни бошлаб юборамиз. Ҳеч ким агрономнинг гапи билан иш қилмайди».

«Унда нима учун Садировни совхозга олиб келдингиз?»

«Илмий иш қилаётганди. Шаҳарда қийналди. Ўзини ўнглаб олсин, деган эдим».

«Илмий иши билан танишмидингиз?»

«Ҳа. У умри қисқа ғўза яратмоқчи эди».

«Умри қисқа?»

«Шунақа. Ўзиям, ғирт хомхаёл эди».

«Латофат Ҳамидова билан муносабатлари қанақа эди?»

«Буни ўзидан сўрайсиз».

«Сиз билмайсизми?»

«Ҳарҳолда, йигитчилик. Ҳамидова деганимиз кўхликкина қиз. Садировнинг ишқи тушган бўлса, тушгандир».

«Садировнинг оиласи ҳақида нима дейсиз?»

«Хотиними? Яхши жувон. Биз бирга ўқиганмиз».

Яхши жувон... Бирга ўқиганмиз...

Қизиқ, қанақа жувон экан?

Нозима марҳумнинг аёли билан кўриша олмади. Лекин шу аёл ҳақида гап очилганда Омонтурдиев сал ўзгарди.

Яхши жувон... Бирга ўқиганмиз...

Одилов кириб, ишнинг белига тепмаганида, балки бошқа маълумотлар ҳам юзага қалқиб чиқармиди...

Нозима Латофатнинг саросимада эканини кўзларидан пайқади. Қорамағиздан келган бу қиз сира унга тик қарай олмади. Шахло кўзларини жавдиратиб, ҳали девордаги жадвалларга, ҳали дераза оша ҳовлига тикилади. Иш тикаётган каби бармоқлари тинч турмайди. Йигирмага ҳам тўлмаган бу қизнинг тўлишиб қолгани, юзига билинар-билинемас доғ тушгани ҳам Нозимада шубҳа уйғотди. «Гувоҳликда айтилган «шилқимлик» меъёридан ошмаганмикин? Садиров кўп ичар экан. Эҳтимол, мастликда... Кейин номус кучлилик қилиб...»

Нозима Латофат билан ҳам гаплашди.

«Садиров қанақа одам эди?»

«Қомил акам... яхши эдилар».

«Муносабатларингиз дурустмиди?»

«Ҳа».

«Шилқимлик қиларди, дебсиз. Шу ростми?»

«...»

«Шилқимлик деганда нимани назарда тутгансиз? Кўлингиздан ушлаганми?»

«...»

«Кучоқлаганми, ўпганми?»

«Жон опа, жон опажон, мени кўп қийнаманг. Ахир, мен турмушга чиқяпман. Уч кундан кейин тўй. Одамларни биласиз-ку, гап қилади. Энди мени чақирманглар. Ҳаммасини ёзиб берганман. Жон опажон...»

Латофат йиғламади. Ўзини тутди. Юрагинг тошиб келаётган дамда ўзингни қўлга олиш қанчалик оғир эканлигини Нозима яхши билади. Шу боис савол-жавобни бас қилди. Нусратов билан ҳам кўп гаплашмади. Университетда сиртдан ўқиётган бу йигит «бажарувчи» ролинигина ижро этгани кундай равшан эди. «Ишни нима учун палапартиш олиб боргансиз? Ким айтган? Кимлар ўртага тушган?» деган саволлар жавобсиз қолиши аниқ, шунинг учун ҳам, эрта ё индин яна келарман, дедию гапни калта қилди.

«Турмушга чиқяпман... уч кундан кейин тўй...»

Ўзини қаерга қўйишни билмай саросимада ўтирган қизнинг қиёфаси кўз ўнгидан кетмай қолди.

«Нимадан мунча хавотирланади? Одамлар гап қилади, дейди. Нимани гап қилади? Хўш, милицияга қақирилибди, гувоҳлик берибди, бунинг нимаси ёмон? Йўқ, у бошқа нарсадан чўчияпти. Уч кундан кейин тўй... Агар Садиров ҳаддидан ошган бўлса, масала ойдинлашади. Куёв билмай қолса ёки билмаганга олса-чи? Аввалдан тўй шу кунга белгиланган эканми ёки Садировнинг ўлиmidан кейин тезлаштирилдими — шуни аниқлаш керак...»

Шаҳарга кирверишда қариялар, кейинги бекатда семиз хотин ҳам тушиб қолди. Автостанцияда одам кўп эди, бўшаган сават, челақ, тоғораю қоғоз кути кўтарган кишилар эшик очилиши билан ўзларини ичкарига уришди. Сал бўлмаса, оқим Нозимани яна жойига олиб бориб кўяэзди. У ҳай-ҳайлаб, туртиниб-суриниб, бир амаллаб тушди. Кела-келгунча китобдан бош кўтармаган йўловчи эса ичкарида қолиб кетди...

Ҳовлига кирдию ошхонада сабзи тўғраётган эрини кўриб, Нозиманинг кўнгли ёришди...

«Одамга нима керак!»

Капитан Одиловнинг хонага бостириб киришидан Омонтурдиев ҳам норози эди. Нозиманинг терс муомаласи аввал бошда сал ҳамиятига теккан бўлса-да, унинг қадди-қомати, айниқса, бўртиб турган анордек кўкраги, оху кўзлари... хаёлини ўғирлаганди. Хонада иккаласи қолишгач, ошкора суқ билан унга тикилди. Саволларга эса қисқа-қисқа жавоб қайтарди. Шу кунгача Омонтурдиевнинг терговга иши тушмаган, бироқ у саволларнинг жўнлигидан билдики, бу жувон ҳали ғўр, умуман, пенсияга чиққунча ҳам шу кўйда қолса — ажаб эмас. Бунақанги сарвқомат офатижон жувонлар ресторанда оёқларини чалиштириб, кўзларни ёндириб ўтирсалар — ярашади. Аста биқинингдан чимчилаб: «Ростдан бўйдоқмисиз, ё алдаяпсизми? Кейин ташлаб кетмайсизми?» деб ноз қилса борми, куйдиради-да. Эҳ-ҳ!..

Омонтурдиев буларни беш қўлда билади. Хотинларнинг макрини кўравериб, кўзлари пишиб кетган.

Рўпарасида ўтирган манави ҳурилик ҳам... Комилнинг ўлими сабабини икки дунёда аниқлай олмайди. Гувоҳ — йўқ. Ягона шохид — Латофат. Унинг оғзи маҳкам. Гулласа, ўзига қийин. Бир умрга бадном бўлади. Эрга тегиб олган, қиймалаб чопсанг ҳам ёнғ демайди.

Нозиманинг саволлари тугагач, Омонтурдиев уни бир «ўрамоқчи» эди. Эри, бола-чақаси бўлса керак. Шунга қарамай командировкада юрипти. Бунақаларни ийдирши осон. Кифтини келтириб мақтасанг, бас: «Кўзларингиз чиройли экан, мундай тикилманг, юрагим тўхтаб қоляпти». «Вой, бу ерда унақа гапларни айтманг, биров эшитса ноқулай бўлади». «Эшитса, эшитар. Рост, жудаям чиройли экансиз. Енги калта кўйлак сизга ярашаркан. Шу — қаймоқдай бўйинларда тилла занжир бўлсам! Эҳ... Тўғилган кунингиз қачон эди? Кейинги ҳафтада? Қаерда учрашамиз?... Бўлди, бу ёғидан хотиржам бўлинг. Хўжайин нима иш қилади. Бошлиғи келаси ҳафтада командировкага юборяптими? Эшитмадингиз? Командировкали иш эмас, дейсизми? Бе, командировкаси йўқ ташкилот борми ўзи? Хоҳласангиз бир ойга, керак бўлса, икки ойга малака оширган юбориш мумкин. Бундан осон иш йўқ. Хуллас...» Бу-ку, хотин киши экан, бунақанги гапларга тош ҳам эриб кетади. Омонтурдиев билади — нима дейишни!

Энди, авраيمان, деб турганида анави галварс кириб турибди-я. Э, хомкалла! Ўзича, менга ёрдам бермоқчи. Бу қилигидан кейин терговчи ҳадиксираб қолмайдими? Ҳаммасининг тили бир, мени чалғитишмоқчи, деб ўйламайдими? Ўйлайди! Омонтурдиевнинг энсаси қотди. Одиловнинг, чойлашайлик, деганига ҳам қарамай ўрнидан турди-да, Нусратовга, айт, Латофат тўғри райкомга борсин, деб ташқарига чиқди.

Райкомда-ку, унинг қиладиган иши йўғ-а. Бироқ Латофат билан холи гаплашиб олишга... Райком хаёлига келганини қаранг. Яхшиям, бу ердагилар тушликка чиқишган экан. Ҳамма ёқ сув қуйгандай жимжит. Ичкари дим бўлгани учун у ҳовлига чиқди ва тол соясидаги сўрига бориб ўтирди. Ҳадемай Латофат ҳам келди. Омонтурдиев унинг юришидан оқ сезди: саросимада. Шу боис:

— Ҳа, намунча қалтирамасанг! — деб жеркинди.

— ...

— Сўроқ қилдими?

— Агроном билан муносабатларинг қанақа эди, деб сўради.

— Хўш?

— Индамадим.

— Нега?

— ...

— Менга қара, хўй, эсингни йиғиб ол сен! Бекинмачоқ эмас бу! Мени қўявер, ўзингни ўйла, ўзингни! Латофат титроқ бармоқлари билан юзини тўсиб, йиғлаб юборди.

— Учир унингни! Ўзингни бос. Дўхтирга бордингми? Қуйи лабини тишлаб ўтирган Латофат, ҳа, деган маънода бош ирғади.

— Ҳал бўлдими?

— Латофат яна бош ирғади.

— Пулни олдими?

— Ҳа.

— Дуруст. Сен бўлса, ваҳима қилиб юрибсан. Битмайдиган иш йўқ бу дунёда. Чимилдиққа онаси ўпмаган қиздай бўлиб кирасан. Бўпти, сен боравер. Бирга турганимизни кўришмагани маъқул. Тўйдан кейин йўл-пўлда учрашиб қолсак ҳам, саломингни беру индамай ўтиб кетавер. Терговчи яна келадиганга ўхшайди. Сен эсингни йиғиб ол-а! Омонтурдиев хайрлашди-да, райком биноти томон

юрди. У ичкарига кирган заҳоти қайрилиб, ортига қаради. Бир-бир босиб кетаётган, хўрсиниқдан ҳамон кифти силкинаётган Латофатга кўзи тушиб, «шуни деб бир балога гирифтор бўлмасам, гўрга эди», деб қўйди. Кўпдан қилмаган ишни қилди — ўзини лаънатлади.

Киши ҳаётда хатоларга ҳам йўл қўяди. Баъзан керакисиз гапни айтиб қўйиб, тилини тишлайди. Гоҳ дўстни душман, душманини эса дўст билиб, боши берк кўчада тентирайди, баъзан суйиб ружу қўйган нарсаси охир-оқибатда заҳар-заққум бўлиб чиқади, гоҳо нурилик чўққига элтади, деб ўйлаган йўлдан боратуриб, пешонаси деворга тақ этиб тегади. Шунда юз аттанг, дейди, минг аттанг, дейди — аммо бефойда.

Тўхтамиш Омонтурдиевнинг бошига унгдирмас ғалвалар тушмаган, шу боис афсус-надомат чекиб, ўртанган пайтлари кам. Табиатан у эҳтиёткор, ишига — пухта. Отаси айтган: «Тоққа суяниб жон сақлашни орзу қилма. Ўзинг тоғ бўл, одамлар паноҳ излаб сенга тилсин!» Бу ақида унинг босган ҳар қадамини ёритиб келди.

Эсида, синфдошлари ичида у ҳаммадан бақувват эди. Болалар ундан ҳайиқиб туришарди. Тузукроқ ўқийдиганлар ҳам Тўхтамишнинг хизматини қилишга мажбур... Олтинчи синфда ўқиб юрган кезларида уларниқига бир меҳмон келди. Тўғрироғи, иш юзасидан колхозда бўлган киши меҳмонхона йўқлиги сабабли Тўхтамишларниқига кўноқ бўлди. Ушанда отаси меҳмонга уни таништириб:

— Бизнинг тойлоқ, олтинчида ўқияпти, — деган эди фахр билан.

— Ў, азамат-э, — деди меҳмон унинг елкасига қоқиб. — Ўқишлар зўрми?

— Зўр.

— Маладе-ес! Раис бўлсанг керак?

— Қанақа раис? — деди Тўхтамиш, ажабланиб.

— Э, омон бўл-э! Бизнинг ўғил отряд советининг раиси. Гавданга қараб, сен ҳам шунақамисан, дебманда...

Ушанда Тўхтамишнинг хўрлиги келган. Бу — қанақаси? Зўрман, деб керилиб юраверибдию отряд советига раис бўлишни ўйлаб ҳам кўрмапти. Синфдошлари Озодчани сайлаимиз, деса, у ҳам қўшилиб қўл кўтарибди-я. Болалигида ҳам унинг калласи тез ишларди. Зум ўтмай масалани ҳал қилди. Кўчага чиқиб Мурод муғомбирни топди-да, қитиқ патига тегди:

— Озодчадан таёқ ебсан-ку?

— Менми? Қачон? — деди Мурод муғомбир довдираб.

— Калтакламадим сени?

— Вей, жиннимисан? Ким ўшандан калтак ейди?

Қизларни чертолмайдию!

— Ундан кўрқмайсанми?

— Кўрқмайман.

— Мендан-чи? — Тўхтамиш унинг ёқасидан олди.

— Сенга нима қилдим, қўйвор! Нега урасан?

— Шаллақилик қилма, ҳали урганимча йўқ. Лекин бир пўстагингни қоқиш керак.

— Нимага?

— Мен Озодчадан зўрманми?

— Зўрсан.

— Озодча аҳмоқми ё?..

— Нима керак сенга?

— Айт.

— Озодча аҳмоқроғ-ов.

— Нега унда уни сайладинглар?

— Нимага сайлабмиз?

— Муғомбирлик қилма. Озодча нега отряд советига раис бўлиши керак?

— Бўлмаса... Унда ўзинг бўла қол. — Тўхтамиш шу гапдан кейингина унинг ёқасини бўшатди.

— Йўлини топ.

— Йўли... Санжар акамга айт.

— Аҳмоқсан. Каллани ишлат, каллани. Бир йўлини қилиш керак, — деди Тўхтамиш. — Гап бундай: эртага Озодчанинг ёнида пахта терасан. Этагидаги пахтага кесак, тош, кўрак аралаштириб ташла. Финг деса...

— Тумшугига соламан.

— Йўк, кўрқит. Пахтасини овқат маҳали олиб чиқсин. Ҳаммадан кейин чиқларинг. Озодча фирромлик қил-япти, ишёқмас, кўзбўямачи, раисликка нолойиқ, деб галва чиқарасан. Ўзимизнинг болаларгаям тайинлаб қўй. Бақрайиб туришмасин.

— Э, зўрсан, Тўхта, калланг ишлайди!

— Мени сайласанглр, кинога олиб тушаман.

Кейинги гап Мурод муғомбир учун янгилик бўлди. Одатда, Тўхтамиш сариқ чақа чиқармас, ҳатто кинога ҳам бошқаларнинг ҳисобидан тушар эди. Шунинг учун ҳам Мурод муғомбир ишонқирамай сўради:

— Алдамаяпсанми?

— Бир эмас, икки мартадан олиб тушаман.

Хуллас, Тўхтамиш айтганидек бўлди. Уша куни аввал машаша чиқди, кейин уни отряд советига вақтинчалик раис қилиб сайлашди. Терим тугагач, бу масалани қайта кўришмоқчи эди. Унинг бахтига йиғим-терим чўзилиб кетдию ўқиш бошлангунча бу масала ҳамманинг ёдидан кўтарилди. Шу-шу, отряд советига раис бўлиб қолаверди у.

«Ўзинг тоғ бўл...» деб отаси ўшанда айтган.

Дарвоқе, Мурод муғомбир унинг номзодини айтганда, болалар бўлажак раисга ҳадиксираб қарашдию индашмади. Тўхтамишнинг ишёқмаслиги, ҳали унинг, ҳали бунинг пахтасини тортиб олиши кўпчиликка аён эди. Шундай бўлса-да, уни сайлашди. Сайлашдию балога қолишди: аввал унга бир килодан териб берадиганлар энди икки килодан терадиган, икки ҳисса кўмаклашганлар уч ҳисса ёрдамлашадиган бўлди. Ҳарҳолда, «унинг обрўси — бутун отряднинг обрўси», эди.

Орадан уч йил ўтгач, у комсомол ташкилоти котиби бўлди. Яна ўша — эски тос, эски ҳаммом. Кимдир унинг учун дарс тайёрлайди, кимдир... Ҳеч ким нолимас, шикоят қилишдан эса чўчишарди. Йиллар шу зайлда ўтиб, болалар мактабни битиришдию Тўхтамишдан қутулишди...

Тўхтамиш кириш имтиҳони топшириб юрганидаёқ институтнинг ички тартиб-қоидаларини суриштириб билди. Биринчи сентябрь куни эса мактабда олган Фахрий ёрлиқларини комсомол ташкилотининг котиби бўлганлигини тасдиқловчи ҳужжатларни кўтариб, аввал деканга, кейин комсомол ташкилоти котибига учрашди. «Жамоат ишлари жону тани экани», ҳар қандай топшириққа тайёрлигини билдирди. Орадан бир ҳафта ўтгач, у курс старостаси қилиб «сайланди». Кейин, пахта йиғим-теримдан четда қолмайлик, деб ташаббус кўтариб чиқди. Қарабсизки, Тўхтамиш Омонтурдиев фаол жамоатчи сифатида кўпчиликнинг назарига тушди. Терим пайти бир марта ҳам этак боғламади — умрида шеър ўқимаган, қўшиқ айтмаган йигит агитбригадага аъзо бўлиб олди...

Тўхтамиш Омонтурдиев қаерга қадам қўйишни олдиндан чамаларди. «Ҳаёт — ботқоқ, оёқ босадиган жойни пухта танламасанг чўкиб, нобуд бўласан». Унинг ақидаси шундай. Аммо... тўртинчи курсда бир «тушган». Энди, Комилнинг ўлиmidан сўнг, яна аттанг деб турибди. Ҳа-а, тўртинчи курсда-ку, сувдан қуруқ чиққан эди. Бу сафар...

Латофат кўздан йироқлашгач, Тўхтамиш Омонтурдиев райком биносидан чиқди. Олди сояда, орти офтобда қолган машинаси томон юрди. Шофёр машина эшикларини очиб қўйиб, орқа ўриндиқда мазза қилиб уйқуни ураётган экан. Туртиб уйғотди:

— Сояга қўйсанг бўлмайдимми?

— Сояда эди.

— Уйқуга тўясанми ўзи? Бўл.

Шофёр унинг феъли бузуқлигини билиб, тўнғиллашига эътибор бермади, машинани юргизди.

Омонтурдиев юзини шамолга тутиб, ўйга толди.

«Асли Комилни чақиршига кўнглим чопмаган эди. Нимагаям олиб келдим, а? Ҳатто, ялимдин! Ҳаммаси манави қанжиқни деб бўлди. «Латофатхон, Латофатхон...» Шуни ўқишга киритаман, демаганимда, Комилга яқинлашмас эдим. Чиройлиликка чиройлию турган-битгани бошга бало экан бунинг. Шунга ўралашдим-у, қанча галва орттирдим. Узиям, энди ўнғмайди. Бир умр тракторчига ем бўлади. Қовуннинг яхшисини ит ейди, деганлари шу-да. Ана — Мавлуда, Комилнинг тузоғига илиниб, охири нима бўлди? Эсиз, шундай қиз!..»

Омонтурдиев, юраги орзиқиб, бир тамшаниб қўйди. Мавлуда!.. Қизлигида ҳам қандай сулув эди! Хипча бел, нозик-ниҳол, оёқлари ҳам... Эҳ-ҳ!..

Омонтурдиев мана шу хипча белдан бир қучиш учун бор дунёни берар эди. Мавлудага эришай, деб нималар қилмади у. Аммо бу беақл қиз — қаҳри қаттиқ Мавлуда... Комилнинг таъсирига тушиб қолдимми, ишқилиб, Омонтурдиевга қиё ҳам боқмади.

Комилни совхозга таклиф қилганида кўнглининг бир четида бошқа ният ҳам бор эди. Мавлудахоннинг олдинги шашти босилгандир, оқ-у қоранинг фарқига бориб қолгандир. Мабодо шундай бўлмаган тақдирда ҳам... «тузоқ»қа тушар, ахир!..

Йўк, Омонтурдиев кутмаган ишлар бўлди. Совхозда шунча мактаб бўлатуриб, Мавлуда район марказига қатнаб ишлаш бошлади. Бу эса унинг унча-мунча тузоққа илинмаслигини кўрсатди. Лекин бундай қилиши шартмиди? Омонтурдиевни кўрарга кўзи йўқ экан, совхозга бормаيمان, деса бас-ку, Комил финг деёлмасди. Комил унга эр эмас, қул эди-ку? Наҳот, тўртинчи курсдаги ўша воқеани ҳануз унутмаган?..

Омонтурдиев, Мавлуда деб ўлиб ётгани йўк. Комилни совхозга чақиршидан мақсади — фақат у, унга етишиш эмас эди. Юрагининг энг тубидаги ният — олим бўлмоқчи эди у. Ҳа. Лекин Комилсиз ҳам диссертация ёқлаши мумкин эди-ку. Диссертация учун нима керак? Ё заринг, ё зўринг. Омонтурдиевда ҳар иккиси ҳам етарли. Уша — илмий даргоҳлар атрофида бор-йўғи ойликка кўз тикиб яшайдиган ўнлаб чаламуллалар бор. Қўнжини тўлдирсанг, бир йилдаёқ диссертация деган нарсани тахт қилиб беришади. Уни ҳатто ўқиб ҳам кўрмай ҳамду сано айтадиган «устоз»лар ҳам топилади.

Тўхтамиш Омонтурдиев шунақа йўлдан ҳам бориши мумкин эди. Бирок, буни истамасди. Оддийгина кандидат-директор бўлишнинг унга қизиғи йўқ. Илмий ишда бирон-бир янгилик бўлиши керак. Чаламуллаларнинг диссертацияси эртами-кечми фош қилиб қўйиши мумкин, далада мана мен, деб турган янгилик эса кандидатлик дипломини ўзи чақириб олади. Комилни чорлаши бир томондан шунга боғлиқ. Шунинг учун у пул сарф қилди. Чархпалакларгача ясаттириб берди. Тажрибахона очди.

Ҳозир, шуларни эслаб, Омонтурдиевнинг ичи куйди.

— Боққа ҳайда, — деди у шофёрига. Кейин: «Ҳаммаси тугади, — деб ўйлади. — На илм бўлди, на Мавлудага етишдим. Қаердадир хато қилинди. Қаерда? Комилга

бекор ишондим. Уни совхоз ишларига аралаштириб, чакки қилдим. Касофатни сийламоқчидим, чориғи билан тўрга чиқиб кетди. Уша «бойвачча» ўқитувчисининг қилиғини кўрибоқ, кўзни очиш керак эди. Буни қара-я, устига тузукроқ кийим олишга қурби етмайдию мендай одамнинг еган-ичганига пул тўлайди. Бунақалардан таълим олган бола одам бўлмайди. Буни ўшандаёқ тушуниб етиш керак эди».

Кафтдек дала ўртасидаги дўнгликда совхознинг меҳмон кутадиған боғи бор. Чор-атроф ёнаман, дейдию бу ердан шабада аримайди. Машина шийпон ёнига келиб тўхтади.

— Ошхонага бор, — деди Тўхтамиш шофёрига. Кейин ичкарига қараб бақирди: — Мурод.

Жавоб бўлмади.

— Муғомбир, ўлиб қолдингми?

Уйқуси ўчмаган Мурод муғомбир қорнини осилтириб, лапанглаб чиқиб келди.

— Ухламасанг, ўлиб қоласан-да. А? Қани, ниманг бор?

— Ҳаммаси тайёр. Нимадан бошлай?

— Анор сувидан бер.

— Аччиқроқ-да.

— Заҳар бўлмайдим! Олиб кел тез-тез.

Мурод семиз бўлса-да, чаққон эди. Бирпасда дастурхон безади. Омонтурдиев пиёлани тўлдириб ароқ қуйди, ичгач, кетидан анор сувини сипқорди. Бадани бир роҳатланди. Эрталабдан таъбини хира қилган ғашлик тарқалди.

— Мурод, — деди Омонтурдиев керишиб, — одамга нима керак?

— Ё зар, ё зўр.

— Қип-қизил аҳмоқсан. Одамга калла керак, калла! — У шундай деб кўрсаткич бармоғи билан бошига нуқиб қўйди.

1980 йилнинг эрта кузидаги воқеа

Бу «тасодифий бахтли» учрашув бўлди. Муаллим атай қидириб келган экан, Комил бир умр унга қуллуқ қилса, арзийди. Агар, муаллими шаҳарда, дейлик, кўчадами, ошхонадами ёки сайргоҳда рўпара келиб қолганида «бахтли тасодифий учрашув» дейиш мумкин эди. Унинг шаҳардан йигирма беш чақирим нарида — Комил тажриба ўтказётган далада пайдо бўлиши «тасодиф»га кирмас. Гарчи муаллимнинг ўзи буни тасодифга йўйган бўлса-да, Комил у атай излаб келганини фаҳмлади.

Мактабда физикадан дарс берган Маҳкам акининг кийимлари ҳамон одмигина эди. Шимига дазмол тегмаган, пиджагининг ёқаси шойигулнинг очилаётган баргига ўхшаб буралиб қолган. Тўғри, унинг бу юришига қишлоқда ҳеч ким аҳамият бермайди. Комил ҳам вақтида эътибор қилмаган, аммо ҳозир бу ҳолда кўриб жиндак ғижинди. «Нимага келди экан, шаҳарга тушган бўлса, меҳмонхонадан жой тополмай, мени қидиргандир-да», деган хаёлга ҳам борди. Бироқ, дам ўтмай, ғижинганию нотўғри тахмини учун ўзини койиди.

— Шаҳарингда чой-пой ичадиган тузукроқ жой ҳам йўқ, юр, аввал бир чойлашайлик, — деди муаллим. Даланинг катта йўлга туташ ерида — баланд тераклар остида чойхона бор эди. Бориб, ўша ерда гурунглашишди.

— Пахтанинг янги навини топмоқчи эдинг, топдингми?

Комил кулимсиради.

— Гапингиз қизиқ бўлдию янги нав кўчада ётган тангами, қидириб топсам.

Маҳкам ака бу гапдан оғринди. Чойдан ҳўплаб, томоқ кирди.

— Энди қишлоқчасига сўрадик-да, олимларнинг таъбири билан айтсак, ихтиро қилиндими?

Комилнинг юрагига бир нима қадалгандек бўлди. Муаллими ранжиганини сезди. Узр сўраши керак эди, негадир бунинг ўрнига:

— Топмадим, — деди гўё пичингни пайқамаган бўлиб. — Бир мен эмас, кўпчилик бош қотирияптию жараён қийин кечаяпти.

— Ғўза, баргини ўзи тўкиши керак эканми?

— Уйдагилар айтишдимми?

— Бўлмаса, кимдан эшитаман? Даданг билан кунда, кунора чойлашамиз. Оғзидан тушмайсан. Ниятларинг бутун қишлоққа маълум. Яхши ният — ёрти мол, дейишади.

— Э, бу бир гап, Маҳкам ака. Бу ишда ният — ёрти мол эмас, сариқ чақага ҳам арзимай қолди. Тугунни топдим, ечдим, деб ўйлайман. Иботини йиллаб кутаман. Натижа йўқ, натижа.

— Вақтида барг тўкмаяптими?

— Тўқади, лекин мен мўлжаллаган пайдан анча кеч тўқади. Кўсақлар қовжираб қоляпти. Мен нотўғри йўлдан боряпман шекилли.

— Домлаларинг нима дейди?

— Нима дейишарди... Фаразларим тўғри. Мана, қаранг: ўсимликларнинг ҳар бири ўз табиатига эга. Бири баҳорда, бошқаси ёзда, яна бири кузда гуллаб мева тугади, шу билан ҳазон бўлади. Нимага шундай? Ҳаммасининг умри генетик код асосида боради. Генетик кодни биласиз-ку, тўғрими?

— Қани, гапиравер-чи.

— Уларнинг кўкаришидан тортиб токи уруғ тўкишигача, ҳатто қуришигача табиат томонидан уйғунлаштирилган. Ғўзанинг манглайига, саккиз ой яшайсан, деб битиб қўйилган. Шу умрини яшаб бўлганидан кейингина баргини тўқади. Биз эса буни кутмай, дори сепамиз, атроф-муҳитни заҳарлаймиз. Ўзимизга бунинг таъсири бўлмайди, дейсизми... Табиат — ечим чигал жумбоқ. Қаранг, чинор секин ўсадию узоқ яшайди. Терак-чи, аксинча, аммо эрта ҳазон бўлади. Ғўза умрини қисқартириш ҳисобига ҳосилни эртароқ етиштириш мумкин, деб ўйловдим. Аммо... ният ниятлигича қолиб кетаяпти.

— Қандай қилиб ғўза умрини қисқартирмоқчи эдинг?

— Ҳар хил касалга чалинтриб кўрдим.

— Шунда ғўза яхши пахта беради, деб ким айтди сенга?

Комил ғижинди. Бу одам нега ақл ўргатади? Селекция нима, генетика нима, ҳужайралар инженерияси нима — бу гаплар икки дунёда тушига кирмаган бўлса. Энди бир бошдан тушунтириши керакми?

— Менинг қаерданлигимни биласанми?

Комил ялт этиб муаллимига қаради: бу савол қизиқ бўлди-ку?

— Чигиткуйди, деган жойни эшитгандирсан?

Бунақа ном Комилнинг қулоғига чалинмаган.

— Сизлар Мирзачўлга водийдан келгансизлар. Унда сен кичкина бола эдинг, эслаёласанми, йўқми?

— Эсимда.

— Чўлга бизлар тоғдан кўчиб тушганмиз. Ўзимнинг жойлар боғ эди. Чўлга келиб, уни обод қилдиг-у, қишлоғимиз сондан чиқди. Ке, қўй, бу дардимни очмай. Гап бошқа ёқда. Қишлоғимизнинг юқорисида Чигиткуйди деган жой бор — яланглик. Болалигимизда унга яқин йўламасдик. Нима эмиш, бу ер жинлар макони эмиш. Шундан ҳайиқардик. Бувам ғалати бир гап айтган. Рост бўлса, бурун замонда биттаси иккита чархпалак ясаб, шу ерда чигит эккан. Чархпалак ётиқ ҳолида айланаркан. Мулла-пуллалар уни жодугарликда айблаб, тошбўрон қилишган, чигити-

ни куйдириб ташлаган. Бобомнинг айтишича, ўша одам Россияда бўлиб, донолар сўхбатини олган. Шулардан бири унга, одамзод юлдузларга уча олади, деган экан.

— Уша доно ким бўлиши мумкин?

— Қилган башоратига қараганда, Циолковский шекилли.

— Циолковскийнинг чигитга нима алоқаси бор?

— Энди бу ёғини эшит: Циолковский билан сўхбатлашгани рост бўлса, шубҳасиз, у ернинг айланишию тортиш кучи ҳақида маълумот олган. Демак, вазнсизлик ҳолати ҳақида ҳам башорат қилишган. Хў-ўш, ер ўз ўқи атрофида йигирма тўрт соатда бир айланади. Тўғрими? Хўш, бир эмас, икки марта айланса-чи? Тортиш кучи янада қирқиладими? Қирқилади. Вазнсизлик ҳолатида ҳужайраларнинг ривожланиши тезлашмайдими? Умри қискармайдими? Мана, гап нимада. У чархпалак воситасида вазнсизлик ҳолати яратмоқчи бўлган.

— Бу — афсона-ку?

— Мен ҳам шундай деб юрардим. Ахийри, Чигиткуйдига чиқдим. Чархпалакнинг «изи»ни топдим. Соининг ёқасида экан. У одам анойи бўлмаган, физикани чуқур билган. Тушуняпсанми, фи-зи-кани! Ёғоч шестернялар ишлаган. Хўкиз айлантирадиган жўнгина чархпалак эмас, балки ҳаракат тишли ғилдираклар орқали узатиладиган мураккаб мослама яратган. Ҳазилакам гапми бу!

Комил ҳайрат тўла кўзларини муаллимидан узмас эди: ўнгими бу ё тушими? Рўпарасида ўтирган одам — Циолковский, чигит, вазнсизлик ҳолати, ҳужайраларнинг ривожланиши... — нималар деяётганини билладими ўзи! Ахир, у олимман, деб кўкрагига муштлаб юрганларга янгича тадқиқот йўлини кўрсатиб беряпти-ку! Тўхта... Тўхта... хулоса чиқаришга шошилма. Қизиқ фараз. Илмий нуқтаи назардан тарозига солиб кўриш керак. Шошилма, ўйла... ўйла... Муаллим аслида шуни айтгани келган. Атай излаб келган. Гўё мени «қарздор» қилмаслик учун «тасодифан кўриб қолдим», деяпти. Қизиқ, шунча йил кўлида ўқиб, бир қишлоқда яшаб, феълени билмаган эканман. Ё бошқа дарди ҳам борми? Ҳадемай институтларга қабул бошланади. Тўхтамишга ўхшаб... Айтмоқчи, Тўхтамиш кутяпти-ку!

Комил соатига қаради.

— Ҳа, бирон ёққа шошяпсанми?

— Бир курсда ўқиган дўстим келган экан. — Омонтурдиев билан ресторанда учрашилади. Шу боис Комил муаллимига, юринг, десамми-йўқми, деб иккиланди. Ахийри: — Сиз ҳам бирга бўлсангиз... — деди.

— Майли. Поездинг кетишига ҳали анча бор. Пича сўхбатларингни олай.

Омонтурдиев зиналари қизғиш мармар билан қопланган ресторан олдида уларни кутиб олди. Муаллимни кўриб, энсаси қотди. Буни яширмай, қўл учини бериб сўрашди. Муаллим ҳам тўнини тескари кийиб олди, афтидан, Комилни кўзи қиймагани учун ҳам эргашиб, ичкари кирди. У, Омонтурдиев дастурхон устида айтган чала-ярим гаплардан фаҳмладики, бир дарди бор. Комилни бежиз ресторанга таклиф қилмаган. Совхозга бориб ишлашга кўндирмоқчи. Дарди бор бунинг... Бунақалар одамнинг қадрини жуда паст баҳолайди. Ресторанга олиб кирази, сўнг... қарабсизки, еган оғиз уялади. Эҳ, Комил-э! Ахир, қорин деган бир сўмга тўяди-ку. Арзимаган дилхушлик деб бировга тобе бўлиб ўтириш йигит кишига ярашадими. Энди арзимас илтимосини рад этолмайсан. Уят, уят!

Музыка шанғиллайди. Омонтурдиев Комилнинг кифтига қўлини ташлаганча ҳамон гап уқтирарди.

Официант келиб, бир нима деб шипшигач, Омонтурдиевнинг кўзи олма-кесак терди. Ўрнидан турди. Бир

қиз билан ўйинга тушди. Кейин жинси кийган икки дўндикни бошлаб келди. Официантни чақириб, яна ичимлик буюрди. Муаллим энди ўзи тамомила ортиқча эканлигини сезди шекилли, секин ўрнидан турди.

Комил буни кўрган бўлса-да, шамоллаб келмоқчи шекилли, деган ўйга бориб, индамади. Кейин ёнидаги қизлар билан андармон бўлиб, уни эсидан чиқарипти. Қизлар майиздай бўлишгач, Омонтурдиев Комилга кўз қисиб қўйди.

— Мана бу нима? — деди у вазадаги олмаларга имо қилиб. Сўнг қўлларини ёзиб, қизларнинг елкасидан кучди. — Олма-а! Ҳаммамиз бир тишладан еймиз. — Шундай деб битта олмани тўртга бўлди-да, улушини оғзига солди. Бошқалар унга қўшилди. — Энди нима бўлади? — Қизлар елка қисиб ҳиринглашди. — Одам Ато билан Момо Ҳавога нима дейилган? Олма ема, дейилган. Лекин улар нима қилган? Олмани еб қўйган. Кейин нима бўлган?.. Хўш, қани, кетдикми?!

«Бало — бу, бало!», деб қўйди Комил унинг уddaбу-ронлигига қойил қолиб.

Омонтурдиев официантни имлаб чақирди.

— Қани, ойимча, ҳисоб-китоб қилинг-чи! — У шундай деб киссасидан бир нечта элликталек чиқарди.

— Тўлашдию, — деди официант. — Ҳозир олган коньякнинг ҳақини берсангиз бўлди.

— А? Ким тўлади? — Омонтурдиев савол назари билан Комилга қаради.

— Мана бу ерда ўтирган бобой.

Комилнинг кайфи бирдан тарқади:

— Қани ўзи?!

— Кетди.

— Қаёққа?

— Кетди... кўчага чиқиб кетди. Анча бўлди.

Тўхтамиш битта элликталекни ғижимлаб официантнинг кафтига ташлади-да, қизларнинг қўлтиғидан олганча эшикка йўналди. Унинг кайфи тарақ эди, муаллим нега бундай қилганини фаҳмламади. Комил эса... гаранг, нима қиларини билмасди. Шоша-пиша кўчага чиқди.

— Комил, машина тўхтат, бир базми жамшид қилайлик!

Омонтурдиевнинг гапини у эшитмаганга олди. Яшил чироғи липиллаб келаётган таксига қўл кўтарди, тўхтагач, миндию вокзалга жўнади.

Поезд жўнаб кетган экан.

У анчагача вокзалда довдираб юрди.

«Муаллим мени деб келган эди. Чархпалак кутилмаган янгилик бўлган-у, қувончини ичига сиғдиролмай мени излаган. У бошим осмонга етишини кутган эди. Мен нима қилдим? Қаерга олиб бордим? Дунёда битта тўнғиз бўлса — ўша менман. Иккита бўлса... чархпалак... чархпалак... Қизиқ ғоя...»

Комил хаёлга берилиб, катта кўчанинг ўртасида бораётган экан, йўловчи машина сигнал бериб, ҳушига келтирди. Йўл четига чиқди-да, чироғини бир ёқиб, бир ўчириб келаётган машинага қўл кўтарди.

Шаҳарнинг янги мавзеида Тўхтамишнинг икки хонали уйи бор эди. Қандай олган, кимнинг номига расмийлаштирган — Комил билмайди, қизиқмаган ҳам. Аммо ўтган ой бадалида шу ерга келиб, икки марта пиво-хўрлик қилишди. Ҳозир ҳам Омонтурдиев шу уйда бўлса керак.

Комил янглишмаган экан.

— Эй, инсон, қаёқларда юрибсан. Ахир, булар... — Омонтурдиев унинг билагидан ушлаб ичкарига тортди. — Танла.

— Жўнат буларни. Биласан-ку... Гап бор. Фикрлашиб олиш керак.

— Ҳа, яхши. Буларни учириб юборсак ҳам бўлади. — Омонтурдиев шундай деб қўшни хонага кириб кетди. — Қани, қушчалар, қанот қоқадиган пайтларинг келди. Ичкаридан нозли овоз эшитилди. Комил ғижиниб, балконга чиқди. Ҳадемай ғўнғир-ғўнғир тиндию эшикнинг «қарс»иллагани, сўнг қулфнинг ширқиллаши қулоққа чалинди.

— ...Қорасини ўчирдим, — деди Омонтурдиев. — Ичасанми?

— Кўнглим тортмаяпти. Менга қара, совхозга астойдил чақиряпсанми? — деб сўради Комил, сўнг ароқ тўла пиёлани нари суриб қўйди.

— «Ми»сини олиб ташла.

— Одатимни биласан. Мана бунақа ишларингга тоқатим йўқ.

— Хотиржам бўл. Бунақа ишлар сенсиз бўлади.

— Бир пайтлар ораминг бузилган эди, эсингдами?

— Эсимдамас, эслашнинг истамайман. Гапни калта қил, шартингни айт. Йўқ, айтма, ҳаммасига розиман. Борсанг бўлди.

— Унда, қани, сен айт-чи, шартингни.

— Шартингни? — Омонтурдиев кулди. — Қанақа шарт?

— Бекорга чақирмаётгандирсан?

— Уғилбола гапни айттайми? Ҳисобли дўст айрилмас, дейдилар. Биринчидан, ёнимда ақлли, ишончли одамлар бўлиши керак. Бусиз совхозни эплаб бўлмайди. Иккинчидан, илм қилмоқчиман. Институтда, ўзинг биласан, жамоат ишларига кўмиб ташлашувди. Энди совхоз... ёрдамингсиз эплалмайман.

— Қўлимдан келган ёрдамимни аясам, номардман. Эртагаёқ қишлоққа жўнайман. Ҳалиги муаллимим билан бир маслаҳатлашиш керак.

Омонтурдиев ўрнидан туриб, қўшни хонага кирди-да, пул олиб чиқди.

— Керак эмас.

— Э, бойвачча-э! Қўрқма, чўнтагимдан бераётганим йўқ, бу — совхоз ҳисобидан. Билетларни топширасан ҳали, — Омонтурдиев шундай деб илжайди. — Мана бунисини муаллимингга бериб қўй. Менга бойваччалик қилмасин.

— Керак эмас, барибир олмайди.

— Унда совға-повға элтасанми, ишқилиб, йўлини қил-да. Ресторанга тўларман, деб пул олиб келмаган-ку! Бола-чақаси бордир?

— Маъқул.

У Омонтурдиевнинг, ётиб қол, деб зўрлашига қарамай, чиқиб кетди.

— Кетаркансан, нима қилардинг қушчаларни ҳурки-тиб, — деди Омонтурдиев эшикни ёпар экан.

Гумонлар...

Нозима, одатдагидек, тўрт кишилик ош сузди. Уғли, қорним тўқ, боғчада каша еганман, деб хархаша қилиб ухлаб қолган эди.

Қайнотаси табиатан камгап, айниқса, овқатланаётганида гапирмас, қайнонаси эса гуручни тўртта-тўртта санаб олаётгандай чўқилаб ер, онда-сонда дам Мухторга, дам Нозимага зимдан қараб қўярди. Уйни тақсимлашга доир маша, тўнғичлари айтган гаплар кенжасига оғир ботганини у биларди...

Ош татимади, лаганда қолиб кетди.

Телевизорда концерт бошлангач, эртанги дарсларига тайёргарлик кўришини айтиб, Мухтор ўрнидан турди. Нозима ҳам ўғлини кўтарди-да, унга эргашди.

Мухтор стол устига дафтарларини ёйиб қўйдию очмади. Бир нуқтага тикилиб, анчагача жим ўтирди. Нозима ичкарида дазмолга уннади.

— Нозим... — Мухтор уни эркалаганида ёки дардини очмоқчи бўлганида шундай деб чақирарди.

Нозима ишини йиғиштириб қўйди-да, кичик уйга чиқди.

— Бугун уйга ариза бердим. Уйлаб қарасам, бу жойнинг ғалваси кўпга ўхшайди. Жанжаллашиб ўтиргандан кўра бўшатиб берганимиз маъқул. Сен ҳам ариза ташлаб қўймайсанми?

— Билмадим, — Нозима шундай деб елкасини қисди. — Ариза билан иш битармикан?

— Нега унақа дейсан?

— Уйимиз саҳнини ҳисоблашса, керагидан ортиқ чиқади.

— Ким ҳисоблайди?

— Шунақа ташкилот бор. Унинг справкаси бўлмаса...

— Шуни тўғрилаш қийинми? Танишинг бордир?

— Йўқ.

Мухтор қўлида ўйнаб ўтирган қаламини жаҳл билан стол устига ташлади.

— Падарига лаънат!

Нозима ўрнидан туриб, эрининг елкасидан қучди.

— Қўйинг, унчага бир гап бўлар. Кўчада қолиб кетмасми, ахир.

Эрини тинчлантиришга у ҳар қанча уринмасин, Мухтор ўзини босолмади. Тутақиб дафтар-китобини йиғиштирди-да, ётиб олди.

Эрталаб, биринчи соатда дарси бор экан, ўзиям шошиб қолди.

— Бугун ҳам юришинг борми? — деб сўради остона ҳатлай туриб. Нозиманинг районга чиқмаслигини билгач, сал чиройи очилди.

Нозима ахборот бераётиб, бўлим бошлигининг авзойидан сездик, кечаги гаплар аллақачон етиб келипти.

— Одидов кичкина одам эмас, — деди Бўтаев энсаси қотганини яширмай, — гувоҳлар олдида унинг обрў-ини тўкибсиз?

Нозима унга ер остидан қарадию у-бу деса гап чувалашиб кетишини ўйлаб, индамади. Бўтаевнинг эса захри тошса тошдики, камаймади. У Нозиманинг гап қайтаришини, изоҳ беришини кутган эди. Шундай бўлган тақдирда нима дейишини олдиндан ўйлаб, «ниш»ларини чархлаб қўйган эди. Бироқ захари ичида қолди. Юмшоқлик билан «насиҳат» қилишга мажбур бўлди.

Бўтаевнинг «тарбиявий соат»и тугагач, Нозима унга бир варақ қоғоз узатди:

— Нима бу?

— Латвияга юбориладиган телеграмма. Гувоҳларнинг изоҳича, Садиров ичкиликбозлиги учун курортдан ҳайдалган.

— Хўш, нима бўпти?

— Шуни аниқлаш керак.

— Қизиқ. Ахир, Садиров Болтиқ денгизига чўкмаган-ку!

— Тўғри. Лекин курортдан ҳайдалганми-йўқлигини аниқлаш шарт.

— Шарт эмас, — Бўтаев шундай деб қоғозни стол устига ташлади. — Бошқа ишларни қилатуринг. Бу масалани ўйлаб кўрамиз.

— Ҳозир Садиров ишлаган институтга бормоқчи эдим.

— Оббо! У қаерда ўлган ўзи?!

— Уртоқ майор, мен унинг шахсини аниқламагунимча бир хулосага келолмайман.

— Билганингизни қилинг, — Бўтаев жеркиниб қўл силтади.

Институт директори — қарашлари мулоим, сий-
раксоч, олтмиш ёшлардаги киши уни илиқ кутиб олди.
Нозимага жой кўрсатгач, жилмайинқираб:

— Хўш, нима гуноҳ қилибмиз? — деди.

— Гуноҳингиз йўқ. Шунчаки, бир кишини суришти-
риб келдим.

— Кимни?

— Садировни.

— Комилними? Э-э, анча овора бўлибсиз-у. Аввал
бир телефон қилмапсиз-да. Х-ўш, Садиров биздан
кетган. Утган йили... энди директорликка тайинланган
кунларим эди. Мени хафа қилиб, кетди.

— Нега?

— Ахир, катта ниятлар билан иш бошлаётганингда
қобилиятли ёш олим қутлаш, ёрдамлашиш ўрнига ариза
кўтариб кирса, албатта хафа бўласан-да, киши.

— Уни олдиндан билармидингиз?

— Студентлигидан биламан. Мияси бутун бола эди.
Уларнинг курсида учарроқ бир йигит бўларди, исми-
шарифи ҳозир эсимда йўқ. Айтишларича, ўша Ко-
милнинг бошини айлантирган.

— Омонтурдиевми?

— Э, уни ҳам биласизми? Демак, масала жиддийга
ўхшайди. Бирон машабага аралашиб қолдимиз у?
Комил жиноят қилмайди, лекин аралашиб қолиши
мумкин.

— Йўқ, унақа эмас. Фақат... Комил Садиров каналга
чўкиб ўлган. Шунинг тафсилотини аниқлашим керак.

— Чўкиб ўлган? Шундай йигит-а! — Директор боши-
ни сарак-сарак қилиб, ўрнидан туриб кетди. — Эҳ, ўжар
бола-я! Кетма, дедим. Ҳатто ялдиндим! Шогирдим
бўлатуриб, юзингда кўзинг борми, демай кетди-борди.
Мана, оқибати. Яхши бир олимни йўқотдик. Ким
айбдор? Биз, биз! Уни ушлаб қололмаган институт... —
Директор дераза олдига бориб, уф тортди. Кейин
орқасига кескин ўгирилди. — Нима бўпти ўзи, аниқла-
дингизми?

— Аниқлаяпмиз. Баъзи нарсаларни сўраб олишим
керак.

— Марҳамат.

— Садиров ичармиди?

Директор ўйлашиб қолди.

— Хабарим йўқ, синглим. Мен уни қобилиятли, ўта
қобилиятли олим эканини билардим. Юриш-туриши,
оиласи билан қизиқмаганман.

— Бу ердан кетишига, эҳтимол, оилавий аҳволи сабаб
бўлгандир?

— Билмайман, синглим, билмайман. Шунга аҳамият
бермаган эканман. Афсус, минг афсус. Энди бундай
қилайлик: Садировнинг илмий иқтидори бўйича саво-
лингиз бўлса, марҳамат, мен жавоб берай. Феъл-атвори
билан қизиқсангиз, илмий раҳбари билан гаплашган-
ингиз маъқул. Афсуски, у ҳозир йўқ, ҳорижда.
Айтмоқчи, Садировнинг дўстига учраша қолинг. Маши-
нангиз борми? — Нозима айбдор одамдай елка қис-
ди. — Ҳечқиси йўқ. Менинг машинамга ўтиринг-да,
тажриба даласига бориб келинг. Уша ерда Яҳё деган
йигит бор, Садиров иккаласи қадрдон ошна эди...

Тажриба даласига боргач, шофёр машинадан тушди-
да, бориб Яҳёни эргаштириб келди. Яҳё, юзлари
офтобда қорайган, кўзлари ботиқ, паст бўйли, озгингина
йигит экан. Нозиманинг иш жойини эшитгач, ҳайрон
бўлиб туриб қолди. Шунинг учун Нозима дарров
муддаога ўтди:

— Комил Садиров яқин дўстингиз экан, бу ердан
кетганидан кейин ҳам у билан учрашганмисиз?

— Ҳа.

— Охирги марта қачон кўрган эдингиз?

— Яқинда... Йигирманчи августда. Уғлимнинг тў-
тилган куни эди. Хотини билан келди.

— Уша, йигирманчида нима ҳақда гаплашдинглар?

— Тинчликми ўзи? Нега Комилни суриштириб қол-
дингиз?

— Аввал сиз менинг саволимга жавоб беринг!
Илтимос! Уша кунги гапларини эслай оласизми?

— Ҳа, албатта. Унча-бунчага унутиладиган гап бўлма-
ди ўша куни. У Москвадан ўн тўққизинчида эрталаб
келган экан...

— Москвадан?

— Ҳа. Курортга борган экан, дам олиш ўрнига
Москвага ўтибди. Космонавтлар билан учрашибди. Улар
ёрдам берамиз, дейишибди. Оғзи қулоғида денг.

— Қанақа ёрдам?

— Комил бир янгилик устида ишлаётганди. Иккала-
миз мана шу ерда тажриба ўтказдик. Умри қисқа ғўза
нави яратмоқчи эдик. Нима бўлдию бирдан у бошқа
усулга ўтиб кетди. Бориб, космонавтларга учрашибди,
автоматик станцияда беш-ўн туп ғўза ўстириб, ҳосил
олиб берсангизлар, депти. Улар, масалани умуман
ижобий ҳал этишга ҳаракат қиламиз, дейишибди.
Комилнинг фикрича, вазнсизлик ҳолатида ғўза бошқача
ривожланади. Шунини амалда синаб кўрмоқчи эди. Бу —
жиноят эмас-ку, тўғрими?

— Садировни ҳеч ким айблаётгани йўқ.

— Унда нимага сўроқ қиляпсиз?

— Йигирманчида август куни дўстингиз сувга
чўкиб...

Яҳё оғзини очганича, бақрайиб қолди. Кўзлари ич-
ичига ботиб кетгандай бўлди.

— Нима дедингиз? Йўғ-е! Сиз... адашмаяпсизми?

— Сувга чўккан.

— Бўлмаган гап! Бўлиши мумкин эмас! У сувдан
кўрқарди. Сузишни билмасди-ку, ахир? Узи... қаерда
чўкибди?

— Каналга, ўша — совхоздаги каналга чўккан.

— Йў-ўқ, кичикроқ анҳорга тушиши мумкин-дир-у,
каналга... йў-ўқ! Бўлиши мумкин эмас!

Бу Нозима учун кутилмаган янгилик эди. Яҳёнинг
гапларини батафсилроқ ёзиб олди.

— Йигирманчида учрашганларингизда ичгандирсиз-
лар?

— Ҳа, ичдик. Мусаллас ичдик. Бир шиша, иккинчи
шишадан юз граммча. У кам ичарди.

— Пиво-чи?

— Пивони яхши кўрарди.

— Учрашганларингизда ҳеч нолирмиди?

— Эсимда йўқ.

— Етти йил ишлаб, тузукроқ натижага эриша олмаб-
ди. Шундаям нолинмасди, денг.

— Мен ҳам юрибман-ку? Ишимизнинг ўзи шунақа —
тез битақолмайди.

— Фарзанди йўқлигидан ҳам нолимасмиди?

— Ичидан эзиларди. Уғлимни эркалаганда сезардим.

— Шу масалада у кимни айбларди?

— Ҳеч кимни. Лекин айб хотинида бўлса керак. Бир
куни, қўй, уйлан бошқача, деб балого қолганман —
ёқамдан бўғиб олиб... Мавлудани жуда яхши кўрарди.

— Бошқа аёллар билан юрмасмиди?

— Хаёлига ҳам келтирмасди. Айтяпман-ку, бир оғиз
гапимга ўлдириб қўяй деган.

— Мавлуда-чи? Уни яхши кўрармиди?

— Ҳа. Жуда иноқ яшашарди.

Нозима узатган қоғозга имзо чекгач, Яҳё нохуш бир
кайфиятда хайрлашиб, пахтазор томонга юрди. У оғир-
оғир қадам босар, гўё оёғига ботмон-дахсар тош
осилган эди. Унинг елкасидан бир дунё ғам босганини
Нозима ҳис этди. Ҳарқалай, аёлларга осон, деб ўйлади

у, ув тортиб йиғлайдию юрагини бўшатиб олади. Эркаларга оғир. Мана, Яҳё, дўстининг ўлганини эшитиб, қандай чўкиб қолди. Ахир, шу далада Комилнинг излари қолган...

Ҳамкасблари Садировни астойдил қадрлашар экан. Боя директорми, кимдир айтди-ку, у чин истеъдод эди, деб. Касалга чалинган ҳар бир туп ғўза учун куйинадиган, унинг бир шохи қуриса, бутун вужуди зирқирайдиган одам энди йўқ, деди-ку. Қуриган ғўза нима экан, эксанг, ўрнига чиқаверади. Унинг ўрнига эса... бошқа Комил дунёга келмайди энди...

Ҳаёт поездга ўхшайди. Биров чиқади, биров тушиб қолади. Маълум бир бекатлар орасида ким биландир танишасан, дўст тутинасан. Кўнглингга ўтиришиб қолса, яна учрашишга аҳдлашиб, хайр-хўшлашасан. Ҳаёт поезддан кимки тушиб қолса, у билан қайта кўришмайсан. Комил бевақт, ҳеч қутилмаганда ундан тушди...

Дўстининг қисматига қайғурганидан ҳам Яҳё мункайиб қолди, шекилли.

Нозима ҳамон ундан кўз узмасди. Яҳё даланинг ўртасига борди. Кейин бирдан кўринмай қолди, чамаси, ўтириб олди. Шиғил ҳосил тўккан ғўзалар, бу кенг дала унинг дардини сиғдира олармикин?..

Бу иш анча мураккаб эканлигини кейинги суҳбатлар ойдинлаштирди. Нозиманинг кўнглидаги гумон, Тўхтамиш Омонтурдиев билан Латофат Ҳамидованинг тилхатига шубҳаси янада ортди. Комил Садиров маст ҳолда чўмилаётиб чўккан ёки жонига қасд қилган, деган хулоса асоссиз бўлиб қолди. Энди у даъвосини исбот этиш учун эксгумацияга рухсат олиши лозим. Садиров ўша кун маст бўлмаганлигини эксперт тасдиқласагина, калаванниг учи топилади. Сўнг энг қийин жараён — тугунларни бирма-бир ечиш бошланади.

Хўш, Садиров маст ҳолда сувга тушмаган, дейлик, жонига ҳам қасд қилмаган бўлсин, унда ўзи бир умр кўрққани — сувга чўкишига сабаб нима? Омонтурдиев билан Ҳамидова нега чалғитмоқчи бўлишяпти? Ҳамидова нимадан чўчияпти? Садировни йигирма иккинчи августда нега энди фақат иккаласи кўрган? Қизиқ.

Нозима шу ўйлар исканжасида қолди. Директорнинг гапига қараганда, Садировнинг институтдан кетиши қутилмаган воқеа бўлган. Унинг тусмолича, шогирдини Омонтурдиев йўлдан урган. Қизиқ, Омонтурдиев билан Садиров муносабати қандай экан? Бирга ўқишган, орадан етти йил ўтгач, Омонтурдиев собиқ курсдошини совхозига — ишга таклиф қилган. Лекин унинг ўлимидан кейин нега салбий фикр билдирияпти?

Нозиманинг ён дафтарчасида сўроқ аломатлари қалашиб кетди. Гарчи, илмий даргоҳда Садиров ҳақида фақат ижобий фикрлар билдиришган бўлса-да, бунга тўлиқ ишонишга унинг ҳаққи йўқ эди. Айниқса, дастлабки гувоҳларнинг гаплари билан бугунгиси ўртасида қарама-қаршилиқ мавжуд экан, текширмай хулоса чиқара олмайди. Ҳарҳолда, булар икки йил аввалги Садиров ҳақида гапиришди. Икки йил бадалида одам ўзгариб кетиши ҳеч гап эмас. Аммо қарама-қарши фикрлардан Нозима шундай хулосага келдики, Садировнинг ўлими тасодиф эмас, қандайдир жиноятнинг ҳиди анқиб турибди. Султонов ишни бежиз кўзғаманган экан.

Уйга у одатдагидан ярим соатча кеч қайтди. Уғли ҳовлида аргимчоқ учаётган экан. Эри айвонда ёнбошлаб ётибди. Авзойига қараганда, чой ҳам ичмаганга ўхшайди. Мухторнинг одати шу — ишдан эртароқ қайтса, Нозимани кутади. Бирга чой ичади. Нозима кеч қолдими — тамом, бир ёқдан очиқиш азоби, иккинчи томондан «нимага кечикяпти?» деган ўй ташвиши. Хуллас, феъли айниб, тўнини тескари кийиб олади. Бундай пайтлар нима қилишни Нозима яхши билади:

аввал эрига салом беради, кейин кийимини тезгина алмаштириб чиқадию ошга уннайди. Мухтор дам ошхонага киради, дам бўсағада туриб пичинг қилади. Лекин Нозима чидайди. Эрининг гаплари гоҳо қуюшқондан чиққанда ҳам, юраги зириллаб кетганда ҳам чидайди. Шу билан олам — гулистон.

Бугун ундай бўлмади.

Нозима ошхонага ўтаётганида эри тўхтатди:

— Бугун районга чиқмайман, девдинг-ку?

Гувоҳлардан бири далада тажриба ўтказаятган экан, шунга бориб келдим.

— Мисоролда нима бўпти, эшитдингми?

— Йўқ, нима бўпти?

— Банкни урмоқчи бўлишибди.

— Кимдан эшита қолдингиз?

— Овқатга уннайвер, ҳозир биласан.

— Айта қолмайсизми, энди.

Мухтор сирнинг бир учини чиқариб, кейин ялантиришни ёқтирар эди. У мамнун жилмайиб, чалқанча ётиб олди.

Нозима ёғни доғлаб бўлмайтуриб, кичик қайноғаси билан овсини кириб келди. Овсини тўғри ошхонага қараб юрди.

— Ҳа, опа, тинчликми? — деди Нозима унинг кўзларни қизарганини кўриб.

— Тинчлик... тинчлик бўлмай ўлсин! — Овсини шундай деб йиғлаб юборди. Нозима газни ўчирди-да, уни ташқарига бошлади.

Мухтор чордона қуриб ўтирар, акаси эса айвон панжарасига суяниб турарди.

— Анави кишининг ўтиришларини, турсангиз-чи, жой қилайлик, — деди Нозима айвонга яқинлашиб. Мухтор эринибгина ўрнидан турди. Нозима апил-тапил жой солиб, меҳмонларни таклиф қилди. Улар ўтиришгач, чой дамлай, деб энди ўрнидан кўзғалаётган эди, қайноғаси унамади.

— Келин, бир юмуш билан келдик. Опангизнинг дарди бор.

Нозима овсинига қаради. Овсини қуйи лабини қимтиб олган, ўпкаси тўлганиданми гапиролмас эди.

— Кеча Мисоролда беш-тўрт мишиқи банкдагиларни кўрқитмоқчи бўлишибди, — деди қайноғаси. — Шуларнинг орасида опангизнинг укаси ҳам бор экан.

— Ким?

— Қодир-да. Ҳайронман, мишиқиларга қаёқдан қўшила қолди экан у?..

Нозима овсинининг кенжа укаси — Қодирни яхши билар эди. Оиланинг эркаси эмасми, уни деярли тергашмас, натижада бевош бўлиб ўсганди. Бирда овсини Қодирдан нолиган, кечқурунлари дайдиб юришию кимдандир каратэни ўрганаётганини куйиниб гапирган эди. Мана, оқибати... Овсинининг аҳволу руҳиясига қараганда, мишиқилар банкдагиларни шунчаки кўрқитган эмас...

— Мен буни сизлардан эшитиб турибман. Ўзлари неча киши экан?

— Бешта.

— Ҳаммаси Қодир тенгими?

— Чамамда, бошқалари сал каттароқ. Гапирсанг-чи, ов-в, ахир, сен билиб келдинг-ку?

— Ҳм, бошқалари каттароқ...

— Энди, келин, темирни қизғида босиш керак. Бола жувонмарг бўлмасин. — Бу гапни эшитиб Нозиманинг овсини хўнграб юборди. — Эй, увламай тур, ҳали ҳеч гап йўғ-у, — қайноғаси шундай деб Нозимага қаради. — Энди, келин, бу ёғини ўзингиз тўғрилайсиз.

— Олдин суриштириб, билайлик-чи, нима гап ўзи?

— Нима бўлса ҳам аралашасиз, тўғрилаб берасиз. Иложини топиб, бугун ёки эртага эрталаб терговчи

билан учрашинг. Жиянбоев деган одам экан. Айтинг, оғзига сиққанини сўрасин. Иш ҳал бўлса, сизниям куруқ қўймаймиз.

Мухтор оғриниб, бир қимирлаб олди. Нозиманинг вужудини ёндирган ғазаб томоғига тикилди. Агар унинг қозига, сен порахўрсан, дейишса, тухмат қилишса-да, бу қадар алам қилмас эди. Эҳ, бу одамлар!.. Унинг хўрлиги келди. Жиноят изини пул билан ёпмоқчи бўлганларни-ку, кўргани кўзи йўқ. Боз устига, ўчакишгандек... Нозима мактабда ўқиб юрган кезлари — терговчи бўлиш ҳали хаёлига ҳам келмаган — тоғни урса талқон қиладиган икки акаси зиёфатга кетиб, эртасига... ўлиги келган эди. Уша куниеқ қотилларни қўлга олишган. Бир дастурхон атрофида ўтириб еб-ичишгану гап қочиб, жанжал чиққан, зиёфат ахийри одам ўлдириш билан тугаган. Қотиллар аён, гувоҳлар аён, аммо тергов, суд жараёни чўзилди. Ушанда орага зар ҳам, зўр ҳам аралашганини, жазони енгиллатиш йўли изланаётганини Нозима, бир угина эмас, ҳамма сезиб турар эди. Бироқ уларга қарши бирор иш қилишга отаси йўл бермасди. «Булар отилгани билан ўғилларим қайтиб келармиди, қўяверинглар, билганини қилишсин. Уларга тенг бўлиш қийин». Шу билан ҳамма дардини ичига ютган, бироқ ўшандан бери Нозима қинғирлардан, устомонлардан беҳад нафратланади.

Ҳозир ҳам қайноғасига захрини сочгиси, бир хумордан чиққиси келдию бироқ аёллик ибоси бунга йўл бермади.

— Ака, мени пора олади, деб ўйлармингиз? — деди у аламини ичига ютиб.

— Пора эмас — бу, суюнчи. Сизларга қолса, ҳамма нарсани пора деяверар экансизлар-да?

— Гапларингизга қараганда, Жиянбоевга учрашганга ўхшайсизлар. Нима деди у?

— Дарров нима дерди? Хийла кўрс экан. Аслида, унга нима, ишни қанча орқага сурса — шунча яхши. Чигаллашган сари... тушуми ҳам тузук бўлаверади. Шунинг учун отни қамчилаш керак. Қуш тилини қуш билади. Буларни биламиз. Қўртдай қилиб олиши ҳаммага маълум-ку.

— Ака!..

— Нима, ака? Э, қизиқсиз-а, мен гапирсам, кўриб, билиб туриб гапирман. Шунақа олди-бердилар бўлма-са эди, томга чиқиб бақирсангиз ҳам арзирди. Ҳа, ким олмайди? Олади. Пул бўладию олмайдимий!.. Сиз олмайсиз, тўғри, сиз ҳақингизда бир нима дея олмайман. Лекин анави Жиянбоевингиз олади. Кўзидан билиниб турибди. Иккита берамиз десак, нима, мен порахўрманми, яна шунақа қилсангиз, ўзингизни ҳам қамайман, дейди, дўқ уради. Агар, учта десак-чи? Ие, қўйинг, бу гапни, дейди-да. Тўртта десак, шунақаси ҳам бўладими, деб хиринглайди. Ҳали кўрасиз, қўлига бешта тутқазсак, болани ўзингиз олиб кетасизми, ё олиб бориб қўяйми, дейди бу. Ана шунақа, келинжон, ҳаётда бунақаларни кўравериб, кўзимизда пишиб кетган...

— Ака, қўлимдан нимаики яхшилик келса, опам учун қиламан. Опамнинг дарди — менинг дардим. Лекин бориб, Жиянбоевга мана бунни олинг-да, болани қўйиб юборинг, дея олмайман.

— Бу ишга аралашмайман, денг-қўйинг.

— Мен фақат, суриштириб...

— Нимасини суриштирайсиз, ҳаммаси маълум-ку?

— Тўхтаг, дадаси, майли суриштириб кўрсинлар. Нозимахон, умрингиздан барака топинг, ишқилиб, топган-тутганларингиз Дилшоджоннинг тўйларига буюрсин, қўша-қўша ўғиллар кўринг, нима кетса — биздан кетсин, ёрдам беринг.

— Бўлди. Ердам беради, — деди Мухтор. Нозима эътирозга оғиз жуфтлаганини кўриб, жим, деган

маънода ишора қилди. Нозима тушунди — эри, буларга гап уқтириб бўлмайди, қисқа қил, демоқчи.

Меҳмонлар овқатга ўтиришмади. Овсини кўзда ёш билан, қайноғаси, ишхонада обрўйингиз бордир, келин, Жиянбоев сўраса, сал мундайроқ сўрасин, деб хайр-лашди.

Нозима банкка ҳужум қилишнинг оқибатини яхши билади. Уртага тушиб, «ишни бир ёқлик» қилиш нияти йўқ. Қайноғасини ёқтирмаганидан эмас, балки... бу қоронғу кўчага — жиноят кўчасига Қодир адашиб, тасодифан кирмади-ку. Вақтида уни тўғри йўлга солишмади. Мана, энди жазодан олиб қолинса, эртага бешбадтарини қилади. Токи, пешонаси тақ этиб деворга тегмагунча кўзи очилмайди.

Нозима, Қодирни қутқариш қўлидан келмаслигини аनावиларга тушунтириш учун ҳам унинг тақдири билан қизиқиши лозим эди. Шу сабаб, ишхонага борган заҳоти Жиянбоевга учрашиб, нималарни сўрашни ўйлаб кетаётган эди, терговчининг ўзи рўпарадан чиқиб қолди. Сочларини тепага тараб, ҳамиша ораста қийиниб юрувчи Жиянбоев уни кўриб, тўхтади. Қошлари чимирилди.

— Салом. Кўришганимиз яхши бўлди. Менга қаранг, ўртоқ Қосимова, сизни огоҳлантириб қўймоқчиман. Мабодо бундан кейин яна менинг уйимга қариндошларингизни юборсангиз, пачакилашиб ўтирмайман.

Бу дағдага Нозиманинг миясига чақиндай урилди. У довдираб қолди.

— Кимни?.. Қанақа?..

— Не-ега талмовсирайсиз? Уйга бориб, бир пиёла чой ичишгайм, нафас ростлашгайм қўйишмайди. Бостириб келишди. Аввал кўз ёши, кейин қандайдир имо-ишоралар. Бундан ниманинг ҳиди келаётганини сез-япсизми, ўртоқ Қосимова?

— Кечирасиз, Асад Жиянбоевич, ўртоқ капитан... мен тушунмаяпман.

— Демак, сиз ҳеч кимни юбормагансиз?

— Узим шу соҳада ишлаб, ахир, қандай қилиб сизнинг олдингизга...

— Тушунарли. Одатдаги найранг. Ҳали мингта одамни рўпара қилишди.

— Лекин... агар. Мисоролдаги воқеа бўйича боришган бўлса, рост, уларни танийман, тўғрироғи, эримга қариндошлиги бор...

— Шундай дейишди. Хўш?

— Мен шу масалада сизга учрашмоқчи эдим.

— Уртага тушишни ўйламанг. Бу, — Жиянбоев кўрсаткич бармоғи билан юқорига ишора қилди, — ...назоратида.

— Аралашмоқчи эмасман. Агар мумкин бўлса, нима гаплигини билиб қўймоқчи эдим. Уларга тушунтиришим керак.

— Тушунтириш? Чучварани хом санабсиз. Ҳозир уларнинг қулоғига гап кирадимий?! Зада бўлган жонивордай ўзларини ҳар тешикка уришади. Сиздан иш чиқмаса, бошқага, бошқадан иш чиқмаса, — Жиянбоев кўрсаткич бармоғи билан яна юқорига ишора қилди, — ...йўл топишади. Лекин бир иш чиқаришлари қийин.

— Жиноят нима деб изоҳланаяпти.

— Бандитизм.

— А?

— Ҳа? Сиз нима деб ўйловдингиз? Беш киши. Учасида пичоқ, қолганда милтиқ. Икки киши яраланган. Биттасининг аҳволи оғирроқ. Қариндошингиз аралашмаганида ҳам, жиноятчиларнинг шериги сифатида жазоланарди. Бунинг ўзингиз яхши биласиз. Лекин у бир четда турмаган. Бе-во-си-та иштирок этган. Қочмоқчи бўлган. Кейин, милиционернинг жағини

ёришига оз қолган. Каратэни биларкан занғар. Шериклари — ўрта яшар. Биттаси аввал судланган. Бошлиғи ўша бўлса керак. Лекин қариндошингиз, мен бошлиқман, деб турибди. Бу тирранчалар қонунни сув қилиб ичишган. Ҳали ўн олтига тўлмаган, демак, бандитизмда айблаб бўлмайди, шундан фойдаланиб шерикларининг гуноҳини камайтирмоқчи. Тушуняписизми, ҳаммасини пухта ўйлашган — банк олинса пул қандай бўлинади, қўлга тушилса ким нима дейди, қандай чалғитиш лозим — обдон келишилган. Ҳали бу иш анча гап-сўз бўлади-ёв. Яна саволлар борми?

— Йўқ, раҳмат.

— Хўп, хайр, — Жиянбоев шундай деб қайрилдию икки қадам юрмай, тўхтади... — Ҳа, Қосимова, оғир аҳволда қолганга ўхшайсиз. Эрингизнинг қариндоши бўлса, қулоғингизни тинчитишмайди. Сиз уларга тушунтириб ўтирманг. Терговчи билан гаплашдим, учрашинг, денг, вассалом. У ёғини ўзим боплайман. Иккинчи оғиз очмайдиган бўлишади. Анави хотин боланинг опаси шекилли? Уша келсин. Бошқаси келса ҳам майли. Фақат, жиккаккина ўғрикўз киши қорасини кўрсатмасин. Пора бермоқчи, деб қаматиб юбораман-а!

— Йўқ, йўқ, ундай қилманг.

— Эрингизнинг қариндоши ўшами?

— Ҳа, ўртанча акаси.

— Худо берган экан. Хўп, омон бўлинг.

Нозима хонасига кириши билан, полковник Султонов йўқлаётганини айтишди. У Комил Садировнинг ўлими ҳақидаги «Иш»га қўшилган янги саҳифаларни олди-да, қабулхонага келди. Султонов банд экан, бир оз кутди. Кўп ўтмай ичкаридан Жиянбоев чиқди. У Нозимага қараб, кўрдингизми, бу — жиддий иш, деган каби маъноли бош чайқади.

— Хўш, ўртоқ лейтенант, — деди Султонов уни қарши олиб. — Қандай янгиликлар бор?

— Ишни ўрганияпман.

— Қани, эшитайлик-чи?

— Икки гувоҳнинг гапю бир бемаъни справкага ишониб, маҳаллий орган жиноий иш қўзғамагани мени шубҳалантиряпти.

— Хўш, хўш?

— Мен Садировнинг олдинги ишхонасида бўлдим. Институтдагиларнинг гапи билан гувоҳларнинг кўрсатмаси орасида жиддий қарама-қаршилик бор. — Нозима қоғозларни очиб, гапираверайми, деган маънода Султоновга қарадию ҳар бир сўзини у диққат билан тинглаб турганини кўриб давом этди: — Гувоҳлар Садиров майпараст эди, ҳаммиша маст юрарди, воқеа бўлган куни эрталаб ҳам кайфи тарақ эди, деб ёзиб беришган. Институт директори ҳам, марҳумнинг энг яқин дўсти ҳам ичмаслигини таъкидлашди.

— Мутлақо ичмас эканми?

— Пивони яхши кўрар экан.

«Тўғри», деб қўйди Султонов ўзича.

— Демак, маст ҳолда сувга тушиб кетган, деб тахмин қилиш ўринсиз. Лекин институтдагилар Садировнинг икки йил бурунги феълига асосланиб гапиришди. Пивохўр одам, айтиб бўладими, ароқ ичиши, ичиб-ичиб, ҳатто думалаб қолиши мумкин-ку?!

— Қани, давом этавиринг-чи?

— Маст ҳолда чўмилмоқчи бўлган, деган тахмин ҳам ҳақиқатдан йироқ шекилли. Институтдагиларнинг кафолат беришича, Садиров сузишни билмаган.

— Яна?

— Узини ўлдирган, деган тахминга ҳам шубҳам бор. Ён-веридагилар ҳамиша унга самимий муносабатда бўлишган, истеъдодини қадрлашган. Руҳан эзилиши учун асос йўқ. Аксинча. Ун тўққизинчи август куни у Москвадан келган, кайфияти аъло даражада бўлган.

Илмий тахминини исботлашида космонавтлар ёрдамига муҳтож экан. Улар кўмаклашадиган бўлишибди. Шундай ҳолда ўз жонига қасд қилиши мантиққа тўғри келмайди. Энди, охириги тахмин: гувоҳларнинг кўрсатмасида Садиров Ҳамидовага тегажқлик қиларди, деган маълумот бор. Институтдагиларнинг гапига қараганда, Садиров оиласи билан тотув яшаган. Суюқоёқлигини сезишмаган. Демак, Ҳамидовага... охириги тахмин ҳам шубҳали.

— Яна?

— Ҳозирча, шу.

— Икки кунда ҳамма ёқни гумонга тўлдириб ташлабсиз-ку?

— Бошқа илож йўқ.

— Таклифингиз?

— Эксгумация қилиш керак. Шунда жиноий иш қўзғаш учун далил топилиши мумкин.

— Жиноий иш... Балки каналга тасодифан қулаб тушгандир?

— Йўқ, ўртоқ полковник, совхоз директори, Ҳамидованинг хатти-ҳаракати шубҳали. Капитан Одилов ҳам...

— Уларни қотилликда айблamoқчимисиз?

— Ҳозирча бир нарса дейиш қийин.

— Эксгумациядан кейин нима қилмоқчисиз?

— Садиров ўқиган институтга бораман. У, Омонтурдиев, Садирова бирга ўқишган экан. Суриштириш керак. Балки ораларида адоват бўлгандир?

— Кейин-чи?

— Садирова билан гаплашганим йўқ. Бахтободда экан.

— Бахтободда?

— Ҳа. Садировнинг ота-онасиникида. Марҳумни ўша ерда дафн этишган.

— Кейин-чи? Кейин нима қиласиз?

Нозима бу ёғини ўйлаб кўрмаган эди.

— Воқеа содир бўлган жойни қачон аниқлайсиз?

Садиров сувга қандай тушган, қачон тушган, мурдани қачон олишган, қаердан олишган, уст-боши қанақа эди? Ҳаёлингизга келмадими бу? Ишни Одилов билан гап талашшдан эмас, мана шуларни аниқлашдан бошлаш керак эди.

— Ўртоқ полковник...

— Энди тушунтирмай қўя қолинг. Бўлган гап бўлиб ўтди. Биринчи мустақил ишингизми бу? Ҳечқиси йўқ, аста-секин ўрганасиз. Хў-ўш, топширигимиздан норози эмасмисиз?

Нозима жавоб бермай, бош эгди.

— Синглим, бу соҳага нимани орзу қилиб киргансиз — менга қоронғу. Ҳарқалай, мушкул касбни танлабсиз, оғирликларига чидашга мажбурсиз энди. Бунга кўзингиз етмаса, ҳали кеч эмас. Яна бир гап — қулоғингизга сирғадек тақиб олинг — бизда «катта», «кичкина» иш йўқ. Жамиятга зиёни тегадиган ҳар қандай жиноят биз учун жиддий иш ҳисобланади. — Султоновнинг гапларини у индамай эшитди. Кўзини ердан узмади. Султонов бир хатни узатди-да: — Тушунган бўлсангиз, манавини олинг, «Иш»га тикиб қўйинг, — деди, — айтиб қўяй сизга, калаванинг бир учи шу хат эгасининг қўлида.

Нозима хатни олди-да, босма ҳарфда битилган ёзувга кўз югуртирди. «Комил аканинг ўзи чўкмади, текширинглар». Хатни ўқидию у ялт этиб Султоновга қаради.

— Ким ёзибди?

Султонов кулимсиради.

— Бу саволга жавоб сиздан чиқар деган умидда эдим. Эксгумацияни яхши ўйлабсиз. Экспертларни олинг. Қийналиб қолсангиз, истаган пайтда тўғри ўзимга келинг.

Нозима раҳмат айтиб, эшикка чиқди. Шу-шу, боши қотди. Икки кунга Бахтободга кетаётганини эрига қандай айтса экан? Кечқурун холи қолишгач, Жиянбоев билан учрашганини, жиноятнинг жиддий эканини тушунтирди.

— Балога қолганинг рост бўлипти, — деди Мухтор. — Энди мениям қулоғим тинчимаёйди. Яна бир шунақа ғалвани орттирсанг, касбингни ўзгартиришга ям рози бўласан.

— Тўғри айтасиз... Адаси, мен эртага районга чиқишим керак.

— Чиқавер.

— Икки кунга.

— Икки кунга? Бир ўзингми?

— Уч кишимиз. Икки аёл, бир эркак.

— Ким улар?

— Судмедэкспертлар.

— Икки кун... нима қиласизлар?

— Экс... мурдани гўрдан олиб, текшириш керак?

— А? — Мухторнинг юзи буришиб кетди. — Сен ҳам тепасида турасанми?

— Бошқа иложим йўқ. Ишни мен текширяпман-ку?

— ...

Экспертлар Нозиманинг гумонини тасдиқлашди: воқеа содир бўлган кунни Садиров ичмаган экан. Орқа миясига ўтмас нарса билан урилган. Мурданинг ўнг қўли тирналган. Бу — аёл киши тирноқларидан қолган из эканлигини эксперт аниқлаб берди. Негадир Латофат ва унинг бежо қарашлари Нозиманинг кўз олдига келди. «Садиров Ҳамидовани зўрламаган» деган ёзув рўпарасига сўроқ аломатини қўйди. «Орқа мияга урилган». Бу — «бахтсиз ҳодиса», деган хулосани батамом рад этарди.

Эксгумация даврида холис гувоҳ сифатида чақирилганлардан бири Садировнинг муаллими экан, Нозима у билан суҳбатлашди. Узини Маҳкам Хоналиев деб танитган бу одам Комилнинг болалик чоғлари ҳақида узоқ гапирди, ўшанда ҳам у қизиқувчан эди, ҳалол эди, деди. Нозима, охирги марта уни қачон кўрган эдингиз? деб сўрагач, муаллим шаҳарга тушганию Комилни топгани ва чархпалак ҳақида гапириб берганини айтди. Ўшанда ресторанга кирдик, Омонтурдиев з и ё ф а т б е р д и, Комилнинг олдидан жуда х у р с а н д бўлиб қайтдим, орадан бир кун ўтмай, унинг ўзи ҳам келиб қолди, деди у.

Хиёнат

Ўшанда, Комилнинг қўққисдан кириб келиши Маҳкам акани ажаблантирмади. Унинг хотиржам сўрашишю тағдор қарашидан «келишингни-ку, олдиндан билардим, а...» деган маъно англашилларди. Комил, муаллим мени кўриб хурсанд бўлар, кучоқ очиб кутиб олар, деб ўйламаган эди, шу боис унинг муомаласидан дили ҳам оғримади. Аксинча, у кунни билиб-билмай ранжитгани учун муаллимнинг таъна-дашномларига шай турди. Йўқ, Маҳкам ака ресторандаги воқеага ҳатто шаъма ҳам қилмади.

Улар бориб, баланд ишком остидаги суянчиқсиз сўрига чиқишди. Маҳкам ака чордана қуриб олди. Комил оёқларини пастга осилтириб, сал букчайиб ўтирди. Қизларнинг кокилидай таралган навалару тирсиллаган ҳусайни шодалари кўнгилда ҳавас кўзғар эди.

— Қийналмай етиб келдингми?

— Келиб-кетиб юрган жойимиз...

— Отанг бардамгинами, хурсанд бўлдимми?

— У ёққа кирганим йўқ. Тўғри сизникига тушдим.

— Мени иззат қилганинг учун қуллуқ. Аммо, аввал она-отани йўқлаш лозим.

Комил индамади. Қўлида муаллимига аталган «совғасалом» бор эди, шунинг учун уйига кирмади. Буни тушунтириш ортиқча.

— Шаҳарда тузукроқ гаплаша олмадик. Чархпалак ҳақидаги гапингиз миямга ўрнашиб қолди.

— Ҳа-а... — Маҳкам ака бир қимирлаб олди. Юзига мамнунлигини ошкор қилувчи ним кулгу югурди. — Мен бу гапни назарга илмадинг, депман. Айтганимга пушаймон еб, «бир саводсиз ўзича чархпалак ясагандир, шунга энди Комилдай олимларнинг миясини ачитасанми», деб ўтирувдим.

— Маҳкам ака, пичинг қилсангиз ҳам майли. Аммо мен ўша нарсага астойдил қизиқиб қолдим. Келишимнинг сабаби — шу. Чигитқуйдига бориб келишнинг иложи йўқми?

— Нимага иложи бўлмас экан. Мен бир бекорчи одамман. Юринг, десанг — бас, кетаверамиз.

— Ҳозир йўлга чиқсак бўладими?

— Шошиляпсанми?

— Икки кунга рухсат теккан.

— Янганг ошга уннади. Ош пишгунча уйингдагиларни кўриб кел. Қоринни тўқлаб, йўлга чиқамиз.

Маҳкам ака айтганидай бўлди. Ош пишгунича у транспорт масаласини ҳам ҳал қилибди.

Пода қайтаётган маҳалда улар Чигитқуйдига кириб боришди. Пахса деворлар, пастак томли лойсувоқ уйлар подадан кўтарилган тўзон ортида оқаринқираб кўринади.

Илгари бу иморатларнинг бор-йўқлиги билинмас эди, ҳаммаёқ ям-яшил гиламга ўхшарди, — деди Маҳкам ака ички бир афсус билан. — Ўша боғлар яна қайта кўкаргунча...

Улар тупроқ йўлни чангитиб анча юришгач, бир ҳовлига киришди.

— Отамерос уйим — шу, — деди Маҳкам ака, — жиянлар турипти.

Ҳовли саҳни тор, шундоққина супа этагидан беҳизор бошланиб кетган. Ариқчада зилол сув оқиб ётибди. Унинг тубидаги қип-қизил ўтлар яйраб тўлқин уради. Буни кўриб, Комилнинг баҳри-дили очилди. Шаҳарда-ку, сув ўтлари — анқонинг уруғи, аксар қишлоқларда ҳам мана бу манзарани кўриш қийин. Чунки бу ўтлар тоза сувдагина ўсади. Шаҳарда... ҳатто қора зулуқлар ҳам қирилиб кетди...

Ҳовлида узоқ туришмади. Жиянлар ҳали ишдан қайтишмабди, келинларнинг юмуши айна қизиган пайт — пода қайтган. Маҳкам ака Комилни бостирма ортига бошлади. Бу ёқда пўстлоғи арчилган тол навалари қалалиб ётган экан. Шулар орасидан йўғонлиги чақалоқнинг белидек келадиган, икки учи тишли шестнернясимон ходаларни ажратиб олиб, ерга ётқизишди. Улар энди чирий бошлаган эди. Комил чўнқайди-да, гўё ноёб ёзув битилгану унинг тилсимини очаётгандек ходаларга кўз тикди. Кейин уларни тиклаб қўйишди, ўзлари пиёда Чигитқуйдига чиқиб кетишди. Иккови ҳам ялангоёқ бўлиб, почаларини ҳимариб олишган эди. Билқиллаган тупроқ илиқ-илмик, оёқ босган сари жонинг роҳатланарди.

— Комилжон, сендан бир нарсани сўрайман, фақат хафа бўлмайсан, — деди муаллим.

— Сўрайверинг.

— Институтни тугатганингга етти йилдан ошди. Нима учун диссертациянинг кетига тушмаяпсан? Одамлар икки-уч, нари борса тўрт йилда номзод бўлиб олиш-япти.

— Ҳалоли қандини урсин. Аммо учарларнинг қўлидаги дипломни олиб қўйинг-чи, ўзлари сариқ чақага арзирмикин?

— Ҳарҳолда, аввало унвонли одам гапиради, кейин...

— Қўйинг, Маҳкам ака, бу масалада менга ташвиқот қилманг. Унвон оламан, деб шаҳарда юрганим йўқ. Ростини айтсам, аввал бошда унвонга қизикқанман. Ҳатто диссертациямни ёқлаш маросими тушларимга кириб чиққан. Кейин ўйла-аб қарасам, гап-бошқа ёқда. Менинг биргина ниятим бор: пахтанинг тезпишар навини яратишга умрим етса — бас. Бошқа ҳеч ниманинг кераги йўқ. Тирикчилигу одамнинг ишлаши учун кўп нарса керак эмас. Оиланг тинч, қорнинг тўқ, бошпананг бут бўлса — етарли. Қолгани ишга халақит беради, одамни мешчанлаштириб юборади. Диссертация кетидан қувиш — шунинг биринчи босқичи. Ундан ўтдингми, бас, орқангда қолган дарвоза беркилади, кўпроқ ўзингни ўйлайсан, мўлроқ маош чиқадингман ерни кўзлайсан, кафедра мудирлиги бўш экан, фалончига қуллуқ қилай; муовинликка кадр танлаётган экан, пистончининг назарига тушай, дейсан-у, икки орада илм қолиб кетади. Маош ошдимми, оқ-қора телевизор кўзингга ёмон кўринади, ранглисининг орқасидан тушасан, гилам, мебель, машина... Э-э, — Комил қўл силтади, — мешчанликнинг ўзгинаси-ку, бу! Ғумбакка ўхшаб қобиққа ўралаверасан, ўралаверасан... Маҳкам ака, унвонларни ким ўйлаб чиқарган, биласизми?

— Умуман, биламан. Йўқ, тўғриси, билмайман.

Комил хаҳолаб кулиб юборди. Муаллимнинг елкаларидан кучди.

— Қойилман, Маҳкам ака, қойилман. Буни ўзим ҳам аниқ билмайман, тахминимча, қадимда олимларга ҳозиргидай маош берилмаган, инсофлироқ шоҳларгина уларни хазина ҳисобидан таъминлаб турган. Демак, шоҳга маъқуллари дурусдан яшаган, қолганлари — ночор. Шундан кейин, чамаси, илми «айланиб ўтиш» бошланган. Алломаларнинг билимига эмас, таъзимига қараб ақча берадиган бефаросат шоҳлар бўлмаган, дейсизми. Ўзига ишонган аллома ҳуда-беҳуда унга қуллуқ қилмайди. Оқибатда, ёқмай қолади. Қарабсизки, ё бурда нонга, ё юртга зор бўлиб умри ўтади. Европада ҳам аҳвол шунақа эди. Кейинчалик, фан ижтимоий ҳаётни тебратувчи кучга айлангач, улуғ олимларга унвонлар берилиб, халқ ҳурмати изҳор этилган, буюк ихтиролари учун мукофотланган. Мана, қаранг — Менделеевга мукофоту унвон лозимиди, лозим эди. Ломоносовга, Павловга... Энди, буларни тарозининг бир палласига, сиз айтганларни нариги палласига қўяйлик-чи...

— Оширворяпсан. Ҳаммани саводсизга чиқарма. Ахир, диплом иши докторлик диссертациясига қабул қилинаётгани ҳам сир эмас-ку!

— Тўғри. Аммо у диссертация орқасидан қувмаган. Яна қадимги олимларга қайтайлик. Улар ишни қотириб, эвазига ҳурмат олган. Сиз айтган учарлар-чи? Аввало уларга иззат-икром, шарт-шароит керак, кейин қурблар итса, бирон янгилик беришади. «Бегона ўтларнинг ғўза ҳосилдорлигига таъсири» ҳақида диссертация ёзганларгаям қуллуқ қилиш керакми? Йўқ, асло. Маҳкам ака, мен ўзимни оқламоқчи эмасман, балки уринишим беҳудадир, натижа чиқмас, лекин барибир, анави йўлни ўзимга муносиб деб билмайман. Агар, унвону мукофотлар бўлмаганида, фанда фидоий олимларгина қолар эди. Анчайин иғвою бўҳтонлар, чалишлар, бир-бирини йиқитиб, юқорига интилишлар барҳам топарди. Шунга кетган умр фанга бағишланса...

Маҳкам ака кулимсираб қўйди.

— Хомхаёлсан.

— Хаёл дастлаб хом бўлади, бора-бора пишади.

— Гапларингни эшитиб, ёшлигим эсимга тушиб кетди. Ўша пайтлар мен ҳам сенга ўхшаб осмонда юрардим. Худди сендай фикрлардим.

— Олимлар масаласидами?

— Ҳа. Бир пайтлар мен ҳам аспирант бўлганман.

Комил бир зум тўхтади. Ҳайратомуз тикилиши муаллимнинг ҳамиятга тегишини англадию кўзларини олиб қочди. Аслида, у ялт этиб қарагандаёқ кўнглидагини Маҳкам ака сездди. Сездю ранжимади. Комилнинг бояги гаплари юрагини ўртаган, ҳозир бор дардини тўкиб солмоқчи эди.

— Ҳайрон бўлма, — деди у, — мактабни мен олтин медаль билан тугатганман. Институтда ҳам иккитанинг биттаси эдим. Аспирантурада олиб қолишди. Магнит майдони билан шуғуллана бошладим. Ҳадемай, бир ихтиром қабул қилинди. Патентни кутаман, дарак йўқ. Суриштирсам, патент илмий раҳбарим номига расмийлаштирилибди. Бир мақоламни, ўқиб қўяман, деб олиб қолган эди, лоп этиб унинг номидан чиқди — газетада. Тепасочим тикка бўлиб, бордим. «Қаранг, редакциядагилар бефарқлик қилиб, фамилиянгни тушириб қолдиришибди», дейди. Ишаймай кет. «Сизнинг фамилиянгни ким қўйди ўзи?» дедим ўсмоқчилаб. «Сиз менинг шогирдимсиз. Унвонингиз йўқ. Бунақа дадил фикр айтилган мақола каминанинг имзоси бўлмаса, барибир чиқмас эди. Сизни қўлламоқчи эдим»... Патент масаласида ҳам шу гап. На бир андишани билади, на инсофни. Э-э, агар, сенга куним қолган бўлса, тупурдим ҳаммасига, дедим-да, аспирантураням ташлаб, кетдим-бордим. Қишлоққа келиб, таъна-маломатга қолдим-у, барибир шаҳарга қайтмадим. Улгудай ўжар эдим.

— Энди ачинапсизми?

— Ачинмайман, десам, ишонмайсан. Афсусланаман, албатта. Лекин тўғри қилганман, деб ўйлайман. Таъмагирни кўргани кўзим йўқ. Бироқ менга илмий раҳбар бўлган ўша суллоҳнинг бир гапида жон бор — жиддийроқ фаразни ўртага ташласанг, аввало, ким бу, унвони борми ўзи, деб сўрашадан.

— Маҳкам ака, илмий ишингиздан беҳабарман-у, лекин... ўшанда сиз хиёнат қилгансиз.

— Хиёнат? — Маҳкам ака унинг елкасидан ушлади-да, кўзига қадалиб қаради. — Нима деди-инг?

Комил нигоҳини олиб қочмади.

— Илмий раҳбарингиз аблаҳ экан, илмда нима гуноҳ? Сиз фанга зиғирдекгина янгилик киритишга ишонарми-дингиз? Ишонатуриб, чекиндигизми? Нимага аччиқ қилдингиз, нимадан кўрқдингиз? Ахир, аблаҳларни изғитиш ўрнига ҳамма қочса, аҳвол нима бўлади? Мана шуни қип-қизил хиёнат дейдилар.

— Сен менга... бола, оғзингга қараб гапир!

Маҳкам аканинг лаблари титради. Комилнинг кифти-ни маҳкам сиқиб қаттиқ силтадию бирдан қўлини бўшатди. Қайрилиб, тез-тез одимлаганча нари кетди. Комил индамай унга эргашди.

Ўтлар сарғайиб, қовжирай бошлаган ялангликка чиқишгач, Маҳкам ака тўхтади.

— Мана шу ер — Чигиткуйди, — деди ҳансираб. У тез юрганидан ҳансирадими, ё аччиқланганидан — Комил буни фарқлай олмади. Аввалига кецирим сўрамоқчи ҳам бўлди. Яна гап чувалашмасин, деб ўзини сезмаганга олди.

Маҳкам ака уни сой бўйига бошлади.

— Хў-ўш, чархпалаклардан бирини сув айлантирган. Ўқни ҳали кўрдинг, узун ёғочдан ишланган. Сопол қувурдан ўтиб, юзадаги ётиқ чархпалакни ҳаракатга келтирган. Каттаси, чамамда, шунчалар бўлган-ов, — деди Маҳкам ака радиуси уч қадамча келадиган доира

чизар экан. — Уқнинг тиши кам ейилган, демак, у секин айланган. Чархпалакнинг каттасига тупроқ солиниб, чигит экилган. Мана бу ерда, — энди у радиуси бир қадам чиқар-чиқмас доира чизди, — кичик чархпалак бўлган, тез айланган. Шу тариқа сунъий вазнсизлик ҳолати яратишни кўзлаган. Маълум даражада мослашган чигитни шу ерда ўстирса, бирор натижа чиқишига ишонган шекилли. Шестерняларга, чархпалакларнинг диаметрига қараб, айланиш тезлигининг тахминий ҳисобини чиқардим. Вазнсизлик ҳолатига яқин келмайди.

— Ўша одам, балки бошқа нарсани назарда тутгандир?

— Билмадим. Бунинг ўзини ўйлаб кўр. У хомхаёл бўлган. Хаёлни сенга ўхшаганлар пишитиши керак.

— Маҳкам ака, илтимос, кесатманг.

— Кесатаётганим йўқ. Лекин ўша одам чиндан ҳам илмсиз бўлган-ку. Ёғочдан шестернялар ясаб, ҳаракатларни узатиш — катта гап. Чархпалак қандай тезликда, кейин, соат милларига монанд айланиши керакми ёки аксинча, қиялиги неча градусни ташкил этади; оғирлик кучларию барча зарралар қиймат ва йўналиш жиҳатидан бир хил тезланиш ололдими; зарраларнинг дастлабки тезлиги бир хилми-йўқми — буларни у билган, деб ўйлайсанми? Йўқ, албатта. Агар мана шу усул ақлга сиғадиган иш бўлиб туюлса, уннаб кўр. Турли тезликда, турли йўналишда, турли қияликда сина, чигитнинг, ғўзанинг ўзгаришини текшир. Табиийки, ўша одамда сендаги имкониятлар йўқ эди. Хуллас, физикага қайтишинг керак. Сен бу усулда янги нав яратмайсан. Балки, физик йўл билан ғўзани бошқаришни кашф қиласан. Тафовутни англаяпсанми — бош-қа-ришни!.. Анов-манов гап эмас бу!

Комил гўё сеҳрли гирдобга тушиб қолгандай эди. Аввал, боя Маҳкам ака чизган доира атрофида айланди. Ялангликни кўздан кечириб, пайқадик, тажриба ўтказиш учун айнан шу ер бекорга танланмаган — кунгай, офтобтига. Бир томони — сой. Комил сой бўйига бориб, чўккалади. Сувга узоқ тикилди. «Муаллим эринмасдан ёғоч шестерняларни қазиб олибди. Фан тарихи билан шуғулланадиган музейлар учун ноёб кўрғазма бу! Уларни хабардор қилдимикан? Чархпалак ясаган одам — анойи эмас, кўп балони билган. Қизиқ, шундай донишманд бу овлоқда нима қилиб юрибди? Тажриба ўтказиш учун келганмикан? Ё шаҳардан қувилганми? Ичкилиб... Энг муҳими — унинг фаразлари. Чигитни магнит майдонида тутиб кўрдик, нур бердик, касалга чалинтирдик — фойда чиқмади. Вазнсизлик ҳолатида пахта етиштириш... Юрагим шунга чопяпти. Мушкул иш, кў-ўп мушкул иш. Лекин... Идеал вазнсизлик коинотда мавжуд. Аммо унча фаразни ерда синаш керак. Озгина асос топилса... кейин коинот! Космик станция... Ҳазилакам иш эмас бу!» Комил ўрнидан туриб, яна доира бўйлаб айланди, сўнг:

— Маҳкам ака, шу ерда ётиб қолмаймизми? — деди қонталаш уфққа тикилган кўйи.

Маҳкам ака бир сесканди. Гарчи эскилардан қолган миш-мишга ишонмаса ҳам, бу ерда ётиб қолиш... қандайдир ғалати туюлди.

— Қайтмасак бўлмас... — деди у қуруққина қилиб.

— Унда мен қоламан, сиз бораверинг. Уйдагиларга айтиб кўярсиз, ҳолатинг олишмасин.

Маҳкам ака оғриниб хайрлашди.

Комил шу ялангликда тонгни кутди. Кўзлари қизарганча Маҳкам аканикига кириб келганида ҳали кун ёйилмаган эди.

— Агар ҳамма ўқитувчилар сиздай бўлганида, ҳар мактабдан камда иккита ҳақиқий академик етишиб чиқарди, — деди у Маҳкам акани қучоқлаб.

— Тилёғламалик қилма, — деди Маҳкам ака гўё ўдағайлаган бўлиб, — ундан кўра, кечаги гапингни қайтариб ол.

— Қайси гапни?

— Хиёнат қилгансиз, дединг-ку?

Комил кулди.

— Гапимни қайтариб олганим билан ҳеч нима ўзгармайди. Хиёнат хиёнатлигича қолади.

У шундай деб Маҳкам аканинг ярасига яна бир қарра туз сепиб кетди.

Жароҳат

Муаллим кафтига иягини тираганча бир нуқтага тикилиб қолди.

— Шунақа. Ушанда у мени хиёнаткорликда айблаб кетган. Фақир, ўзимни исён қурбони, деб овутиб юрсам, чин айбимни бўйнимга қўйди-я. Аслида, қилмишим нима эканини яхши билардим, фақат тан олгим келмасди. Комил эса жўнгина қилиб, хаёлга келмаган бир алпозда...

Унинг ҳасрати Нозимага ортиқча эди. Шунинг учун ҳам гапни мақсадга бурди:

— Кейин кўришмадингларми?

— Кўришдик. У ёқ, бу ёққа бораётиб, йўл-йўлакай кириб ўтарди. Лақиллаб ўтирадиган одати йўқ эди. Ҳол-аҳвол сўраб, жўнаворарди. Чигиткуйдига кўпроқ чиқаркан. Жиянлар айтиб туришарди. Ҳалиги фаразга қаттиқ ишониб қолувди. Шуни деб ўша совхозга борган. Ажал қувган экан-да... Айб — менда, институтда тинчгина ишлаб юрувди...

— Бекорга ўзингизни айбляпсиз.

— Шунақа дейсиз-у, аммо мана бу ерим, — муаллим шундай деб чап кўкрагига уриб қўйди, — бошқача гап айтади, қизим.

— Фарзандсизлигидан ҳеч нолирмиди?

— Бу ҳақда сира сўз очмаганман. Узи индамасди.

Отаси менга бир-икки ҳасрат қилган. Ота-да, боласига куяди, неварга кўрсам, дейди. Гап очишса, Комил қайириб ташларкан. Чамамда, хотинини бениҳоя яхши кўрган. Туғмаса ҳам ундан кечолмаган. Шунақа оилалар бўлади. Сўраганинг айби йўқ, қизим, мурдани ҳам тинч қўймадинглар, майли, ишинглар шунақа экан, бировдан гумон қиялпсизларми?

— Ҳозирча бир нарса дейиш қийин. Узингизнинг гумонингиз борми?

— Меними?... Мен унинг дўст-ёронларини билмасам.

Агар биров унинг жонига қасд қилган бўлса, бегонамас, ўзини дўст танитиб юрган душман қилган-да...

Участка инспектори эшикни очиб, Мавлуда Садирова келганини маълум қилди. Муаллим, сўрайдиган бошқа гапингиз йўқми, дегандай Нозимага қаради. Нозима унинг гаплари ёзилган қоғозни узатди.

— Уқиб чиқиб, қўл қўйинг.

Муаллим кўзларини сал қисиб, хатни ўқиди. Имзо чеккач, хайрлашиб, чиқиб кетди.

Остонада қора пайпоқ, кўк кўйлак кийиб, бошига қора дурра ўраган Мавлуда кўринди. Кириб, то рўпарага ўтиргунга қадар Нозима ундан кўз олмади. Мавлуда пардоз-андозсиз, мотам либосида ҳам гўзал эди. «Садиров бежиз яхши кўрмаган экан. Шу чиройи учун ҳам фарзандсизлигига қарамай яшагандир-да. Шундай гўзал хотини бор одам жонидан тўйиши мумкинми?... Мумкин. Фақат бир ҳолда... Лекин бу аёл унақага ўхшамайди. Кўзлари — болаларникидай. Балки... қайғу чекиб, ёш тўкиб кўзидан нур қочгандир, асл қарашлари бошқачадир? Ким билсин...»

Нозима дафъатан сўроқни бошлаб олмади. Ҳали

у тарадудини энгиб улгурмай, Мавлуда саволга тутиб қолди:

— Нега уни безовта қилдинглар? — У шундай деб қуйи лабини тишлади. Кўзларидан дув-дув ёш оқди.

— Кимни? — Нозима у нима демоқчи эканини тушунмади. Мавлуда қўлида ғижимлаб турган рўмолча билан кўз ёшларини артиб, Нозимага қаради. Бу қарашда алам, ҳатто ғазаб зоҳир эди.

— Ҳеч бўлмаса, ғўрида тинч қўйсаларинг... — У гапини тугатолмай, ҳўнграб юборди. Нозима атрофга аланглаб, кўрдик, графин бўш. Шоша-пиша туриб, уни олди-да, эшикка қараб юрди. Даҳлизда ўтирган инспекторни сувга юбориб, орқасига қайтди. Бориб, Мавлуданинг елкасидан ушлади.

— Узингизни босинг. Уқимишли, тушунган аёлсиз-ку. Ахир, бунақа ҳолларда ўқисиз иш битмайди. Ҳар хил гумонлар бор. Қабрга қўймасдан олдин экспертиза қилинмаган. Энди мажбур бўлдик.

— Кечиринг... одамга оғир ботаркан. Ота-онаси эзилиб, адоий тамом бўлишди. Бахтсиз ҳодиса, деб тақдирга тан бериб...

— Шундай эканига ўзингиз ишонасизми? — Нозима, лаби учган пиёлага инспектор келтирган сувдан қуйиб, Мавлудага узатди.

— Билмайман... билолмайман... — Мавлуда сувдан икки ҳўплаб, лабларини рўмолча билан артди. Ичида ғимирлаётган йиғини босиш учун чуқур ҳўрсинди. — Ўзим ҳам ҳайронман. Эрталаб чиқиб кетиб...

— Ушанда кайфиятлари қандай эди?

— Кайфиятлари?.. — Мавлуда елкасини қисди. — Одатдагидай.

— Эрталаб, ёки бир кун олдин хафалашмаганмидинглар?

— Биз сира уришмасдик. Рост, кўпчилик бунга ишонмасди. Эр-хотин бўладию ғалва чиқмайдими, дейишарди. Лекин бирон марта ҳам жанжаллашмаганмиз. У киши... — Мавлуда рўмолчасини ғижимлаб ерга тикилди, — баъзан аччиқланиб, бақирардилар. Кейин дарров жаҳлдан тушиб, кўнглимни олишга тиришардилар. Тўйимизгача ҳам... гоҳо бирданига аразлаб қолардилар-у, кейин яна деразамиз олдидан ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа ўтаверар эдилар. Кўнгиллари тоза эди-да.

— Уша куни эрталаб ичганмидилар?

— Эрталабдан ичиш одатлари йўқ эди.

— Пиво-чи?

— Пивониям... азонлаб ичганларини кўрмаганман.

— Бир кун аввал, кечқурун ичганмидилар?

— Йўқ.

— Уйга кеч қайтганмилар?

— Ҳали... кун ботмаган эди.

— Шундан кейин кўчага чиқмадиларми?

— Йўқ.

— Балки кўчадан ичиб келгандирлар-у, сиз сезмагандирсиз?

— Кўчадан унақа ичиб келмасдилар. Шаҳарда, баъзан улфатлар учрашиб қолишса, ичишарди. Лекин маст бўлганларини кўрмаганман. Бу ерга келгач, ҳеч ичмадилар. Одамлар — бегона. Битта-ярим меҳмон баҳонасида жиндай кайф қилсалар ҳам, дарров сезардим. Кўзлари сал сузилиб, сергап бўлиб қолардилар. Ҳадеб ҳазиллашардилар. У куни... йўқ, ичмагандилар. Тўғри даладан келянлар, девдилар. Ҳа, эсладим, бешинчи бригададаги чархпалак тўхтаб қолган экан. Кимдир тагидан ходача тиқиб қўйибди. Ё ўзи тиқилиб қолганми, шундан сал хафароқ эдилар.

— Ходачани ўзлари олибдиларми?

— Сувга тушишдан қўрқардилар. Бир шогирдлари бор — ўзи ўқувчию доим у кишининг атрофида

юрарди. Чархпалакка қизиқадими, ишқилиб, ўша бола чиқарибди.

— Исми нима?

— Шарифжон... Фамилиясини билмайман. Учинчи бўлимдан.

Нозиманинг хаёлига полковник Султонов берган хат келди. Дафтарчасига, «Шарифжон — хат», деб ёзди-да, тагига қалин қилиб чизиб қўйди.

— Уша куни қайси кийимда чиққан эдилар?

— Уша куни... Жинси шимда, энги калта фикон кўйлақда эдилар. Нима эди?

— Далага шу кийимда чиқармидилар?

— Йўқ, этик киярдилар. Оддий трико шим, энги узун кулранг халат, сават шляпа... офтобда кўп юришади-ку, шунинг учун халатсиз чиқмас эдилар. Уша куни бешинчи бригададаги чархпалакдан хабар олгач, ота-оналарини кўргани кетмоқчидилар. «Терим бошланиб кетса, уч-тўрт ой боролмайман», девдилар.

— Каналдан чиқаришганида ўзингиз кўрдингизми?

— Ҳа... — Мавлуданинг лаблари титради. Яна бир култум сув ичди.

— Мурдани қаердан олиб чиқишди?

— Бешинчи бўлимда тўғон бор, ўша ердан.

— Соат нечаларда?

— Соат тўққиз яримларда менга хабар келувди.

— Уйдан қай пайтда чиқувди?

— «Пионер эрталиги» бошланган эди.

— Кийимларида ўзгариш йўқмиди? Йиртилмаганмиди?

— Нега йиртилади?

— Баданида жароҳат кўрмадингизми?

— Қанақа жароҳат?

— Масалан, ҳеч ери тирналмаганмиди?

— Эсимда йўқ. Кўзимга ҳеч нима кўринмовди. Жароҳат бор эканми?

— Жароҳат дегули эмас, сал тирналган. Бир кун олдин, ёки ўша куни эрталаб ўнг қўллари, аниқроғи, панжаларининг усти тирналмаганмиди? Балки чархпалакни юргизаман, деб бир нимага уриб олгандирлар?

— Панжалари?.. Ўнг қўлларими? Йўқ... — Мавлуда унга тикилиб қолди. — Аниқ эсимда — тирналмаган эди. У киши ўнг қўлининг тирноғини ололмас эдилар.

Эрталаб тирноқларини олиб қўйдим. Аниқ эсимда... — Мурдани ким чиқариб олган, билмайсизми?

— Бир механизатор. Оти... Субхонми, Сўпихонми — эсимда йўқ.

— Эрталаб, уйдан чиққач, яна қаерга кирган бўлиши мумкин? Ким билан учрашиш эҳтимоли бор эди?

— Кирган бўлсалар, тўртинчи бўлимдаги биолобораторияга киргандирлар. Ҳарқалай, йўл устида. Учрашган бўлсалар, ўша ердаги қиз билан, ёки шу атрофда ишлаб юрган битта-ярим одам билан учрашгандирлар. Бу ёғи менга қоронғу.

— Биолобораториядаги қиз — ким?

— Латофат деган бир жикилдоқ бор.

— Сиз уни... ёқтирмайсизми?

— Бу менинг шахсий ишим. — Мавлуда Нозимага тик қаради.

— Рашк қилмасмидингиз?

— Узингиз-чи? Эрингизнинг атрофида ёшроқ нарса жикиллаб юрса, ғашингиз келмайдими?

— Сиз бу гапларни кўнглингизга олманг. Мен, шунчаки қизиққанам учун сўраётганим йўқ. Ишга дахлдор саволлар — булар.

— Рашкнинг нима дахли бор?

— Бор. Буни кейинроқ тушунтириб бераман. — У Латофатнинг кўрсатмаларини айтишни эп кўрмади. Айтса, Мавлуда ёниб кетиши мумкин эди. — Сиз, имкон

бўлса, ўртоғингиз билан бақамти ўтириб суҳбатлашган кунингизни эсланг.

— Бир кун олдин узоқ гаплашган эдик.

— Нима ҳақда?...

Мавлуда ўша суҳбатни эслади.

Комил мотоциклни кўчада қолдириб, юз-кўзи чангга беланган ҳолда ҳовлига кирди.

— Чой-пойинг борми? — деди у айвонда турган хотинига қараб.

— Сабзи-пиёзни босиб қўйдим. Ювингунингизча дамлайман, — деди Мавлуда.

— Ие, ошхўрликми бугун? — Комил шундай деб келаётган ерида тўхтади.

— Ҳа, нима бўлди? — деди Мавлуда эрининг қилиғига тушунмай.

— Тўққизинчи бўлимда тўй бор эди. Ош қилган бўлсанг, бормаи кўя қолай. Тўйда барибир оч қоламан. Минг-минг сарфлашадиган қоринда турадиган егулик қўйишмайди. Олинг, ичинг, деб безор қилишади.

— Нечук?

— Нима «нечук»?

— Ичкиликдан безор бўлибсизми? — деди Мавлуда унинг қитиқпатига тегиб.

— Ҳей, сен ҳам мени пиянистага чиқариб қўйганмидинг?

— Яна ким пияниста деяпти?

— Тўхтамиш-да! «Шаҳарда ароқхўрлик қилиб, мастласт дайдиб юривдинг, бу ерда ишинг юришяптию», дейди хароми.

— Гапингизни қаранг, бирдан айнийсиз-а?

— Нима, нотўғрими, хароми-да! Сенга оғир ботди-ми? Бир пайтлар атрофингизда гирдикапалак бўлган-да, а?

Мавлуданинг лаби титраб кетди.

— Яна бошлаяпсизми? — деб шарт орқасига ўгирди.

Комил ҳазили хотинининг иззат-нафсига текканини билиб, хатосини тўғрилаш учун унга эргашиди. Тўғри бориб, унинг ёноғидан ўпди.

— Ошинг ҳам ўзингга ўхшаб ширин бўладиганга ўхшайди.

— Боринг, суюлманг. Ювиниб чиқинг. Яна шу гапни айтсангиз...

— Айтмайман. Ишонмасанг, тилимни чайнаб ташлашим мумкин. Лекин унда сенга қийин бўлади.

— Нега?

— Яхши гапларим ёмонидан кўпроқ. Шуларни айтолмай қоламан.

Комил ҳазил-ҳузул билан орадаги ғуборни кўтарган бўлди, сўнг чиқиб, мотоциклни дарвозахонага олиб кирди. Атрофи шифер билан тўсилган қўлбола душхона ҳовлининг этагида эди, Комил кириб, ювиниб-чайиниб чиққунича Мавлуда ошни дамлади, айвонга жой қилди.

— Айвон дим-ку, очикқа жой қилмайсанми? — деди Комил артинатуриб.

— Очик жойингизда тузукроқ дарахт бўлса экан, соясида ўтирсангиз. Айвон — яхши.

— Мана бу томон салқин-ку? Офтоб ҳам тушаётгани йўқ. Райҳоннинг гупиришини қара! — Комил шундай деб бошини кўтарганча турган жойида чир айланди.

— Райҳон ҳиди зарарли, юракка таъсир қилар экан, газетада ёзишбди, — деди Мавлуда эрининг қилиғидан кулиб.

— Райҳон ҳиди зарарли эканми? — Комил шундай деб юрагини чангаллади. — Нима фойдали экан, ёзишмабдими? Ҳа-а, топдим, дефолиантнинг ҳиди... Тўғрими? — У Мавлудага яқинлашиб, сочиқни унинг елкасига

ташлади. — Сенинг дўстлигингизни, душманлигингизни билиш қийин.

— Ҳа, яна нима бўлди?

— Шу ёққа келиб қолганимизни айтаман-да. Юр, десам, эргашиб келавердинг. «Ҳой, инсон, иссиқ жойингизни совутманг, шу ерда ҳам чархпалак қилаверасиз», демайсанми. Кишлоққа бормаيمان, деб туриб олмайсанми. Совхоздаги найранглар сизга тўғри келмайди, десанг-ку, кўнар эдим. Ё билмасмидинг?

— Билганда — нима? Сизга иссиқ ҳам, совуқ ҳам ёқмайди ўзи. Яна бир гап ўтдими?

— Бир эмас, кўп гап ўтди. Бунга-ку, эътибор қилмасдим-а, лекин кимдир бешинчи бригададаги чархпалакка ходача тиқиб, тўхтатиб қўйибди. Бу — тўрва-халтангни йиғиштир, дегани эмасмикин?

— Ўзи тиқилиб қолгандир?

— Э, йў-ўқ, жуда пухта қўйилган. Шариф олиб чиқди.

— Кимга зарари тегибди?

— Ҳарҳолда, бу ерда яшашимиз кимгадир ёқмаяпти.

— Ораларингдан яна гап қочганга ўхшайди?

— Тўхтамиш биланми? Умуман... Ҳаром ишларга шерик бўлиб қоляпман. Кўнглим шундай кирланиб кетяптики, гоҳида ўзимдан-ўзим ирганаман. Даланинг чангини ювса, кетади. Ичимдаги кирдан қандай қутуламан, билмайман. Ҳа-а, қўй шу гапларни, ошингни олиб кел.

Мавлуда эрига яқинлашиб, юзини силади.

— Ҳаммасини кўнглига олаверасизми? Ҳаром, ҳаром, дейсиз? Бир ўзингиз фаришта бўлиб, қаерга борарингиз? Қайси совхозда найранг йўқ? Кўриб, билиб турибсиз-ку, ахир.

— Менга қара, сен қаерда ишлайсан ўзи — мактабдами ё боғчада? — Комил шундай деб, жўрттага қовоғини солиб олди. Бунақа пайтда эрининг кесатишини Мавлуда билар эди. Шу боис унинг кўзига боқди.

— Хўш, гапираверинг-чи?

— Сен тарбиячи опаю мен боғча болага ўхшаб қолдим шу топда. Яна биргас индамай турсам, олдимга сочиқ тутиб, ошни егизиб қўядиган шаштинг бор. Кейин тарбиявий соат ўтқизармидинг. Ҳарқалай, бекорга овора бўлардинг, барибир, насихатларингга тушунмасдим. Ахир мен, сенингча, боғча боламан-ку?

— Э, боринг-е, сизга гапириб ҳам бўлмайди, — Мавлуда шундай деб ошхона томон бурилди.

Комил айвонга чиқиб, кўрпачага ёнбошлади. Ҳовли адоғидаги пастак ёғоч панжара ортида кўшнисни кўринди. Пешонасини оқ рўмол билан танғиб олган ўрта ёшлардаги бу одам кетмонча билан гулларининг остини юмшатар эди. У ҳам шаҳарлик. Олдинма-кейин кўчиб келишган. Уй-жойлари бир хил. Лекин қўшни келган йилиёқ дарахтларни кесиб ташлаб, ҳамма ёққа гул экди. Дастлаб Комил ажабланди: гулга ишқибоз деса, минг туп атрофидаги гул унга нега керак?.. Кеч кузга бориб, гулзор, усти ёпиқ гулхонага айлантирилдию Комил мударрага тушунди. Қўшнисни, шу бир парча ерни «соғин сизир» қилганини фаҳмлаб, у билан кўп ҳам яқинлашмади. Ўзини олиб қочгани сайин, аксинча, қўшнисни яқинлашишга ҳаракат қилди. Комил гўл эмаски, унинг мақсадини тушунмаса. Гулга ҳали ўғит, ҳали дори керак, дўқондан олса пул кетади, совхозники эса — текин...

Кумилнинг ҳовлисидаги шафтолилар бу йил ҳосилга кирдию қўшнисни ҳам ёлчиб қолди. Боласига ўргатадими, ё у ҳам отасидай безбетми, ишқилиб, пақирчасини кўтариб келаверади. Уйда ҳеч ким йўқлигида эса панжарадан ошиб тушаркан-у... Ҳарқалай, шунча шафтоли қаёққа кетади — Комил билмайди.

Мавлуда, чини лаганга дўппидаги қилиб ош сузиб келди-да, Комилнинг рўпарасига ўтирди.

— «Пул»ларнинг парваришига киришибдию, — деди Комил қўшни ҳовлига ишора қилиб.

— Ҳа, энди парвариш қилган сайин чўнтаги қаппаяди-да. Яна бир йил ишлагач, шаҳардан ҳовли олиб, кўчиб кетишармиш.

— Олишсин, олишсин, бунақа «шоир»лар олса, ярашади.

— Қанақа шоир?

— «Гул»га «пул»ни қофия қилиб юрибдию буям ўзига яраша «шоир»-да, — Комил шундай деб, хотинига қараб кулди. — Тўйга-ку, бормадик, ҳақини бермай-санми?

— Узингиз қуйиб, ичаверинг.

— Сен қуйиб берсанг, мазаси бошқача бўлади.

Мавлуда эринибгина туриб, ярим пиёлача қуйиб берди.

Уч-тўрт ошам ош олгач, ичимлик қонини жўштирди-ми, Комилнинг баҳри-дили очилиб кетди.

— Мен, манавинақа одамларга ҳеч тушунолмайман. Дарди — пул. Пул деб уйғонади, пул деб ухлайди. Бу ерда — ош, бу ерда, — Комил аччиқ-чучук солинган ликопчани кўрсатди, — бир хум зари бўлмаса, еган овқати ичига тушмайди.

— Ошингизни енг, сизга нима? Уғирлик қилаётгани йўқ-ку, меҳнат билан топяпти. Қаранг, чуқалагани-чуқалаган.

— Сен бунга ўғирликка қўшмайсанми? — Комилни ҳикичқок тутди. Мавлуда узатган иссиқ чойни пуфлаб-пуфлаб ичиб, чуқур нафас олди. — Буям ўғирлик, хоним, жуда катта ўғирлик. Умариб келаётган ўғит-пўғитлари ҳисобмас, совхозда бундан баттарлари бор. Биласанми, бу одам нимани ўғирляпти? — Комил чап қўлини пешлаб, бош бармоғини букди. — Биринчидан, ўзининг, бола-чақасининг умрини ўғирляпти. Улар дам олиш ўрнига шу ҳовлида ивирсишади. Ҳали қараб тур, пулни тўплашга тўплайдию бир касал орттиришганини сезмай қолишади.

— Ошингизни енг.

— Еяпман. Гапимни бўлма, эшит, кейин топганини даволанишга совуришади. Иккинчидан, — Комил яна бир бармоғини букди, — моддий бойлик ниманинг эвазига келади? Албатта, маънавий қашшоқланишнинг! Қўшнинг гулхонада, қирмизи гулларда гўзалликни эмас, бойликни кўради. Узининг-ку, бўлари бўлган, букрини гўр тўғрилайди, киши болаларига ачинасан. Болалар шулардан ортиб қаёққа борарди? Меҳнат — азоб, фақат пул топиш учун меҳнат қилинади, деб ишониб қолишмайди?! Меҳнатдан лаззат олиш нима эканини билмагач, камроқ ишлаб, кўпроқ пул топиш йўлини изламайдими? Излайди! Топади ҳам! Кейин биз, бу жиноятчилар қаёқдан пайдо бўлди, деб фалсафа сўқиб ётамыз. Хўп, фараз қилайлик, сен — ҳақсан, меҳнати — ҳалол, топгани — ҳалол. Бойликни нимага сарфлашади? Аҳмоқона нарсаларга! Агар, топган-тутганини болаларига сарф қилишса, индамасдими. Бечораларга вақтида иссиқ овқат беришмаса, кийим-бошларига қарашмаса, ўқиши билан ишлари бўлмаса...

— Тўйга борганингиз маъкул экан. Ошхўрлик деб, еганингиз шуми? Томоғингизга тегса, ақлингиз қайнаб-тошиб кетади-я!

— Агар, пулим шунақа кўп бўлганда, аспирантларга бўлиб берардим.

— Оҳ, оҳ, сахий тўра-е!

— Ана, Ҳаёниқига борсам, эр-хотин бир-бирига тумшаяди. Хотинининг кўнгли бир пальто тусабди. Ёқаси жуда зўр эмиш. Нархиям шунга яраша-да... Яхё унга пулни қаердан олади? «Диссертациянинг кетига тушмасам, бўлмайди», дейди. Эшитяпсанми! Диссертацияни тезлаштирмақчи!

— Тўғри қилади. Аллақачон ёқлаши керак эди.

— Мен-чи?

Мавлуда ерга қаради, индамади.

— Менга бундай демайсан. Чунки принципларимни биласан. Билатуриб, Яхё тўғри қилади, дейсан. Демак, битта пальто учун фанда фирромликка ўтиш мумкин.

— Нима, Яхё унвон олса, арзимайдими?

— Арзийди. Минг марта арзийди. Шунинг учун ҳам у бунақа бачканалиқдан баланд юриши лозим. Хонимчасининг кўнглига қараб, ерпарчин бўлмаслиги керак!

— Тўхтамингиз пул бермоқчи экан-ку, олавермай-сизми, шунақа аспирантларга тарқатардингиз.

— Хоним! — Комил шахд билан ўмганини кўтарди. — Хоним! — деди у яна қатъий оҳангда. — Сиз мени ҳақорат қиляпсиз.

— Қўйинг, ҳазиллашдим.

— Бунақа ҳазил қилманг, истасангиз, тиз чўкиб ялинай.

— Хўп.

Мавлуда лагандан қўл узди. Шундагина Комил чегарадан анча чиққанини пайқайди. Утган йили Омонтурдиев бели букилмаган йигирма бешталикдан бир даста берган; бу — амалда топширилмай, қоғозда расмийлаштирилган пахта ҳисобидан эканини билиб, Комил уни ҳақоратлаш даражасига борган, кейин икки-уч кунгача ўзига келолмай, диққинафас бўлиб юрган эди. Ушанда, «Сизга нима бўлди?» деб сўрайвергач, хотинига ёрилган; очиги, шунгача у Мавлудадан хавтирида эди. «Бекор қилибсиз, иссиқ жойингизни ташлаб келганингиздан кейин... олавермай-сизми, улушингиз экан-ку?» деб қолса, бошимни қайси тошга ураман, деб чўчирди. Тақдирдан минг ўргилса арзир экан, унинг суйгани, жони-жаҳони бундай демади. «Агар, ўша пулни олиб келганингизда одамларнинг ҳалоллигига ишончим бутунлай сўнар эди», деди! Комилга яна қандай маслакдош керак?! Аёллар садоқатли ёстиқдош бўлади, яхши она... бўлади, аммо бир умрлик маслакдош бўладиганлари пешонаси ярақлаган йигитларгагина насиб этади. Комил бунга ўшанда кашф этди. Илгарги, «Хотиним мени яхши кўради, аяйди, шунинг учун айтганимга кўнади», деб ўйларди. Агар, ўшанда... Мавлуда шундай демаганида, у ҳаммасига қўл силтарди. Янги фаразлари ҳам кўзига кўринмас эди. Муаллимни хиёнатда айблаган одам, Омонтурдиевнинг дастидан... Яхши ҳам, Мавлуда уни останада тўхтатди, ҳаромдан чекиниш эмас, балки унга қарши курашиш лозимлигини ҳам эслатди.

— У — жони-жаҳони ҳазиллашса, Комил жириллаб ўтирибди-я!

Мавлуда ошдан қўлини тортгани билан эридан хафа бўлмади. Комилнинг инжиқликлари, баъзан беўхшов, баъзан чегарадан чиқадиган ҳазиллари, ўринсиз рашклари — ҳамма-ҳаммасига кўниқиб кетган. Гоҳо, ўша — инжиқликни, ўша — беўхшов, чегарадан чиқадиган ҳазилларни, ўринсиз рашкларини ҳам қўмсаб қолади. Саккиз йил турмуш қуриб, бир марта, яқинда йигирма кун кўришмади. Комил курортга кетди, ундан Москвага ўтди, Мавлудани соғинтиргандан соғинтирди. У, соғиндигина эмас, жинни бўлиб қолаёзди. Яхшики, опасиникида жиянлари билан овунди. Йўқса, телба бўлиши ҳам ҳеч гап эмас эди.

Комилнинг феълени билгани учун, гап айланиб, чегарадан чиқайла деганда, у «аразлаганини» ошкор қилади. Ҳозир ҳам шу найрангни ишлатди.

Агар, эрининг фикрларини қувватласа, гап чўзилаверади, қарши чиқса, у аччиқланади. Энг яхши йўл — араз. Бўлмаса, қўшнисю Омонтурдиевга ўхшаганларни Мав-

луда билмайдими, улардан нафратланмайдими? Била-ди. Нафратланади.

Яхши ҳам, талабалик кезлари Тўхтамиш ошику бекаро бўлиб, ўлдим-куйдим, деса-да, рўйхушлик бермаган. Ушанда бир хато қилса, кейин кўникиб кетармиди? Кўзлари ёкуту зумрадлар нуридан кўр бўлиб юраверармиди?.. Шу фикрнинг ўзиданоқ унинг аъзойи бадани музлаб кетади. Онаси, бўйни — марварид, билаклари — билагузук, бармоқлари — тилла узук кўрмаган онаси кўз олдида гавдаланади. Шундай ҳам яшаса — бўлар экан. Шу зеб-зийнатсиз ҳам болаларни боқиб, катта қилиш мумкин экан. Бевафо эрнинг марваридлари томоқдан бўғар экан, тилла узукларидан ошга захар томиб турар экан. Мавлуда опасидан эшитган, опаси холасидан... Онаси икки қизини олиб, уч-тўрт кунга, меҳмонга кетади. Дафъатан, Мавлудаси иситмалайдию қариндошларникида қолишга кўнгли бўлмай, уйига қайтади. Келиб кўрадики, эри, яъни Мавлуданинг отаси бегона хотин билан... Онаси жанжал кўтармайди; ўзига иснод — кимсан, фалончи суоқнинг аёли, деган ном орттиргани қолади. У тақинчоқларини ҳам ташлайди-да, қизалоқларини олиб, уйдан чиқиб кетади.

Кундузи босмахонада ҳарф териб, кечқурун фаррошлик қилиб бўлса-да, онаси уларни ўқитди, одам қилди, турмушга чиқарди. Қизларининг сепи ҳам ҳеч кимникидан кам бўлмади.

Онасининг фикр-ўйлари ҳам Комилникига монанд эди. Мавлуда онасининг атрофида меҳнат билан улғайди, унинг чизган чизигидан чиқмади. Чиройли қиз эмасмиди, атрофида Тўхтамишга ўхшаган хушторлар сон-мингта. Лекин...

Комилга кўнгли кўйишию ҳаётини буткул бахшида этишига ҳам онасидан «юққан» фидоийлик сабаб бўлганми?

Мавлуда эрини яхши кўради, десак камлик қилади. Муҳаббатнинг олови гоҳо пов этадию сўнг шам каби липиллаб қолади ё сўнади. Ёр ҳалолу виждонли, вафодор бўлсагина муҳаббат эътиқодга айланади. Комилда ана шу фазилатлар, Мавлудада эса ана шу эътиқод бор эди. Бир шинам оилага яна нима керак?

Ровийларнинг нақл қилишича, эру хотин қадим-қадимда бир тан-бир жон экан, яратган эгам унинг қудратидан чўчиб, иккига ажратиб ташлабди. Шундан буён бу икки вужуд яна яктан бўлиш муродида бири-бирига талпинаркан. Шу ривоятга ишонилса, яктан — ош устида ўтирган шу эру хотин эди.

Бири аёлини ранжитиб, энди кўнглини овлашга йўл изляпти.

Бири эридан тансиқ гап истаб, муғомбирлик билан «аразлаб» ўтирибди.

Хаёлига дурустроқ гап келавермагач, Комил, чойини ичди-да, пиёлани чертди.

— Чойдан борми?

Мавлуда индамай пиёлани олиб, чой қуйиб узатди.

— Қадимда хотинлар эрига чой узатаётганида ўридан турар экан, зап озодликка чиқиб олдинглар-да, а? — деди Комил хотинига ер остидан қараб.

— Ҳа... шунақа озодмизки...

— Сендан яна илтимос...

— Айтаверинг.

— Бундан буён бирон ёққа мени ёлғиз юборма.

— Ҳо-о, нечук? Тулага отланган одам самовар олиб бормади, деган ким эди?

— Бу — менинг гапим эмас, мақол. Бўпти. Утган ишга саловат. Энди ёлғиз юборма, тушундингми? Жанжал қилсанг ҳам майли.

— Бирдан инсофга кириб қолдингиз, тинчликми?

— Шу десанг, курортда кўрқдим. Бир қизлар, парвона бўлиб, «Акажон, қачон уйланасиз?» дейишаверади, дейишаверади.

— Шунақа ёш кўринибсиз-да, кўзларига?

— Бўлмасам-чи! Шундай зўр эринг бор, ҳар қанча керилсанг, арзийди.

— Вой, савил-е...

— Ошдан ол.

— Тавба... — Мавлуда бош чайқаб кулди-да, лаганга кўл узатди.

— Рассомлар менга қараб, фариштанинг суратини чизса ҳам бўлади. Икки биқинимдан қанот чиқарса, кифоя... — Комил энди ҳазил тариқасида мақтана бошлади.

Ҳарнечук, Мавлуданинг «арази» бесамар кетмади. Комил меҳри жўшиб, хотинининг қозон-товоғигача ёрдамлашган бўлди.

— Ҳалигидан... хабар оляпсанми? — деб сўради у ётар маҳалида.

— Опам хабар беришлари керак. Узингиз, ўғил бўлсин, дегансиз-ку. Кутинглар, дейишган.

— Дадам сира рўйхуш бермаяптилар. Эртага бориб, яна бир сўрай, хўп, дер?! Ҳадемай, терим бошланиб кетади, кейин байрамгача боролмайман...

Мавлуда тўсатдан уйғониб кетди. Қараса, Комил кўрагига бошини қўйиб, енгил хуррак отиб ухлапти. Уйғотиб юбормай, деб қимирламади.

Эртами, индинми, бу уй тўлишиб, файзли бўлиб қолади — чақалоқ иси қиради. Кечалари йиғлайди. Мавлуда кўкрак тутади. «Астойдил меҳр қўйиб эмизса, сут келади», дейишади, келармикин? Кўкрак исидан бегоналар қўлида эканини у сезмасмикин? Боласини қолдириб кетадиган аёл қийналмасмикин? Кўзларига ўша аёл гоҳо сочлари паришон ҳолда мунгли термулаётган, унсиз фарёд ураётган муштипар қиёфасида, гоҳо йўргакдаги чақалоғига иргангандек қараб турган олиф-та сиёқида кўринар эди. Бундан юраги эзиларди.

Ҳа, ўша аёл чақалоғини қолдириб, бу хонадонга шодлик, балки бахт инъом этса-да, Мавлуда уни кечира олмасди. Чақалоқ йиғлаганида уни бир лаънатлашига, ширин кулганида минг лаънатлашига ишонар эди. Нима бўлганда ҳам болани асраб олади. Бор меҳрини, умрини шу бегуноҳга атайди...

Мавлуда ота меҳрига зор бўлиб ўсган эмасми, уйларида чақалоқ пайдо бўлишини шундай безовта — юрак тўлғоғи билан кутар эди.

Ҳозир тўсатдан уйғондию яна ўша тўлғоғи тутди.

Турмушга чиққач, дастлаб, бўйида бўлмаганида, ҳали ёшман-ку, шошиб нима қиламан, деб қувонгани ҳам. Йиллар ўтиб, қувонч чўғи сўна борди. Фарзандсиз ўтишини билгач, ўқсий бошлади. Бола асраб олиш ҳақида кўп ўйлади. Бу ташаббус эридан чиқишини кутди. Ниҳоят, Комил айтди...

Бу томонларга келиб қолишининг сабабларидан бири ҳам, эҳтимол, асосийси — шу. Ёмон кўздан узоқда уни асраб олсаю кейин ўзи туққандай парвариш қилса. Бола улғайгач, шаҳарга қайтиб келишса. Ҳеч ким билмас, асрандигини болага биров айтиб қўймаса...

Ҳали бола асраб олишганича йўғ-у, аммо Мавлуда ҳозирдан хавотирда. Ишкилиб, этга битган тирноқ бўлиб кетса, дейди-да...

У эрининг сочларини силади. Шундай йигитга ўзи қўша-қўша ўғил туғиб берса, бўлмасмиди!..

Мавлуданинг ўпкаси тўлди. Мижжаларига ёш қуйилди...

Давоми келгуси сонда

АДАБИЙ ДУСТЛИК

БҮРОНЛИ БЕКАТ

Роман

Чингиз
Айтматов

Рус тилидан Асил РАШИДОВ таржимаси

VIII*

X

арқалай, эллик иккинчи йилнинг охири, аниқроқ айтганда, сал кечикиб кирган, лекин бўронларсиз ўтган бутун куз ва қиш ойлари Бўронли разъедининг бир сиқимгина аҳолиси энг яхши кунларни бошдан кечирган, деб айтиш мумкин. Кейинчалик Эдигей ўша кунларни тез-тез эслаб-қўмсаб юрди.

Бўронлиликлар оқсоқоли Казанга — бировлар ишига ҳеч қачон аралашмайдиган бу андишали киши у пайтларда ҳали бақувват, соғ-саломат эди. Уғилчаси Собитжон Қумбелдаги интернатда ўқирди. Қуттибоевлар оиласи бу вақтга келиб Сариўзакда муқим ўрнашиб қолган эди. Қиш ғамини еб, баракни совуқ ўтмайдиган қилиб олишди, картошка ғамлаб, Зарифа билан болаларига пийма харид этишди, Қумбелдан бир қоп ун келтиришди. Бу унни Эдигейнинг ўзи ишчилар таъминоти бўлимидан олиб, ўша кезлари кучга тўлиб бораётган ёш Қоранорга ортиб келди. Абутолиб одатдагидек иш билан банд, бўш қолди дегунча илгаригидай болаларидан ортмас, тунлари эса дераза тоқчасида турган мойчироқнинг ёнида нималарнидир ёзгани-ёзган эди.

Разъездда яна икки-уч нафар станция ишчиси оиласи билан яшар, аммо бу ерда улар муваққат одамлар эканлиги шундоқ кўриниб турар эди. Разъеднинг ўша пайтдаги бошлиғи Абилов ҳам, афтидан, ёмон одам эмасди. Бўронлиликларнинг ҳаммаси соғ-омон, ишлар бир маромда борар, болалар ўсиб-улғаяр эди. Қиш арафасида йўлни тўсиб, ремонт қилишди, бу иш ҳам муддатида бажарилди.

Чўлда об-ҳаво жуда соз келди, ҳаммаёқ кузга хос қўнғиртоб, пуштага ёпилган нон тусида товланарди. Кетидан қиш келди, қор қалин ёғди, чор атроф оппоқ, чиройли бўлиб кетди. Мана шу поёнсиз оппоқ сукунат оламининг қоқ ўртасидан қора ипдек бўлиб темирйўл ўтган, ундан ўтадиган поездларнинг кети узилмас эди. Худди шу шитоб ҳаракатдан бир четда, қор уюмлари ортида мўъжазгина посёлка — Бўронли разъезди мунғайиб турар, унда бор-йўғи бир нечтагина уй бор эди, холос... Йўловчилар вагонларида туриб, шу уйчаларга менсимайгина назар солиб ўтишар ёки разъездда танҳоликда яшовчи одамларга нисбатан уларда бир зумгина ачиниш туйғуси пайдо бўларди.

Аммо улар беҳуда ачинишарди. Аллақачон ортда қолган жазирама ёзни ҳисобга олмаганда, бўронлиликлар учун йил яхши келган эди. Умуман эса, урушдан кейин ҳаёт араваси ғийқиллаб бўлса-да, ҳар ҳолда аста-секин изга тушиб борарди. Янги йилда озиқ-овқат, саноат моллари нархи яна тушса керак, деб қуттишар, магазинларда кўп нарса ҳали мўл бўлмаса ҳам, ҳарқалай турмуш йил сайин яхшиланиб келаётган эди...

Одатда бўронлиликларнинг Янги йил билан унчалик ишлари йўқ, қачон соат ўн икки бўлади, деб орзиқиб кутишмасди ҳам. Разъездда ҳар қандай шароитда иш давом этар, Янги йил қачон, қаерда келишидан қатъи назар поездлар бирдек елиб ўтаверар эди. Қишда уй-рўзгор юмушлари ҳам кўпаярди. Печкага ўт ёқиш керак, яйловда ҳам, қўтонда ҳам молларга кўз-қулоқ бўлиб туриш керак. Одам кун бўйи ишда чарчайди, кечга бориб дам олгиси, барвақтроқ ётгиси келади.

Шу тахлитда йил кетидан йил ўтаверади...

Аммо, эллик учинчи йилга ўтар кечасида бўронлиликлар чинакам байрам қилдилар. Турган гап, байрамни Қуттибоевлар бошлаб берди. Эдигей Янги йил ташвишларига кечроқ қўшилди. Қуттибоевлар оиласи болаларга атаб арча байрами ташкил қилмоқчи бўлишди; ҳамма иш шундан бошланди. Сариўзакда динозавр тухуми топилса топиладики, арча топиламайди. Ахир, Елизаров геология сўқмоқларида кезиб юрган чоғлари чўлда миллион йиллар бурун яшаган динозаврнинг тухумларини топиб олган-ку! Ҳар бири каттакон тарвуздек келади бу тухумлар тош-метинга айланиб кетган эди. Уларни Олмаотадаги музейга олиб кетишди, газеталарда ҳам бу ҳақда ёзишди.

Абутолиб Қуттибоев қаттиқ совуқда Қумбелга бориб, станция маҳаллий комитетига келган бешта арчадан биттасини Бўронли учун ундириб олди. Иш шундан бошланди. Дашт шамолида қиров босган товар пвезди совуқ изда тийғаниб, биринчи йўлда тўхтади. Шу пайт Эдигей омбор ёнида бекат

Давоми. Бошланиши журналнинг 1-, 2-сонларида. Романнинг VIII бобини Илҳом СУЛТОНОВ таржима қилган.

бошлиғидан янги иш қўлқоплари олаётган эди. Саккиз ғилдиракли вагонлардан иборат узун юк поездининг ҳамма эшиги маҳкамлаб ташланган. Сўнги вагоннинг очиқ айвончасидан муздек этиклари ичидан совқотган оёқларини базўр босиб, Абутолиб тушиб келди. Поездни кузатиб келаётган кондуктор, қалин почапўстин, эғнида ипи томоғигача чандиб боғланган мўйнали қалпоқ, тор айвончада куймаланиб, Абутолибга каттакан бир нарсани узатди. «Арча-ку!» дея ҳайратга тушди Эдигей. Кондуктор баҳайбат гавдаси билан вагон зинасидан пастга энгашиб:

— Эй, Эдигей! Эдигей Бўрон! Қани, бу ёққа кеп манави одамга ёрдамлашиб юбор-чи! — деб қақирди.

Эдигей югуриб борди. Абутолибни кўрдию кўрқиб кетди. Қошларигача оппоқ қорга беланган Абутолибнинг шунчалик тарашаси чиқиб кетган эдики, ҳатто оғиз жуфтлаб гапиролмасди, қўллари ҳам акашак бўлиб қолган. Ёнгинасида нинабаргли арча турар эди. Шу арчани деб асфалософилинг равона бўлишига сал қолибди бечора!

— Одамларингиз мунча юпун юрмаса! — дея хириллаб-бўғилиб сўзларди кондуктор. — Орқадан шамол турса, бўғингдан жонинг чиқай, дейди бу совуқда. Пўстинимни ечиб берай десам, ўзим қоатаман...

Абутолиб, тили базўр каламага келиб, узр сўради:

— Кеңирасиз, ҳозир исиниб оламан, манави ерда...

— Унга айтдим, — деб ҳамон ғўлдиради кондуктор Эдигейга қараб. — Мени кўр, почапўстин, оёғимда пийма, шундаям поездни манзилга етказгунимча бўладиганим-бўлади. Ановинга ўхшаб юпун юриб бўладими бу қаҳратонда!

Эдигей ноқулай аҳволга тушди:

— Гапинг тўғри, Трофим! Ҳисобга оламыз. Раҳмат. Энди жўнайвер, оқ йўл!

Эдигей арчани поясидан ушлаб олди. Одам бўйи келадиган арча муздай эди. Нинабаргларида ўрмон иси уфуриб турарди. Эдигейнинг юраги шув этди — урушда кўрган ўрмонзорлари ёдига тушди. Бунақанги арчалар сон-саноқсиз эди у ерларда. Арчаларни танк билан қулатиб, снарядлар билан кўпориб ташлашарди. Ушанда, вақти келиб, арча дегани бу қадар қимматга тушишини ким ҳам ўйлабди, дейсиз.

Эдигей:

— Кетдик, — деб арчани елкасига оларкан, Абутолибга қаради.

Совуқдан унинг юзлари бужмайиб, кўзёшлари ёноқларида музлаб қотиб қолган, аммо кўзлари... Кўзлари тантанавор бир қувонч билан порлаб турар эди. Болалар отанинг бу меҳрини қадрлашармикан? Эдигей шуни ўйлаб, нафаси ичига тушиб кетди. Ахир, ҳар қадамда бунинг аксини кўриб турибмиз. Миннатдорлик у ёқда турсин, менсизмайди, ҳатто нафрат билан қарашади. «Ноқобил фарзандлардан уни ўзинг асра! Шундоқ ҳам ғам-ташвиши кўп бечоранинг!», — деб ўйлади Эдигей Абутолиб ҳақида.

Арчани энг аввал Қўттибоевларнинг кенжаси Довул кўрди. У шодон қийқириб, ўзини барак ичига урди. Бир зумда Зарифа билан Эрмак юпун кийимда ичкаридан югуриб чиқишди.

— Арча, арча! Қара, қанақа зўр! — дея хурсандлигидан осмонга сакраб, бидирларди Довул.

Зарифанинг ҳам қувончи ичига сиғмасди:

— Топиб келибсиз-да! Бирам яхши-ей!

Эрмак Эдигейнинг елкасидидаги дарахтдан кўзини узмасди — у арчани энди кўриши эди:

— Ойи, арчами шу? Яхши-я? Бизникида яшайдими энди?

— Зарифа, — деб сўз қотди Эдигей, — ўрслар айтгандек, шу ёлка-палкани деб эринг музлаб қолай, дебди сал бўлмаса. Дарров уйга ол. Олдин этигини ечиш керак.

Этик музлаб, оёққа ёпишиб қолган эди. Ҳамма бири бўлиб, уни ечиб олишга киришиб кетишди. Абутолибнинг юзи оғриқдан бужмаяр, у тишини-тишига қўйиб, инграб юборар эди. Айниқса, болалар зўр ғайрат қилишди. Улар сигир терсидан тикилган этик кўнжини гоҳ у ёқдан, гоҳ бу ёқдан жажожи қўлчалари билан ушлаб тортишди, аммо этик кўргур оёққа тошқолипдек маҳкам ёпишиб қолган эмасми, ҳеч чиқмади.

— Болалар, халақит берманглар, мен ўзим, — деб Зарифа уларни нари кеткизмочқи бўлди.

Эдигей Зарифанинг кулоғига шивирлади:

— Қўявер, Зарифа, уринаверишсин, шуниси яхши!

Шу топда болаларининг меҳри, бунчалик қайғуришлари Абутолиб учун зўр бир муқофот эканини ич-ичдан ҳис этди Эдигей. Ҳа, болакайлар одам қаторига қўшилиб қолишибди,

нималаргадир ақллари етибди.

Кенжа ўғлининг қилиқларини кўриб Эдигейнинг кўнгли ийди. Эрмак дадасини негадир «дад-да» дерди, унга ҳеч ким «Бундай дема, мана бундай де» қабилида танбеҳ бермади зотан, «дад-да» дегани одамзод доимо илк бор тилга оладига қутлуғ сўзга шу гўдак киритган «ўзгартиш» эди.

— Дад-да, дад-да! — деб беҳуда уринишлардан юзлар қизариб, парвона бўларди у дадаси атрофида. Болакайнинг жингалак сочлари ҳурпайиб, кўзлари зарур бир ишнинг уддасидан чиқиб иштиёқда порлар, у ўзини шу қадар жидди тутардики, кўрган кишининг беихтир хандон отиб кули юборгиси келар эди. Кичкинтойлар ҳаракати бекор кетмасли керак! Эдигей дарров йўлини топди: этиклар энди эри бошлаган, Абутолибга ортиқча азоб бермай туриб, ечиб олиш мумкин эди.

— Қани, болалар, ортимдан бир тизилишиб ўтиринглар-чи. Поездга ўхшаб, бир-биримизни тортамиз, хўпми? Довул, сен белимдан маҳкам қучоқлаб ол, Эрмак, сен Довулни ушла ўтир!

Абутолиб Эдигейнинг ниятини тушуниб, «маъқул», дегандек бош ирғади, иссиқда эриган кўзёшлари аралаш жилмайди.

— Қани, болалар, энди биргалашиб тортамиз. Йўқса, би ўзим эплаёлмайман, кучим етмайди. Довул, Эрмак, бошлади. Дадилроқ, ҳа!

Болакайлар ихраб-сихраб яна зўр беришди. Зарифа: «Ҳ, бўлинглар, баракалла!», деб турди. Эдигей жўрттага ўзин қийналганга солди. Ниҳоят, ўнг оёқдаги этик ечилди, болала ғолибона қийқириб юборишди. Зарифа жун мато билан эрининг товонини уқалай деб турувдики, Эдигей ҳамман тўхтатди:

— Ҳов болалар, ҳов Зарифа! Бу нимаси? Чап оёқдаги этикни ким ечиб олади? Дадангиз бир оёғи яланг, иккинчисини му этикка тиқиб ўтираверсинми, а?

Ҳаммалари негадир хандон отиб кулиб юборишди. Узс хахолашди, ерга ётиб думалашди. Айниқса, болалар билан Абутолиб қотиб-қотиб кулишди.

Эдигей Бўрон ўша даҳшатли жумбоқни ечишга уриниб, рос бош қотирган кезларда хаёлидан ўтардики, ким билсин, бали худди шу топда Бўронлидан узоқ бир жойда Абутолиб Қўттибоевнинг номи яна қоғоз бетига кўчгандир? Балки, ўч қоғозни олганлар шу қоғозга асосланиб, на Қўттибоев хонадонидан ва на разъездда ҳеч кимнинг тушига ҳам кирмагач бир масалани худди шу тобда ҳал қилаётгандирлар?

Бало келди. Айтайлик, Эдигей анавинақа ишларда тажриб. лироқ, айёрроқ бўлсайди, ақли етмаган чоғда ҳам ҳарқалак кўнглига хавотирлик тушган бўлармиди?

Нимадан ҳам хавотир оларди? Одатда, йил охирида разъездга участка ревизори келарди. У график бўйича разъезд ва станцияларни бир-бир айланиб чиқарди. Келиб бир-икки кун разъездда бўлиб, маош қандай тўланяпти, ашё ва ҳоказолар қандай сарфланяпти — ҳаммасини текширадиди разъезд бошлиғи ҳамда ишчилардан бири иштирокида ревизия актини тузиб, дуч келган поездда жўнаб кетарди. Разъездда нима иш бўларди? Баъзан Эдигей ҳам ревизия актларига имзо чеккан. Бу гал эса ревизор Бўронлида уч кун туриб қолди. У разъезднинг асосий биносидидаги навбатчилар хонасидан тунади, бу ерда телефон ҳамда бошлиқнинг кабинети деб аталмиш мўъжазгина хонаси бор эди. Разъезд бошлиғи Абилов елиб-югуриб, ревизорга чой ташиб турди.

Эдигей бир гал ревизор турган хонага бош суқиб қаради. Кимдир қоғоз устига энгашиб олиб, папирос бурқитиб ўтирарди. Эдигей илгариги, таниш ревизорларданми, дес йўқ, мутлақо нотаниш бўлиб чиқди. Юзлари қип-қизи тишлари тушган, кўзойнак таққан, сочига оқ оралаган бир киши экан. Кўзларида ғалати бир тиржайиш ақс этди унинг.

Кеч-қоронғида беҳосдан учрашиб қолишди. Эдигей смендан қайтаётган эди, қараса, ревизор навбатчилар хонаси олдида, фонар ёруғида у ёқдан-бу ёққа юриб турибди. Барг тери ёқаси кўтарилган, бошида ҳам барра тери телпак, кўзи ойнак, ниманингдир хаёлини суриб, қум устида пошнаси фарч-ғурч қилиб, чекиб юрибди.

— Ассалому алайкум! Чеккани ташқари чиқибсизми? Чап чабсиз, шекилли? — дея хайрхоҳлик билан сўради Эдигей.

— Ҳа, чарчадим, — деди ревизор тиржайиб. — Осон эмас бу. — У яна ишшайди.

— Албатта, албатта, — дея мулозамат қилди Эдигей.

— Эртага эрталаб жўнайман. Ун еттинчи поезд тўхтаб ўтади.

ўшанда кетаман. — Ревизор яна тиржайиб қўйди. Бўғиқ, ҳатто атайин бўғиқроқ овозда гапирарди у. Кўзларини қисиб, Эдигейга тикилиб турибди.

— Эдигей Жонгелдин деганлари сеними? — деб бирдан суриштириб қолди у.

— Ҳа.

— Узим ҳам ўйловдим. — Ревизор онда-сонда тишлари орасидан тутун бурқситди. — Фронтода бўлгансан. Қирқ тўртинчи йилдан буён развездда ишлайсан. Темирўлчилар сенга Бўронли деб лақаб қўйиб олишган. Тўғримми?

— Шундай, — деди соддадил Эдигей. Узи ҳақида бу одамнинг кўп нарсани билиши Эдигейга ёқди, аини чоғда ревизор нега у билан қизиқгани, шунча маълумотни қандай билиб олгани ва яна эсда сақлаб қолгани турган гап, уни ҳайратга солди.

— Хотирам жойида, — деб тиржайди ревизор гўё Эдигейнинг ичига кириб чиққандек. — Ахир, мен ҳам ўша Қуттибоевнингизга ўхшаб у-буни ёзиб тураман, ҳа-а...

Шундай деб ёруғи тушаётган дераза томон тутун бурқситди. Деразадан Абутолиб одатдагидек мойчиरोқ олдида, дафтар узра энгашиб олиб, ҳадеб нималарнидир ёзаётгани шундоқ кўриниб турарди.

— Уч кундан бери кузатаман — ёзгани-ёзган. Тушунаман. Ахир, ўзим ҳам ёзиб тураман-да! Фақат, шеър битаман. Депонинг деворий газетасида деярли ҳар ой шеърларим чиқиб туради. Адабиёт тўғраримиз бор. Узим раҳбарман тўғаракка. Область газетасидаям шеърларим чиққан: бир гал — Саккинчинчи мартда, бу йил — Биринчи майда.

У жимиб қолди. Эдигей хайрлашмоқчи эди, ревизор яна гапга тутди:

— Югославия тўғрисидаям ёзаядими?

— Билмайман, — деб жавоб қилди Эдигей. — Эҳтимол, ёзар. Ахир бир неча йил у ёқларда партизанлик қилган... Болаларига атаб ёзади у.

— Хабарим бор: Абиловдан суриштирдим. Демак, асир тушган экан-да! Бир-икки йил ўқитувчилик ҳам қилган, дейишади. Энди ёзувчиликда омадини синая кўрмоқчи бўлибди-да! — Ревизор ноҳуш хириллади: — Э, бу сенга бўёқчининг нилими? Мен ҳам каттакон бир асар ёзсаммикан, деб турибман. Фронт, фронт оғраси, меҳнатдаги шижоат — ҳаммасини қамраб оламан... Афсуски, бизга ўхшаганларнинг вақти йўқ. Умримиз командирликда ўтади.

— Униям вақти йўқ. Фақат кечаси ёзади. Кундузи ишлайди, — деб сўз қотди Эдигей.

Орага сукунат тушди. Эдигей тагин индамай қолди.

Ревизор Абутолибнинг деразадан тушиб турган соясига қараб:

— Ёзгани-ёзган, ёзгани-ёзган. Бошиниям кўтармайди-я, хумпар! — деб яна боғидай ишшайди.

— Одамзод нима биландир овуниси керак-ку, ахир! Узи билмидон йигит. Бу яқин-атрофда ҳеч ким, ҳеч вақо бўлмагандан кейин ёзади-да!

— Балли, бу ҳам бир ғоя... Бу атрофда ҳеч ким, ҳеч вақо йўқ. — Ревизор кўзларини қисиб, ўзича ниманидир мулоҳаза қилиб, ғудранди: — Ҳеч ким, ҳеч вақо йўқ... яъни, ўзингга ўзинг хўжайинсан... Ҳа, бу ҳам бир ғоя... ўзингга ўзинг хўжайин, демак...

Шу гапдан сўнг хайр-хўш қилишди. Эдигей ревизор билан тасодифан биланган ўша суҳбатининг тафсилотини эрта ё индин Абутолибга айтиб беришим керак, деб чоғланиб юрди-ю, лекин ҳеч мавриди келмади, кейин эса бутунлай ёдидан кўтарилди.

Қишда ташвиш кўпаяди. Энг муҳими — Қоранор зўрайиб кетди. Бошга битган балою дардисарга айланди. У икки йил муқаддам вояга етган, аммо, ўшанда ҳозиргичалик қутурмаган эди, эпласа, дўқ қилиб-сўкиб, йўлга солса бўларди. Бўронлиликлар подасидаги қари нортау (у Казангапнинг қадрдон туяси эди) Қоранорнинг ҳаддан ошишига имкон бермасди, уни тепиб, тишлаб, мойларга сира йўлатмасди. Аммо, чўлнинг чегараси йўқ. Бир ёқдан ҳайдаса, бошқа ёқда ишини битириб кетаверди Қоранор. Уни уззу-кун қувавериб-кувавериб, қари нор ҳолдан тойиб қоларди. Шунда навқирон, қони қизиган Қоранор бир иложини топиб, мақсадига эришарди.

Аммо, янги мавсум кириб, қиш соғуғи тушгач (бу вақтда табиатнинг азал-абад даъвати-ла туя қони кўпира бошлайди), Қоранор бўронлиликларнинг подасига бош бўлиб олди. Етилди, кучга тўлди, ҳеч кимга бўйсунмай қўйди. У Ка-

зангапнинг қари норини кимсасиз саҳрода уриб-тепиб-тишлаб, чалажон қилиб ташлади.

Табиатнинг аёвсиз қонуни ўз темир мантиқини шунда намоён этди — энди Қоранор ўзидан сўнг авлод қолдириши шарт эди. Бироқ, худди шу масалада Казангап билан Эдигей умрларида биринчи бор сан-манга боришди. Казангап қадрдон туяси жарлик тубида дабдаласи чиқиб ётганини кўриб, чидаёлмади. Яйловдан қовоғи солиқ қайтиб, Эдигейга таъна қилди:

— Нега бу ишга йўл қўйдинг? Улар-ку ҳайвон, биз — одаммиз, ахир! Қораноринг ўлдириб қўйибди-ку норимни! Сен бўлсанг, уни ўз ҳолича чўлга қўйиб юборибсан.

— Қазаке, мен қўйиб юборганим йўқ, ўзи кетиб қолибди. Қандоқ ҳам ушлаб турай уни? Ўзингдан қолар гап йўқ, қадимгилар: «Куч отасини танимайди» деб рост айтишган экан. Қоранор этилибди...

— Суонавер-чи... Кўрасан, бу ҳали ҳолва. Уни аяганиндан бурнини тешиб, чўп солишга унамаяпсан. Ҳали аҳволингга маймунлар йиғлайди. Зир югуриб қоласан ўшанда. Бунақа туялар битта подага кўнармиди? Чўлма-чўл санғиб кетади ҳали, тия олмай қоласан, мени айтди дерсан.

Казангапга ҳурмати зўрлигидан, баттар жиғи-бийрони чиқмасин, деб индамай қўяқолди Эдигей. Нафсиларини айтганда, Казангап ҳақ, шу боис муроасага бориб, оҳиста деди:

— Қоранорни эмизиклигида берган-ку ўзинг, энди бўлса сўкяпсан. Майли, иложини топиб, тизгинлаб оларман.

Барибир Қоранордек келишган норнинг бурнини тешиб, чўп ўтказиб, хунугини чиқаргиси келмади, сира қўли бормади бу ишга. Лекин, кейинчалик шунақа пайтлар ҳам бўлдики, Эдигей Казангапнинг сўзларини кўп эслади, ғазабига минган кезлари туясининг бурнини тешмоқчи ҳам бўлиб юрди, бироқ шу ишга яна ботинолмади. Ахта қилдирмоқчиди, юраги дов бермади, бардоши етишмади. Йил кетидан йил ўтаверди, ҳар гал қиш кириб, соғуқ тушиши билан пода орасида роса тўс-тўполон қиладиган Қоранорини излаб, Эдигей овораяу сарсон бўлаверди...

Ҳамма-ҳаммаси аслида ўша қишдан бошланди-да! Эсида, Қоранорни бир амаллаб тинчитиб, маҳкам қамаб қўйиш ниятида қўтонни мослаш билан банд экан, Янги йил келиб қолди. Қуттибоевлар аини шу кез арча байрами қиламиз, деб ҳаракатга тушиб кетишди. Бўронлидаги жамки бола-бақра учун бир зўр воқеа эди. Уккубола қизчаларини олиб, Қуттибоевларнинг уйига нақ кўчиб олди-ёв. Эрталабдан кечгача безак ҳозирлаб, арчани ясатиш билан банд бўлишди. Эдигей ҳам ҳар кун ишга боришида ва ишдан қайтишида Қуттибоевлар арчасини бир кўриб ўтарди. Арча турли-туман кўлбола лентаяу ўйинчоқлар билан ясаниб-тусаниб, бир кунда яна ҳам чиройли, кўркам бўлиб қоларди. Аёлларга балли! Зарифа билан Уккубола икковлари болалар деб роса куйиб-пишишди, бор хунарларини ишга солишди. Гап фақат арчада эмасди, балки Янги йилдан эзгу ишлар кутишида, тез орада ҳамма учун муштарак бир яхши ўзгаришлар бўлишига алланечук умид боғлашда эди.

Абутолиб бу билан тинчимади, ҳовлига болаларни олиб чиқиб, ҳаммалари каттакон Қорбобо ясай бошлашди. Аввалига, бу шунчаки бир эрмак бўлиб кўринди Эдигейга, кейинроқ бориб ҳайратга солди. Одам бўйи келадиган улкан Қорбобо, кўмирдан ясалган қора кўз, қора қош, қизил бурун, бошига Казангапнинг титиғи чиқиб кетган тулки тери тумоғи кўндирган бу кулгили махлук развезд олдида поездларни кутиб оларди. Бир қўлида «Йўл очки!» дегандай темирўлчиликнинг яшил байроқчаси, бошқасида — «Янги, 1953 йилингиз қутлуғ бўлсин!» деган сўзлар битилган бир парча фанер... Зўр иш бўлган эди ўшанда! Қорбобо 1 январдан кейин ҳам узоққача эрмай турди... Утиб бораётган йил декабрининг 31-куни Бўронли болалари кечгача ҳовлида, арча атрофида ўйнашди. Навбатчиликдан бўшаган катталар ҳам шу ерда бўлишди. Абутолиб Эдигейга эрталаб шуларни гапириб берди: «Эрта билан ўғилларим ўрнимга суқилиб кириб олиб, бурунларини тортиб, ўйнаша бошлашди, мен бўлсам ўзимни ухлаганга солиб ётавердим.

Бир пайт Эрмак:

— Туринг, дад-да, туринг, — деб тортқилай кетди. — Ҳозир Қорбобо келади. Кутиб олишга чиқамиз.

— Ҳўп, — дедим. — Ҳозир турамиз-да, юз-кўлимизни ювамиз, кийинамиз, кейин борамиз. Қорбобо келаман деб ваъда қилган, ахир!

— Қайси поезд билан келади? — деб сўраб қолди каттаси.

— Истаган поездида, — дейман. — Қорбобо айтса, ҳар қандай поезд ҳатто бизнинг разъездимизда ҳам тўхтайверади.

— Унда тезроқ турайлик!

Шу дегин, жиддий бўлиб, тантана билан айлана бошладик.

— Ойимлар-чи? — деди Довул. — Ойим ҳам Қорбобони кўргилари келаётгандир, ахир!

— Бўлмасам-чи, — дейман. — Чақиринглар унияям!

Тўпланишиб, бирга уйдан чиқдик. Болалар биздан олдин навбатчилар хонасига югуриб кетишди. Биз уларнинг кетидан югурдик. Болалар атрофимизда у ёқдан-бу ёққа чопишди, сакрашди, аммо Қорбободан дарак йўқ эди.

Эрмакни биласан-ку, кўзига дарров ёш келақолади:

— Дад-да, қани у? — дейди. — Кеммаяпти-ку?

— Ҳозир, шошма, — дейман. — Навбатчидан билиб келай...

Навбатчилар хонасига кирдим, у ерга кечқурун Қорбобонинг хатини ва совға қопини яшириб қўйган эдим.

Ташқарига чиқдим, болалар ёнимга югуриб келишди:

— Келарканми, дад-да?

— Ҳа, — дедим, — Қорбобо сизларга хат ёзиб қолдирибди,

мана у: «Азиз фарзандларим Довул билан Эрмак. Мен сизларнинг машҳур Бўронли разъедингизга эрталаб барвақт соат бешда етиб келдим. Сизлар ухлаб ётган экансиз, ҳаво жуда совуқ эди. Узим қордан ясалганман, соқолим эса муз жундан тўқилган. Поезд атиги икки минут тўхтади. Сизларга шу хатни ёзиб, совғамни қолдиришга улгурдим, холос. Қопчада разъедингиз ҳамма болаларига биттадан олма, иккитадан ёнғоқ бор. Хафа бўлманглар, ҳали менинг ишим кўп. Бошқа болаларнинг ҳам олдига боришим шарт, улар мени кутиб ўтиришибди. Энди разъедингизга келаси Янги йилда сизлар билан учрашадиган бўлиб келаман. Ҳозирча хайр: деб Қорбоболарингиз, Аёзота». Шошманглар, болалар, хатга манави гапларни ҳам қўшиб қўйибди-ку Қорбобо. Шошганидан ажи-бужи қилиб ёзибди. Поезд жўнаётган бўлса керак-да! Ҳа, мана, топдим: «Довул, кучунгинги урма. Бир куни калишинг билан тепган экансан, тоза вангиллади, мен эшитиб қолдим. Кейин сираям овозини эшитмадим. Яхши боқаётганга ўхшайсан. Бор гап шу. Яна ўша Аёзотангиз». Ия, яна бир нарсани паст-баланд қилиб ёзибди-я! Ҳа, тушундим: «Қорбобони зўр ясабсизлар. Баракалла! У билан қўл бериб саломлашдим».

Болалар хурсанд, Қорбобонинг хатига чиндан ҳам ишонди. Ҳеч ким хафа бўлмади. Фақат, «Қорбобонинг совғасини мен кўтариб бораман», деб жанжаллашиб қолишди. Онаси уларни ажратиб қўйди.

— Довулнинг ёши катта. Аввал у ўн қадам жойгача олиб боради, кейин, Эрмак, сен ҳам ўн қадам жойга кўтарасан...

Эдигей ҳузур қилиб кўлди: «Болаларнинг ўрнида бўлсам, мен ҳам чиппа-чин ишонган бўлардим Қорбобонинг хатига», деди у.

Кундуз куни эса болалар орасида Эдигей жуда машҳур бўлиб кетди: у ҳаммани чанада учирди. Казанганнинг эски бир чанаси бўларди, чанага яна унинг ювош, айил солиб бемалол юрса бўладиган туясини қўшишди. Қоранорни бунақанги ишларга асти йўлатиб бўлмасди, албатта. Туяни чанага қўшишди-да, устига чиқиб олишди. Шовқин-сурон кўтаришди. Эдигей туякашлик қилди. Болалар унга ёпишиб, ёнгинасида ўтириб олмоқчи бўлишарди. Ҳаммалари: «Тезроқ ҳайданг, тезроқ!» деб қийқиришарди. Абутолиб билан Зарифа чананинг ёнида гоҳ юриб, гоҳ югуриб боришар, қияликка келганда чананинг бир четига ўтириб олишар эди. Разъезддан икки чақиримча юриб, тепаликдан бурилишди-да, пастга қараб жадал елиб кетишди. Туя ҳансираб қолди. Дам олишга тўғри келди.

Кун очик. Қор босиб, то уфққача оппоқ оқарган бепоён чўл ибтидоий сукунатга чўлган. Чор атрофдаги тизма тоғлар, тепаликлар, текисликлар — бутун дашт қор пардаси тагида сирли бир тусда яширинган. Сарийўзак осмони хирагина нур сочиб, илиқ бир ҳарорат таратади. Олдинда эса темирйўл бўйлаб сарғиш қизил тусли узун поезд елиб боради, кетма-кет қўшилган қоп-қора бир жуфт паровоз икки мўрисидан нафас олиб, поездини тортиб кетаётир. Мўрилардан чиққан тутун айлана шаклида ҳавода сузиб, эриб боради. Семафор яқинида етакчи паровоз бор овози билан гудок чалиб, узоқ сигнал берди. «Мана, мен келдим», дегандек яна икки бор гудогини янгради. Бу — манзилига тўхтамай борадиган поезд эди; у тезлигини сира камайғирмай, атрофда шунча жой бўлса-да, нақ темирйўлнинг ёнгинасида, ноқулай бир аҳволда жойлашган беш-олтита уйча ва семафорлар олдидан, разъезд ёнидан

гулдираб ўтди. Сўнг ҳаммаёқни яна сукунат босди. Қилт этган жон йўқ. Фақат, Бўронлидаги уйларнинг тепасида печкаларнинг кўкимтир тутуни осмонга ўрлайди. Ҳамма жим. Чанада учиб, баданлари қизиб кетган болалар ҳам жимгина ўтиришибди. Зарифа эрининг қулоғига аста шивирлади:

— Қандай яхши!.. Қандай даҳшат!

— Рост, — деди Абутолиб ҳам.

Эдигей уларга зимдан қараб қўйди. Эр-хотин бир-бирларига жуда-жуда ўхшаб кетишарди. Зарифа шивирлаб, аммо бурро-бурро қилиб айтган сўзларни, гарчи бу сўзлар ўзига тегишли бўлмаса-да, бехосдан эшитиб қолиб, юраги жиз этиб кетди. Зарифа мўрисидан тутун ўрлаб чиқаётган мана шу уйларга зўр ҳасрат ва дахшат ила тикилиб турганини фаҳмлади Эдигей. Аммо, начора, бу борада эр-хотинга асло мададкор бўлолмайди, зотан темирйўл биқинидаги шу кўримсиз уйлар уларнинг бари учун бирдан-бир бошана эди.

Эдигей чана қўшилган туяни ўрнидан кўзғатиб, қамчин билан бир уриб қўйди. Чана ортга бурилиб, разъездга қараб йўл олди.

Янги йил оқшомида жами бўронлиликлар Эдигей билан Уккуболанинг уйида йиғилишди — улар бир неча кун бурун шуни режалаб қўйишган эди.

— Янги келган Қуттибоевлар болаларга арча байрам қилиб беришди, ўтириш биздан бўлсин, зиқналик қилмайлик, — деди Уккубола.

Эдигей жуда хурсанд бўлиб кетди. Тўғри, ҳамма бўронлиликлар ҳам ўтиришга келолмади — бирлари — ҳозир, бошқалари кечқурун йўлда навбатчи эдилар. Шундай, поезд деганинг на байрамни билади ва на оддий кунни. Казанган бир оз ўтириб, чиқиб кетди. У кеч соат тўққизда темир йўлда бир изни бошқа изга улаб юборадиган хизматга бориши, Эдигей ҳам график бўйича 1 январь куни эрталаб соат олтида йўлда бўлиши лозим эди. Иш ўзи шунақа. Лекин, ҳарқалай, қўлинг ўргилсин ўтириш бўлди. Ҳамманинг кайфияти аъло, кунига ўн маротабалаб кўришиб-учрашиб турсалар-да, узоқдан келган меҳмонлардек Уккубола ўзини кўрсатди: ҳар турли пишириқлар пишириб келди. Арак, шампан бемалол, кўнгли тортган одам қисир қолмаган туя сутидан тайёрланган қишки шубатдан татиб кўрди (Казанганнинг тиниб-тинчимас хотини Бўкей қишда туя соғиб турарди).

Дастлабки қадаҳлар ичилиб, газак қилинганидан кейин ашула бошлаб ўборишди. Байраммисан байрам бўлди! Шундай бир дақиқа келдики, уй эгалари бир оз тин олишди, меҳмонлар ўзларини бемалол ҳис эта бошлашди, энди хотиржам бўлиб, майда-чуйда гапларни бир четга суриб, онда-сонда учрайдиган кўнгилочарлик бошланди; ундан-бундан тотниб, ҳар куни ўзинг кўриб-билиб турган одамлар билан дилкашлик қилишга имкон туғилди. Ана шунда ўша одамларнинг албатта бирон-бир янги хислатини кақш этсан, негаки, байрам деганинг кишини ўзгартириб юборади, баъзан ёмон томонга ҳам ўзгаради одам. Аммо, бу ерда — бўронлиликлар орасида, бу ҳақда сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. Чўлда яшаб туриб одамови ёки жанжалкаш деган ном орттиришдан ёмон нарса йўқ... Эдигейнинг бир оз кайфи ошиб қолди. Аммо кайфи ўзига жуда ярашиб турарди. Фақат, Уккубола ҳеч бир ташвишсиз-несиз эрига:

— Эрта билан соат олтида ишга боришинг керак-а, эсингдан чиқмасин тагин, — деб қўйди, холос.

— Ҳўп, Укку, тушунарли, — деб жавоб қилди эри.

Эдигей Уккуболанинг ёнида ўтириб, бўйнига қўл ташлаб, ашулани чўзиб айтар, баъзан бири боғдан, бири тоғдан қилиб айтса-да, ҳар ҳолда баланд овоз билан жўр бўлар эди. Рухияти шундай бир авж пардасига кўтарилган эдики, унга равшан ақл завқ-шавқ билан қўшилиб кетди. У ашула айтаркан, меҳмонларга меҳри товланиб қараб-қараб қўяр, ҳаммага бирдек самимий табассум қилар, ўзи қандай яйраётган бўлса, бошқалар ҳам аини шундай яйраётганига ишончи комил бўлар эди. Жигаранг кўзлари порлаб, бус-бутун оппоқ тишлари ярқираб турган бу қорақош ва қорамўйлов Эдигей ҳали хушрўй бир йигитдек эди. Ҳатто, хаёллари энг учқур киши ҳам бу одамнинг қариган чоғидаги тилсолини тасаввур этишга ожизлик қиларди.

Эдигей ҳамманинг кўнглини овлаб ўтирди. Тўлишиб бораётган меҳрибон Бўкейни, елкасига қоқиб, бўронлиликларнинг момоси, деб атади, унинг саломатлиги учун, Бўкей сиймосида эса, Амударёнинг қайсидир қиргоқларида яшовчи бутун қорақалпоқ халқи учун қадаҳ кўтаришни таклиф этди,

«Казангап ишни деб кетиб қолди, хафа бўлманг», деб Бўкейни овутди.

— Шундоғам ўзи жонимга теккан, — деб юборди шаддоқ Бўкей.

Эдигей ўша оқшом ўз Уккуболасини тўлиқ номи билан «Укки боласи» деб атади. Ҳар бир меҳмон учун ёқимли, самимий сўзларни топиб гапирди, ўша тор доирада ҳамма унинг учун туғишгандан афзал биродарлар, опа-сингиллар эди. Ҳатто, кичик бир темирйўл ходими бўлиб ишлаш жонига теккан разъезд бошлиғи Абилов билан рангпар ҳомиладор хотини Сакенгача (уни яқинда Кумбелдаги бекат туғруқхонасига олиб бориб қўйишди) унга кадрдон эканига Эдигей қаттиқ ишонар, «жуда яқин одамлар орасида ўтирибман» деб ўйлар эди, зотан, бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас-да! Ашула айтатуриб, кўзларини чирт юмиб олса — бас, кўзига Сарйўзакнинг қор босган поёнсиз саҳросию ўз уйида ягона бир оила фарзандларидек йиғилишиб ўтирган шу бир гуруҳ одамлар кўринаверди. Абутолиб билан Зарифага айниқса ҳаваси келарди. Чиндан-да, ҳавас қилгулик эр-хотин бу! Зарифа ҳам куйлар, ҳам биринкетин айтилаётган ашулаларнинг оҳангини дарров илғаб олиб, мандолина чалар эди. Кўнғироқдек овози бор экан Зарифанинг. Абутолиб эса ичдан чиқувчи тўла, бир оз бўғиқ овозини чўзиб, куйларди. Икковлари дилдан чиқариб, бир-бирларига жўр бўлиб ўлан айтишди, айниқса татарча лапарларни олмоқ-солмоқ услубида, яъни бири олиб, бири қўйиб, моҳирона куйлашди. Улар ашула бошлашса, бошқалар келган жойидан ийиб кетишарди. Қадимий, янги қўшиқларни кўп айтишди, айтганда ҳам хўп айтишди, лекин сира чарчашмади, аксинча, завқларига завқ қўшилиб бораверди. Ҳа, меҳмонлар роса яйрашди! Зарифа билан Абутолибнинг тўғрисида ўтирган Эдигей улардан асти кўзини узмас, қараган сари меҳри товланаверар эди — бу эр-хотинни аянчли тақдир не қўйларга солмади, бунинг акси бўлганида эди, улар ҳамиша мана ҳозирдагидек қиёфада кўринган бўлур эдилар. Ёздаги даҳшатли жазирама Зарифани ёнғинда қолган дарахтдек куйдириб юборганда, сочлари илдизигача қурушиб, кўнғир тўсга кириб, лаблари қақраб, қонаб юрар эди. Ҳозир эса уи таниб бўлмайди, Нур ёғилиб турган тимқора кўзлар, очиқ, осиеча силлиқ, тип-тиник юзлар — ҳа, шу бугун Зарифа жуда гўзал эди. Айниқса, ингичка, ўйноқи қошларидан кайфияти шундоқ сезилиб турар, бу қошлар гоҳ учиб, гоҳ чимирилиб, гоҳ қадимий ўланлар қанотида кўтарилиб, ўланчига жўр бўлаётгандек эди. Абутолиб ҳар бир сўзни алоҳида бир ҳис билан таъкидлаб, у ёқдан-бу ёққа тебраниб Зарифага қўшиларди:

Йўрға отнинг белидан айил изи кетмайди,
Ешликдаги муҳаббат дилгинамдан ўчмайди...

Зарифанинг нозиккина бармоқлари мандолина торларини бир-бир чертар экан, Янги йил оқшомида бир ерга йиғилган шу кичик даврада гоҳ шодон, гоҳ мунгли-сас таралар, шунда Зарифа Эдигейнинг назаридан аллақайларга ғойиб бўлгандек, оқ қайтарма ёқалик оч бинафша ранг тўқима нимчасида, мандолинани сайратиб чалганича, қор босган оппоқ чўлларда энгил ва эркин нафас олиб югураётгандек бўларди; шу тобда зулмат чекинари-да, Зарифа узоқлашиб, туман ичра кўринмай қоларди, шунда мандолина садосигина янгарди, аммо Бўронли бекатида ҳам одамлар яшаётганини, усиз аҳволлари ёмон кечиниши эсига олгандек, Зарифа даврага қайтиб келар ва дастурхон устида ўлан айтаётган жувон қиёфасида яна намоён бўлар эди...

Абутолиб: «Биз партизан бўлганимизда, қўлларимизни бир-биримизнинг елкаларимизга мана бундай қўйиб, куй оҳангига оёқ дўпиллатиб, ўйин тушардик», деб ўзи кўрсатиб берди. Зарифа эрига жўр бўлди, Абутолиб эса сербча шўх бир ашулани бошлади, ҳаммалари қўлларини бир-бирларининг елкаларига қўйиб, «Хўп-па, хўп-па...» деб қийқариб, давра олиб ўйин тушдилар.

Кейин яна ашула айтишди, қадаҳ уриштириб ичишди, Янги йил билан бир-бирларини табриклашди, кимдир кетди, кимдир келди... Разъезд бошлиғи билан ҳомиладор хотини ўйин бошланмасдан анча илгари чиқиб кетишди. Янги йил тўни шу тарзда ўтди.

Зарифа тоза ҳаводан нафас олгани ҳовлига чиқди, Абутолиб ҳам кўзгалди. Уккубола: «Терлаб турибсизлар, совуққа юпун чиқманглар», деб ҳаммани кийинтирди. Зарифа билан

Абутолиб ҳадеганда қайтишавермади. Эдигей улардан хабар олмоқчи бўлди, уларсиз байрам байрамга ўхшамай қолган эди. Шунда уни Уккубола чақириб қолди:

— Эдигей, кийиниб ол, совқотасан!

Эдигей: «Мен ҳозир» деб остонадан ҳатлади. Тун ярмидан оққан, ҳаво совуқ, атроф ёруғ эди.

— Абутолиб! Зарифа! — деб чақирди у ёқ-бу ёққа қараб Эдигей.

Ҳеч ким садо бермади. Уйнинг орқасида қандайдир овозлар эшитилди. Эдигей нима қилишини билмай, турган жойида қотиб қолди: кетсинми ёки бориб, уйга қайтариб олиб кирсинми? Эр-хотин орасида бир гап ўтгандай эди.

— Кўриб қолманг, деб бу ёққа чиқдим, — деб хиқ-хиқ йиғларди Зарифа. — Кечиринг. Шунчаки юрагим сиқилиб кетди. Узр.

— Биламан, — дея уни тинчлантира кетди Абутолиб. — Ҳаммасини биламан. Мен ўзи шунақа одам бўлсам, айб мендами? Менга қолса...

— Э, худойим, битта одам борми-йўқми, бу билан дунё камайиб қолмайди-ку! Ҳаётга бунчалик ёпишиб олишинг ҳам ҳожати бўлмасди ўшанда...

Улар жимиб қолишди. Сўнг Абутолиб:

— Болаларимиз бунақа ғам-ташвишдан албатта қутулишди... Бутун умидим шунда...

Эдигей ҳеч балога тушунмай, секингина ортига чекинди, совуқдан елкалари учиб, товуш чиқармай, уйга қайтди. Хонага қадам қўйиши биланоқ ҳаммаёқ кўзига хира тортиб, байрам аллақачонлар тамом бўлгандай кўриниб кетди. Янги йилни кутиш яхши нарса, аммо, эви билан-да!

1953 йил 5 январь кунини эрталаб соат тўққизда Бўронли разъездига пассажир поезди келиб тўхтади. Йўл очиқ, поезд ҳар доимгидек разъездда тўхтамай ўтавериши мумкин эди, лекин буниси тўхтади. Атиги бир ярим минут турди. Шунинг ўзи кифоя эди: бир хил фасондаги қора хром этик кийган уч нафар киши вагонлардан бирининг зинасидан тушиб, тўғри навбатчилар хонаси томон йўл олди. Ён-верига қарамай, сукут сақлаб, тасир-тўсур одим отиб боришарди улар. Фақат бир дақиқагина Қорбобо ёнида туриб қолиб, фанер парчасидаги табрик сўзларини ўқишди, Казангапнинг Қорбобо бошига кўндирилган эски, титғи чиққан тумоғига бир қараб қўйиб, навбатчилар хонасига ўтиб кетишди.

Бир оздан сўнг разъезд бошлиғи Абилов эшикдан отилиб чикди. Қорбобони туртиб юборишига сал қолди. Сўкиниб, йўлига кетаверди, тўғриси, оёғини қўлига олиб югурди. Орадан ўн сония ўтар-ўтмас, Абилов Абутолиб Қуттибоевни ўзи билан бирга олиб келди. Абутолибнинг ранги оқариб кетган, қўлига қалпоғини ушлаб олган эди. У Абилов билан бирга навбатчилар хонасига кириб кетди. Бироқ, зум ўтмай, у ердан боя келган хром этикли икки кишининг кузатувида остонада пайдо бўлди ва ҳаммалари Қуттибоевлар яшайдиган барак томон йўл олишди. Тез орада баракдан қайтиб чиқишди. Ҳалиги икки киши Абутолибдан боягидек бир қадам ҳам нари силжимай, кузатиб боришар, уйдан топилган аллақандай қоғозларни қўлларига кўтариб олишган эди.

Кейин ҳаммаёқ жимиб қолди. Навбатчилар хонасидан ҳеч ким чиқмади ва у ерга ҳам ҳеч ким кирмади.

Эдигей воқеани хотинидан эшитди. Уккубола Абиловнинг топшириғи билан ўша кунини ремонт қилинаётган тўртинчи чақирим жойга базур этиб келди. Эдигейни бир чеккага чақириб, тўсатдан деди:

— Абутолибни сўроқ қилишяпти!

— Ким?

— Билмадим. Қаердандир келишибди. Абилов: «Эрингга айт, агар суриштирадиган бўлишса, Янги йил кутишда Абутолиб билан Зарифани кўрмадик, деб айтсин», деди.

— Бирга кутган бўлсак нима бўлибди?

— Билмайман. У, шундай деб эрингга тайинла, деди. Ундан кейин — соат иккида бораркансан. Сендан ҳам Абутолиб тўғрисида сўраб-суриштиришармиш.

— Нимани?

— Қайдам? Абиловнинг ўзи бизникига келди, жуда ўтақаси ёрилган, шундай-шундай деб тайинла эрингга, дедию жўнаб қолди. Дарров бу ёққа югурдим.

Эдигей бусиз ҳам соат иккида овқатлангани уйга борарди. Йўлда ҳам, уйда ҳам қанча уринмасин — барибир ўйлаган ўйининг тағига етолмади. Наҳот ўтмиши, асир тушгани учун

Абутолибни яна сўроқ қилишса? Ахир, аллақачон текширишдан ўтказишган-ку! Яна нима айби бор экан? Кўнгли хира бўлиб, ўзини қўйгани жой тополмасди у. Угра ошдан икки қошиққина ичиб, нари суриб қўйди. Соатига қаради. Беш минути кам икки. Иккида дейишибдими, иккида боради. Уйдан чиқди. Навбатчилар хонаси олдида Абилов у ёқдан-бу ёққа юриб турарди. У бир ҳолатда эзилиб, адоий тамом бўлаёзган эди.

— Узи нима гап?

— Аҳвол чатоқ, Эдике, жуда чатоқ, — деб сўзлай кетди лаблари титраб Абилов. У хона эшигига қўрқа-писа қараб қўйди: — Қуттибоевни қамаб қўйишди.

— Нега?

— Қандайдир махфий ёзувларни топиб олишди уйдан. Ахир, кечалари билан эзиб ётарди-ку! Буни ҳамма билади. Мана — оқибати.

— Ёзса — болаларига атаб ёзарди, нима бўпти?

— Кимга атаб ёзган — билмайман. Умуман, ҳеч нарса билмайман. Бор, кутишяпти сен!

Разъезд бошлиғининг кабинет деб аталмиш чоғроқ хонасида бир киши Эдигейни кутиб ўтирарди. Эдигей билан деярли тенгқур, ҳатто бир оз ёшроқ — ўттиз яшар, миқтидан келган, сочи калта олдирилган, калладор бир йигит эди. Катаклари кенг, гўштдор бурни ҳадеб ўйлайверганидан терлаб кетган; у ниманидир берилиб ўқиб ўтираркан, чўнг ва кенг пешонасини тириштириб, рўмоли билан терлаган бурнини артиб қўйди. Кейин, бутун сўхбат давомида ҳам у доим терга тушадиган бурнини тез-тез артиб турди. У стол устидаги «Қазбек» қутисидан узун бир папирос олиб, қўлида эзгилаб-айлантириб чекди, сўнғ шунқор кўзларига ўхшаш сарғиш, чақноқ кўзларини останада турган Эдигейга қадади-да:

— Ўтир! — деб қўйди.

Эдигей стол ёнидаги курсига ўтирди.

Шунқоркўз:

— Тағин шубҳа қилиб юрма, мана, — деб граждандача кителининг ён чўнтагидан қандайдир жигарранг жилдчани олиб, ичини очиб кўрсатди «Тансиқбоев»ми ё «Тансиқбоев»ми деб гудурлаб, дарров жойига солиб қўйдик, Эдигей унинг исми шарифини дурустроқ эслаб ҳам қолмади.

— Тушундингми? — деб сўради шунқоркўз.

— Тушундим, — дейишга мажбур бўлди Эдигей.

— Энди ишга ўтайлик. Сен Қуттибоевнинг яқин дўсти-ошнаси экансан, тўғрими?

— Балки шундайди, нима бўпти?

— Балки шундайди... — Шунқоркўз папиросни узун тортиб, Эдигейнинг сўзини такрорлади — бу гапни у мулоҳаза қилиб кўриш учун айтаётгандек эди. — Балки, дегин. Майли. Яхши. — Шундай деб туриб, у бирдан тиржайди, мана ҳозир бир нимадан лаззат оладиган одамдек қувониб (бу қувонч унинг шишадек тиниқ кўзларида ялтирарди):

— Хўш, азизим, у-буни ёзиб турасанми? — деб сўраб қолди.

— Нимани?

— Буни сендан билиб олмоқчиман.

— Нималар деяпсиз, тушунмадим.

— Йўғ-э? Бир ўйлаб кўр.

— Гапингизни англаёлмадим.

— Қуттибоев-чи, у нималарни ёзади?

— Билмадим.

— Нега билмайсан? Ҳамма билса-ю, сен билмасанг.

— У-буни ёзиб юришини биламан, лекин нималарни ёзади — қаердан билай? Нима ишим бор? Эзгиси келса — ёзаверсин. Кимнинг нима иши бор?

— Кимнинг иши бор? Бу нима деганинг? — дея ҳайратга тушиб, ўтирган жойида типирчилади шунқоркўз. Эдигейга ҳар бири найзадек тешиб ўтадиган киприкларини тикди. — Яъни, ким нима истаса — ўшани ёзавераркан-да, а? Сенга у шундай деб ўргатганми?

— Менга у ҳеч нимани ўргатмаган.

Шунқоркўз бу гапга эътибор бермади: у жуда туюқиб кетган эди:

— Мана, душманларнинг иғвоси! Ҳарқайси одам хоҳлаганини ёзаверса — нима бўлади, биласанми? Калласига нима келса — ёзаверсинми? Ёт голяр сенга қандай илашди ўзи? Йўқ, азизим, биз бунга йўл қўёлмаймиз. Бунақа контрреволюция ўтмайди!

Эдигей бу дағдагадан буткул эзилиб, гангиб қолди. Шу тобда атрофида ҳеч нарса ўзгармаганини кўриб, ҳайрон бўлди.

Наҳотки, ҳамма нарса ўз ҳолича қолаверса? Шу пайт Тошкент поезди липиллаб ўтиб кетди, буни деразадан кўриб, Эдигей бир зум хаёлга толди: одамлар ўз ташвишу эҳтиёжлари билан овора, мана улар, вагонларида бемалол ўтириб олиб, чой ёки арақ ичишади, ўзаро гангир-гунгур қилишади. Худди шу пайтда Бўронли разъездига Эдигей деган бир одам бошига балодек ёпирилиб келган манави шунқоркўз қаршидада ўтиргани билан кимнинг иши бор, дейсиз? Эдигей шу ондаёқ навбатчилар хонасидан отилиб ташқарига чиққиси, поездга етиб олиб, унда дунёнинг узоқ бир бурчагига бўлсин-да кетгиси келди, ишқилиб, шу ерда, мана шу хонада ўтирмаса — бас! Қанийди шундоқ бўлақолса!

— Хўш, масаланинг моҳиятига тушундингми? — дея қайтадан сўради шунқоркўз.

— Тушундим, — деди Эдигей. — Лекин, бир нарсани сўрамоқчиман. Абутолиб фронтда, партизанликда, асирликда бошидан кечган воқеаларни болаларига атаб ёзаётувди, хўш, бунинг нимаси ёмон?

— Болаларга атаб эмиш-а! — деб қичқирди шунқоркўз. — Ким ишонади бу гапга? Қайси аҳмоқ гўдак болаларига атаб хотира ёзади, ўзинг айт! Чўпчак! Ҳа, тажрибали душман худди шундай қилади! Ҳеч ким, ҳеч вақо йўқ ерда, ҳеч ким назорат қилмайдиган овлоқ бир жойда яшириниб олади-да, хотира битади!

Эдигей тағин эътироз билдирди.

— Нима кипти, ёзгиси келган экан — ёзаверсин! Балки, ўзининг шахсан айтадиган гаплари бордир, ўзича ниманидир айтмоқчи, ўз фикрини билдирмоқчидир? Болаларим улғайиб, вояга етса, шуларни ўқир, деган ниятда ёзаётгандир балки?

— Шахсий гап, деганинг нимаси, а? — деб бош чайқайди шунқоркўз гўё Эдигейдан ўпқалангандек бўлиб. — Яна қандай ўз фикри бор экан унинг? Шахсий гап — шахсий муносабат деганингми? Ё алоҳида бир шахсий фикрми? Шахсий фикрнинг ўзи умуман бўлмаслиги керак, уқдингми? Қоғозга кўчириб ёздингми — демак, ўз шахсий фикринг эмас. Қоғозга ёзганинг — ўтда ёнмайди, сувда чўкмайди! Ҳар қандай одам ўз шахсий гапини айтаверсин, эмиш-а! Овора бўласан! Мана, ўша «Партизанлик дафтарлари». Мана, остига «Югославиядаги кунлар ва тунлар» деб сарлавҳача қўйибди! Мана, кўрдингми? — Шунқоркўз чарм жилдлик учта қалин дафтарни стол устига ташлади: — Бемазилик! Тағин ошангнинг ёнини оласан-а! Биз бўлсак, уни бошлаб фош қилдик!

— Нимасини фош қилдингиз?

Шунқоркўз ўтирган жойида бир сапчиб тушди ва яна бояги каби бирдан ишайиб, бировни азоблаб, ўзи лаззат олмоқчи бўлган одамдек, Эдигейдан ўткир, шишага ўхшаш кўзларини узмай, киприк қоқмай, деди:

— Нимасини фош қилдик — буни ўзимиз биламиз! — У ҳар бир сўзни ҳижжалаб, «Қойилмисан!» дегандек ҳузур қилиб айтди: — Бу бизнинг ишимиз — фош қилиш, уқдингми?

— Ундай бўлса, майли, — деди ўзини йўқотиб қўйган Эдигей.

— Ошангнинг душманлик руҳидаги хотиралари оқибатсиз қолмайди, албатта, — деб қўшиб қўйди шунқоркўз. У нималарнидир тез-тез ёзаркан, яна сўз қотди: — Мен бўлсам сени ақлли, ўзимизнинг одам, деб ўйловдим. Илғор ишчи, собиқ фронтчи экансан. Энди душманни фош этишда бизга кўмаклашасан.

Эдигей қовоғини солиб, хотиржам, аммо шубҳага ўрин қолдирмайдиган бир оҳангда:

— Мен ҳеч қандай қоғозга имзо чекмайман, — деди донадона қилиб.

Шунқоркўз еб юборгудек бўлиб, тикилди:

— Бизга имзо-пимзоингнинг кераги йўқ. Қўл қўймасам иш битади, деб ўйлаётган-да! Овора бўласан! Уни имзоингсиз ҳам суд жавобгарлигига тортиш учун материал серб қўлимизда.

Эдигей эзилиб, руҳи тушиб кетди, буни ўзи ҳам сезиб, индамай қўяқолди. Айни чоғда ич-ичида қаҳр-ғазаб, нафрат, кўз олдида бўлаётган ишларга норозилик туйғуси Орол денгизи тўлқинларидек ғалаён қилаверди. Шу тобда бирдан манави шунқоркўзни итни бўғгандек бўғиб ташлагиси келди. Билардики, бунақа иш қўлидан келади. Урушда мана шу қўллари билан бўғиб ўлдирган фашистнинг бўйни, йўғон томирлари ҳам бўртиб чиққан эди. Уни бўғишдан бошқа иложи ҳам йўқ эди Эдигейнинг. Иккови қўққисдан ҳандақда юзма-юз келиб қолишди. Ушанда бизниклар душман мудофаа қилиб турган жойни эгаллаб боришгаётган эди. Ҳандаққа гранаталар

отиб, йўлакларга автоматдан ўқ ёғдириб, ён томондан ҳужум бошлашди, йўлни энди тозаллаб, жанг билан олға қараб кетишарди. Худди шу аснода Эдигей душман билан тўқнашиб қолди. Оқоп олдида туриб олиб, ўқларини битта қолмагунча отиб бўлган пулемётчи бўлса керак-да! Уни асир олишим даркор, деган фикр Эдигейнинг миёсида ялт этди. Аммо, бу орада душман Эдигейнинг боши устида пичоқ кўтаришга улгурди. Эдигей каскаси билан унинг юзига калла қилди, шунда икковлари ерга думалаб кетишди. Нақ бўғзидан олди Эдигей. У бўлса, хириллаб, Эдигейга чап беришга ҳаракат қилар, кўлидан тушиб кетган пичоқни пайпаслаб оламан, деб бармоқлари билан ер титкилар эди. Эдигей ҳар дақиқада: «Мана, ҳозир орқамга пичоқ санчади», деб кутар ва худди шунинг учун ҳам ғайринисоний, ҳайвоний бир куч билан иржайиб, қоп-қора душманнинг кемирчак бўйинини жон ҳолатда ҳайқариб сиқар ва қисар эди. Нафаси ичига тушиб, сийдик ҳиди анқиб кетгандан кейингина Эдигей чангак бўлиб қолган бармоқларини бўшатди. Шу ондаёқ қайт қилди, қусуғига беланиб, кўзолди қоронғилашиб, инграган кўйи нарига судралиб кетди. Бу ҳақда у ҳеч қачон ҳеч кимга айтмаган эди. Даҳшатли бу воқеа баъзан тушларига ҳам кириб чиқарди, ўрнидан туриб эса Эдигей ўзини қўярга жой тополмас, яшагиси келмай ҳам қолар эди... Ҳозир ҳам шу воқеани у изтироб аралаш жирканиб эслади... Аммо, шунқоркўз маккорлиги, зеҳни ўткирлиги билан ўзидан устун келаётганини биларди Эдигей. Бу нарса қаттиқ иззат-нафисга теғди. Шунқоркўз ёзиб бўлгунига қадар унинг далилларидан нуқсон топишга уринди. Булар ичида биттаси мантқиқсизлиги, ҳақиқатга хилофлиги билан Эдигейни батамом ҳайратга солди: одамни «ўтмишини душманлик руҳида хотирлади», деб қандоқ айблаб бўлади? Одамнинг хотираси нимаки, у душманлик ё нодушманлик руҳида бўлсин? Ахир, хотира дегани — аллақачон ўтиб кетган, ҳозир юз бермайдиган, ўтган замонда содир бўлган воқеалар эмасми? Демак, одамзод ҳақиқатда бўлган воқеаларини эсга олади.

— Бир нарсани билиб олмоқчиман, — деб гап очди Эдигей ҳаяжондан томоғи қуруқшаганини сезиб. Аммо, бу сўзларни ўзини жуда хотиржам тутиб айтишга мажбур этди. — Мана сен... — У шунқоркўзни атайлаб сенлаб гапирди: «Билиб қўй, мен сенга ялтоқлик қилмайман, сендан қўрқадиган ерим йўқ, барибир мени Сариўзакдан нарига жўнатомайман», деб писанда қилгандай жўрттага сенлади. — Мана сен, — деб тақорлади у яна, — душманлик руҳидаги хотиралар, дединг. Бу нарса деганинг? Хотиранинг ҳам дўст-душмани бўладими? Менимча, одам ўтмишдаги воқеаларни, аллақачон ўтиб кетган нарсаларни хотирлайди. Демак, сенингча, у яхши нарсани эсласин-у, ёмон, нохуш нарсаларни эсламасинми, унутиб юборсинми? Бунақаси ҳеч бўлмагандир-ов! Одам туш кўрса, тушини эсламаслиги керак экан-да! Қўрқинчли, бировга ёқмайдиган туш кўрса-чи?

— Оббо сен-эй! Оббо жин ургур-эй! — дея ҳайратга тушди шунқоркўз. — Сафсата ни ёқтирасан экан, мен билан баҳс қилмоқчисан-да, тўғрими? Маҳаллий файласуфман, де! Бўпти бўлмаса, қулоқ сол. — У бир оз сукут сақлади, гўё гап бошлашга оғланиб, обдан ҳозирлик кўрди-да, мағрур бир тусда деди: — Тарихий воқеалар маъносида ҳаётда ҳар хил нарса бўлиши мумкин. Э, нималар бўлмаган бу дунёда! Лекин, ўтмишини эслаганда, уни оғзаки ёки айниқса, ёзма равишда тасвирлаганда, ҳозирги пайтда керагини, биз учун ҳозир зарур бўлганини эслаш, тасвирлаш керак. Бизга тўғри келмайдиганини эсламаслик даркор! Шу қоидага риоя қилмадингми, демак, нақ душманнинг ишини қилган бўласан.

— Бу гапга қўшилмайман, — деди Эдигей, — ҳеч қачон бунақа бўлмаган.

— Қўшилмасанми-қўшилмайсанми — ҳеч ким сендан сўраб ўтирмайди. Шунчаки айтдим-да бу гапларни... Сен сўрадинг, сенга яхшилик қилиб мен тушунтирдим. Умуман, сен билан ади-бади айтиш менинг вазифамга кирмайди, билдингми? Яхшиси, ишдан гаплашайлик. Қўттибоев, айтилик, қулф-дили очилган, масалан, ичиб ўтирган пайтларингда бирон-бир инглизча номни тилга олмаганми?

— Бу нимага керак? — дея жуда ҳайрон бўлди Эдигей. — Мана бунга. — Шунқоркўз Абутолибнинг «Партизанлик дафтарлари»дан бирини очиб, остига қизил қалам билан чизилган қуйидаги сўзларни ўқиб берди: «27 сентябрь куни биз турган жойга полковник билан икки нафар майордан иборат инглиз вакиллари келди. Биз улар олдидан параддагидек марш

қилиб ўтдик. Улар бизни қутлашди. Кейин командирлар палаткасида ҳамма бирга овқатланди. У ерга бизларни — югославлар орасида жанг қилган хорижий партизанлардан бир неча кишини ҳам таклиф этишган эди. Мени полковникка таништиришганида у жуда хушхўллик билан қўлимни сиқди ва таржимон орқали кимлигимни, қандай қилиб бу ерга келиб қолганимни суриштирди. Қисқача сўзлаб бердим. Вино қуйиб узатишди, мен ҳам улар билан бирга ичдим. Полковник: «Бағоят омадимиз келиб, ёки унинг тили билан айтганда, илоҳий тақдирнинг муруввати билан биз ҳаммамиз Эврупода фашизмга қарши бирлашдик. Бусиз Гитлерга қарши кураш яна ҳам оғирлашган, бу кураш, эҳтимол, уюшмаган халқлар учун фожиавий бир оқибатга олиб келган бўлур эди», деди ва ҳоказо. — Шунқоркўз Абутолибнинг ёзувидан анчагинасини ўқиб бўлгач, дафтарни бир чеккага суриб қўйди. Яна бир қарра папирос чекиб, тутун бурқситди-да, давом этди: — Кўрдингми, Қўттибоев: «Агар Сталин даҳоси бўлмаганда эди, сизлар шу ерда, Европада, партизан бўлибми ёки бошқа бирор йўл биланми ҳар қанча уринмангиз, барибир, ғалаба қозонолмасдингиз» деб инглиз полковнигига эътироз билдирмаган? Демак, у Сталинни мутлақо хаёлига ҳам келтирмаган?

— Эҳтимол, шундай деб айтган-у, — дея Эдигей Абутолибни ҳимоя қилди, — лекин ёзиб қўйиш ёдидан чиққандир.

— Қани, қаерда шундай деб ёзибди? Искот-далилинчи борми? Устига устак, биз бу гапларни Қўттибоев қирқ бешинчи йилда югослав партизан қўшилмасидан қайтганидан кейин контрол комиссиядан ўтиш пайтида берган кўрсатмалари билан солиштирдик. У ерда инглиз миссияси тўғрисида ҳеч гап йўқ. Демак, бу ишда қандайдир палидлик бор. Унинг инглиз разведкаси билан алоқаси йўқ, деб ким айта олади?

Эдигей яна эзилиб кетди. Шунқоркўз гапни қаёққа бураётганини ҳеч тушунолмай қолди.

— Қўттибоев сенга ҳеч нима демаганми? Яхшилаб ўйла, инглизча номларни ҳеч эсга олмаганми? Биз инглиз миссиясининг аъзолари кимлигини билишимиз керак.

— Уларнинг исми қанақа бўлади ўзи?

— Мисол учун: Жон, Кларк, Смит, Жек...

— Умримда эшитмаганман.

Шунқоркўз қовоғини солиб, ўйланиб қолди: Эдигей билан суҳбати унчалик ҳам кўнгилдагидек чиқмаётган бўлса керак-да! Кейин тулкилик қилиб, сўраб қолди:

— Қўттибоев бу ерда мактаб очибдими-ей, болаларни ўқитибдими-ей, а? Хабаринг борми?

— Мактаб дейсан-а! — Эдигей кулиб юборди. — Унинг икки ўғли, менинг икки қизчам бор. Мактаб деганинг шу! Катталари беш ёшда, кичиклари уч ёшда. Атроф дашту сахро бўлсал! Ҳа, болаларни овутишади, яъни, тарбиялашади. Ҳар ҳолда, эр-хотин илгари ўқитувчилик қилишган-да! Болалар ул-булнинг расмини чизишади, ўқишади, нималарнидир ёзишади, ҳисоблашади. Бор мактаб шу.

— Қанақа ашулалар айтишади.

— Ҳар хил. Болалар қўшиқларини. Эсимда йўқ.

— Болаларга нимани ўргатган? Нималарни ёздирган?

— Ҳарфларни-да, энг оддий сўзларни...

— Мисол учун, қайси сўзларни?

— Буниси эсимда йўқ, ўлай агар.

— Мана бундай сўзларни ёздирган, билдингми? — Шунқоркўз қовоғлар орасидан мактаб дафтарларини қидириб топди, бу дафтарларнинг бетларига болалар ажи-бужи қилиб ёзиб ташлашган эди. — Мана, ўша дастлабки сўзлар. — Қоғозда «Бизнинг уй» деган ёзув бор эди. — Кўрдингми, болага ёздирган энг биринчи сўзи — «Бизнинг уй». Аслида, ҳозир ҳамманинг оғзида энг биринчи сўз қайси бўлиши керак? «Бизнинг ғалабамиз!» Тўғрими? Анави бўлса бу сўзларни хаёлига ҳам келтирмаган. Ғалаба билан Сталин ажралмас сўзлардир.

Эдигей нима дейишини билмай қолди. У шунчалик эзилиб, болаларни деб на кучини, на вақтини аяган Зарифа билан Абутолибга шунчалик ачиниб, ўзига шунчалик алам қилдики, бирдан юраги дов бериб, шундай деб юборди:

— У ҳолда энг биринчи сўз «Бизнинг — Ленин» бўлиши керак. Шундай ёзиш ҳам керак! Ахир, Ленин энг биринчи ўринда туради-ку!

Шунқоркўз бу кутилмаган гапдан нафаси ичига тушиб кетди, кейин анчагача ўпкасидан тутун чиқариб турди. Урнидан қўзғалди. У ёқдан-бу ёққа ўйланиб юриш керак бўлиб қолди қозғи, аммо бу мўъжазгина хона жуда торлик қиларди.

— Биз Сталин деганда, Ленинни тушунамиз! — У сўзларни чертиб-чертиб, бурро-бурро гапирди. Кейин югуриб келиб тўхтаган одамдек энгил нафас олди-да муросачиликка ўтди. — Хўп, орамизда бунақа гап бўлмади, деб ҳисоблаймиз.

У жойига ўтирди ва яна ўша ҳиссиз юзида вазмин шунқорниқидек тиник, сарғимтир кўзлари «мана мен» деб бўртиб кўринди.

— Қуттибоев болаларнинг интернатда тарбияланишига қарши чиққанлиги тўғрисида бизда маълумот бор. Сенинг ҳам хабаринг бор экан бундан, қани нима дейсан?

— Қаердан олдинг бунақа маълумотни? Ким берди? — деди Эдигей ҳайратда, аммо шу ондаёқ ўз саволига ўзи жавоб топди: ҳаммасига разъезд бошлиғи Абилов айбдор! Худди шу Абилов чаққан, чунки бу гап устида Абилов ҳам бор эди. Эдигейнинг саволи шунқоркўзнинг нафратини кўзғатиб юборди:

— Менга қара, боя сенга айтдим-ку, маълумотни қаердан олишимиз билан сенинг ишинг бўлмасин, деб. Бу — бизнинг ишимиз, биз ҳеч кимга ҳисоб бермаймиш. Айт, у нима дедди?

— Нима ҳам дерди? Қани, эслаб кўрай-чи. Хўш, разъездмизда энг кеска ишчи Казанганнинг ўғли Қумбелдаги интернатда ўқийди. Уғил бола эмасми, турган гап, бир оз безориқоқ чиқди, баъзан одамни алдаб кетади. Биринчи сентябрь куни Собитжонни яна ўқишга атлантиришаётган эди. Отаси уни туяда олиб бориши керак эди. Онаси, яъни Казанганнинг хотини Бўкей арз-дод қилиб қолдики, «Болам интернатга борганидан бери ўйга, ота-онасига илгаригидек меҳри қолмади, биздан бегоналашиб кетгандай...» деб. Чаласавод хотин-да. Тўғри, ўғилни ўқитиш ҳам керак, лекин у доим ота-онасидан йироқда...

— Майли, майли, — дея Эдигейнинг сўзини бўлди шунқоркўз. — Қуттибоев нима деди унга?

— У ҳам биз билан бирга эди. Она-да, юраги ёмонлиқни дарров сезади, деди. Негаки, турмушида бир ишкали бўлмаса, ҳеч ким боласини интернатга бермайди. Интернат болани оиладан, ота-онадан айиради, айиради эмас, тўғриси, узоқлаштиради. Бу, умуман, жуда мушкул масала. Ҳамма учун — бола учун ҳам, бошқалар учун ҳам бирдек қийин масала. Бошқа чораси бўлмагандан кейин, на илож! Мен унинг аҳволини тушунаман. Мениям болаларим бор, катта бўлишяпти. Кейин нима қиламиз, оқибати нима бўлади — шуларни ўйласан, ҳозирдан кўнглим бузилиб кетади. Ахир, ёмон-да...

— Бунга ҳали вақт бор, — деб Эдигейнинг гапини кесди шунқоркўз. — Демак, у совет интернати ёмон деб айтибди-да?

— У «совет» демади. Интернат, деди, холос. Қумбелда интернатимиз бор. «Ёмон», деб мен айтдим ҳозир, у эмас.

— Бунинг аҳамияти йўқ. Қумбел ҳам Совет Иттифоқининг бир бўлаги.

— Нега аҳамияти бўлмасин? — Шунқоркўз чалғитиб-гангитиб қўймоқчилигини сезиб қолиб, Эдигейнинг жаҳли чиқди. — У гапирмаган гапини нега унга тикиштирасан? Менинг ҳам фикрим шундай. Разъездда эмас, бошқа жойда яшаганимда болаларини сираям интернатга бермасдим. Худди шундай қилардим, ўзим ҳам шундай деб ўйлайман. Бундан чиқдики...

— Ўйлайвер, ўйлайвер, — деб гўлдиради шунқоркўз. Бир оз сукат қилиб, давом этди: — Хулоса шуки, у коллектив тарбияга қарши. Тўғрими?

Эдигей ўзини тутиб туролмади.

— Ҳеч ҳам қарши эмас-да. Нега тухмат қиласан? Уялмайсанми?

— Бўлди, бўлди, бас қил, — деб қўл силтади шунқоркўз бу ҳақда бошқа гапирганини ўзига эп кўрмай. — Энди айт, «Дўнаноёй қуши» деган дафтарда нима ёзилган? Қуттибоев айтадики, бунни Казангап, бир қисмини эса сен гапириб берган экансан.

Эдигей жонланиб кетди.

— Тўғри. Бу ерда — Сарйўзақда шундай воқеа, афсона бўлган. Сал нарида Найман мазори бор, илгари найманларники эди, ҳозир ҳамманики, номи Она Байит. Уз туққан ўғли — манқурт ўлдирган Найман она қабри бор ўшаёқда.

— Бўлди, бўлди, дафтарни ўқиб чиқиб, бу қушнинг сирасорини ўзимиз билиб оламиз. — Шунқоркўз дафтарни варақларкан, Эдигейга боягидек эшиттириб, яъни муносабатини билдириб турди: — Дўнаноёй қуши эмиш! Ҳм, бундан яхшироғини топмабди-да! Одамнинг номини қушга қўйибди. Тагин битта ёзувчи чиқибди-да! Янги Мухтор Аvezов пайдо бўлибди! Феодал ўтмиш ёзувчиси. Дўнаноёй қуши, ҳм-м. Таги-

га етишолмайди, деб ўйлагандир-да... Бу ерда яхшириниб олиб, ёзиб ётибди, болаларим ўқисин деб ёзармиш... Мана бу-чи, бу нима? Бу ҳам болаларга аталганми? — Шунқоркўз клеёнка муқовали яна бир дафтарни Эдигейнинг юзига тутди.

Эдигей тушунмади.

— Бу нима?

— Нима эмиш? Узинг биласан нималигини. Сарлавҳасини кўр: «Райимали оғанинг укаси Абдухонга айтганлари» дейилган.

— Тўғри, бу ҳам бир афсона, — деб гап бошлади Эдигей. — Эртақ. Эски одамлар яхши билишади бунни.

— Овора бўлма, мен ҳам биламан! — Шунқоркўз Эдигейнинг сўзини бўлди. — Бир эшитгандек бўлувдим. Алжиб қолган қари чол ўн тўққиз ёшли бир қизга ошиқ бўлади. Нимаси яхши? Қуттибоев деганинг душмангина эмас, маиший бузуқ ҳам экан-ку! Шу ифлослиқни биттаям қолдирмай ёзиб олай, деб роса уринибди ўзи ҳам.

Эдигей қип-қизариб кетди. Уялганидан қизармади, йўқ, балки нафрати кўзиб кетди: ҳа, Абутолибга бундан ўтказиб одолатсизлик қилиб бўлмасди!

Эдигей зўрға ўзини босиб олиб, деди:

— Менга қара, сен ўз идорангда бошлиқмисан, йўқми — билмайман, лекин бу масалада унга тил теккизма! Қанийди ҳамма ҳам шундай ота, шундай эр бўлсал! Қанақа одамлигини шу ердаги истаган кишидан сўра — айтиб беради. Биз бу ерда кўпчилик эмасмиз, аммо бир-биримизни жуда яхши билиб олганмиз.

— Бўлди, бўлди, ўпкангни бос, — деди шунқоркўз. — Ҳаммангизнинг миянгизни заҳарлабди у. Шунақа, душман доим ўзини дўст қилиб кўрсатади. Биз эса уни фош этамиз. Бўпти, бор, озодсан.

Эдигей ўрнидан турди. Қалпоғини киятуриб, тутилиб қолди:

— Унинг тақдири нима бўлади? Наҳот, шуларни ёзганлиги учун ҳам қамаш керак одамни?

Шунқоркўз ўрнидан туриб кетди:

— Менга қара, бояги гапимни яна қайтараман: бу сенинг ишинг эмас. Душманнинг нега издига тушамиз, унга қандай муомала қиламиз, қандай жазо берамиз — бунни ўзимиз биламиз. Сен бош қотирмай қўяқол. Узингни бил. Бор!

Худди шу куни ярим кечада пассажир поёзди Бўронли бекатида яна тўхтаб ўтди. Энди поезд тескари томонга кетарди. У ҳам кўп турмади. Уч дақиқагина, холос. Биринчи йўл олдида, қоронғида Абутолиб Қуттибоевни олиб кетаётган хром қўнжли этик кийган ўша уч киши поёзд келишини кутишарди. Улардан бир четда — бесўнақай гавдалари билан Абутолибни тўсиб қўйган ўша кишиларнинг ортида бўронлиликлар — Зарифа болалари билан, Эдигей, Уккубола ва разъезд бошлиғи Абилов туришарди. Абилов бўлар-бўлмасга у ёқдан-бу ёққа бўзчининг моксидек зир югуриб юрарди, чунки поезд жадвалда кўрсатилганидан ярим соат кечикаётган эди. Аммо, унинг бу ишга дахли йўқ-ку! Жингина тураверса бўлмасмиди?... Казангап эса (уни ҳам Абутолибнинг уйдан топилган ўша машъум афсоналар хусусида сўроқ қилишди) шу пайтда бир из иккинчисига уланадиган жойда эди. Абутолибни Сарйўзақдан узоқ-узоқларга олиб жўнайдиган поёздни у ўз қўли билан йўлга солиб юбориши керак. Бўкей Эдигейнинг қизалоқлари билан ўз уйида қолган эди.

Этик кийган ўша уч киши бегоналарча ёқаларини кўтариб, Абутолибни ўз гавдалари билан паналаб, жиддий бир қиёфада сукат сақлаб туришарди. Абутолиб билан видолашишга чиққан бўронлиликлар ҳам чурқ этишмасди. Ғир-ғир шамол эсар, шитирлаб, билинар-билинмас ҳўштаб чалиб, ялатма изгирини қуварди. Бўрон бошланаётганга ўхшарди. Кўз илғамас Сарйўзақ осмонида совиб-музлаб қолган чанг-тўзон нам тортиб, қуюқлашиб борарди. Ойнинг хира, ёлғиз бир доғ шаклидаги беўхус, маънос шуъласи зўрға кўринарди.

Зарифа эрига бериб юбормоқчи бўлган тугунни икки қўллаб ушлаб, овоз чиқармай йиғлаб турарди. Тугунда у-бу егулик, энгил-бош бор эди. Уккубола «уф-уф» деяверганидан оғзидан буғ ўрлаб чиқарди. У Довулни пўстинининг этаги билан ўраб олган, Довул ниманидир сезганми, безовталаниб, Уккубола холасига ёпишиб, индамай қолган эди. Ҳаммадан ҳам Эрмакка қийин эди. (Уни Эдигей шамолдан тўсиб қўлига кўтариб олган.) Бу гўдакнинг ҳеч нимадан хабари йўқ эди.

— Дад-да, дад-да, бу ёққа келинг, — деб дадасини чақирарди. — Сиз билан бирга кетамиз биз ҳам.

Абутолиб боласининг чулдирашини эшитганида ҳар гал

титраб-қалтираб кетар, беихтиёр ўгирилиб, унга алланима демоқчи бўлар, бироқ қайрилиб қарашига йўл беришмас эди. Уша уч кишидан бири чидай олмади:

— Бу ерда турманглар! Эшитяспизларми? Кетинглар. Кейинроқ видолашасиз! — деб ўшқириб берди.

Орқага чекинишга тўғри келди.

Ниҳоят, узоқдан паровоз чироқлари кўринди, ҳамма ҳаракатга келиб, турган жойида гимирлаб бошлади. Зарифа ўзини тутиб туролмай, баттар ҳиқиллаб йиғлади. Унга қўшилиб, Уккубола ҳам ҳўнграб юборди. Ахир, бу поезд унинг бошига айрилиқ кулфатларини солиб кетади-да. Поезд ҳавода тўзиб учиб юрган изғирик учкунларини пешонасидаги чироғи билан ёриб ўтиб, гулдуроқ қоп-қора шарпаси билан паға-паға туман орасида пайдо бўлиб, даҳшат солиб яқинлашиб келаверди. Яқинлашгани сайин паровознинг ловиллаб ёнаётган чироқлари ер узра юқорилаб борар, темир излар орасида ғужгон ўйнаётган қор изгирини нур йўлида яна ҳам чирпирак бўлар, ғилдиракларининг бетиним шовқини кучайиб, баттар ваҳимали эшитила бошлади. Ниҳоят, ўзи ҳам кўзга яққол ташланиб қолди. Шунда Эрмак:

— Да-да, дад-дача, қаранг, поезд келяпти, деб чинқириб юборди. — Дадаси жавоб бермаётганини кўриб, ҳайрон бўлгандан яна жимиб қолди. Кейин, менга қарасин, деб: «Дад-да, дад-да», қилиб хархаша қилишга тушди.

Шу атрофда гимирлаб юрган Абилов бояги уч кишига яқинлашди:

— Почта вағони поезднинг бошида боради. Барака топкурлар, олдинга юринглар, марҳамат, ҳов анави ерга.

Ҳамма у кўрсатган томонга тез-тез юриб кетди, негаки поезд келиб қолган эди. Портфель кўтариб олган шунқоркўз ҳеч қаёққа қарамай, энг олдинда, икки елкадор ёрдамчиси эса, Абутолибни кузатиб оқроққа келишяпти. Буларнинг кетидан Зарифа, ундан кейин Довулнинг қўлидан ушлаб олган Уккубола, сал орқароқда, Эрмакни кўтарганича Эдигей келишарди. У хотинлар билан болалар олдида кўзёш қилишни ўзига эп кўрмас, фақат, йўлда кетишаркан, иложини қилиб томоғига тикилиб турган зилдай бир нарсадан қутилишга уринар, ўзи билан ўзи олишиб борар эди.

— Сен ақли боласан-а, Эрмак. Тўғрими, ақллисан-а? Ақлинг кўп, йиғламагин, хўпми? — деб пойма-пой ғулдураб, жужуқни бағрига босиб борарди у.

Шу аснода поезд юришини секинлатиб, бекатга яқинлашиб келаверди. Мана, паровоз уларга етиб олиб, бир оз ўтди ҳам ва бирдан пишиллаб, буғ чиқарди; кондуктор қулоқни қоматга келтириб, ҳўштак чалди, шунда Эдигейнинг қўлидаги бола қўрқиб кетганидан бир қалтираб кетди.

— Қўрқма, қўрқма, — деди Эдигей. — Ёнингдман-ку, ҳеч қўрқма. Ҳамиша ёнингда бўламан.

Поезд узоқ, оғир ғижирлаб тўхтади, совуқ нам ҳаво ва изғирик учкунларидан киров босиб, ойналари музлаб-хиралашиб кетган вагонлар жойида таққа тўхтаб қолди. Ҳаммаёқ сукунатга чўмди. Бироқ, шу тобда паровоз яна йўлга ҳозирланиб, пишиллаб буғ чиқарди. Почта вағони паровоздан кейинги юк вағонига кетма-кет тиркалган экан. Почта вағонининг деразаларига панжара тутилган бўлиб, икки табақали эшиги ўртада эди. Эшик ичига очилди. Бошига почта ходимларининг формали фуражкасини, эгнига пахталик шим ва иссиқ нимча кийган бир эркак билан бир хотин бош чиқариб ташқарига қарашди. Қўлчиरोқ кўтариб олган семиз, кўкракдор хотин лавозини жиҳатидан каттароққа ўшарди.

— Ҳа, сизларми? — деб сўради у чироғини ҳаммани ёритадиган қилиб баланд кўтариб. — Сизларни кутяпмиз. Жой тайёр.

Биринчи бўлиб поездга каттакон портфель кўтариб олган шунқоркўз чиқди.

— Бўлинглар, бўлинглар, йўлдан қолдирманглар бизни! — деб шошилтиришди қолган иккитаси.

Абутолиб шоша-пиша гапирга бошлади:

— Тезда қайтаман! Бирон англашилмовчилик бўлгандир-да! Тезда қайтаман! Кутинглар!

Уккубола чидаб туролмади. Абутолиб болалари билан видолашаётганини кўриб, ҳўнграб йиғлаб юборди. Абутолиб болаларини жон-жаҳди билан бағрига босиб, юз-кўзларидан ўпар, жуда кўрққан ва ҳеч нимага тушунмаётган болаларига алланималар дер эди. Паровоз эса йўлга чиқишга шай турарди. Бутун воқеа қўл чироқнинг ёруғида содир бўлаётган эди. Шу пайт яна ҳўштакнинг жонни титроққа солувчи чинқироқ овози

янгради, гўё поезднинг у бошидан бу бошигача электр токи югуриб ўтгандай бўлди.

— Бўлди энди, вагонга чиқ, тез бўл! — деб ўша икки киши Абутолибни вагон зиналари томон судраб кетишди.

Эдигей билан Абутолиб қаттиқ қучоқлашиб, нам, дағал юзларини бир-бирга босиб, сўнги бор видолашар эканлар, ҳамма-ҳаммасини ақл-идроқлари, ҳис-туйғулари, бутун вужудлари билан англаб етгандай бир зум жим туриб қолишди.

— Болаларга денгиз қаҳида сўзлаб беринг! — дея шивирлади Абутолиб. Бу унинг сўнги сўзлари эди. Эдигей дарҳол тушунди. Ота ўз ўғилларига Орол денгизи тўғрисида сўзлаб беринг, деб васият қилаётган эди.

— Етар, бўлди, бўлди, чиқ вагонга! — деб хайрлашаётганларни туртишарди ҳалигилар.

Улар орқадан елкалари билан суриб, Абутолибни вагонга итариб киргизишди. Мана шундагина болалар видолашувнинг даҳшатли моҳиятини фаҳмлаб қолишди. Улар бараварига ҳўнграб юбориб:

— Дад-да! Дад-да! Дад-да! — деб бараварига чинқира бошлашди.

Шундай Эдигей қўлида Эрмак билан вагон томон отилди. Чироқ кўтарган аёл кенг елкалари билан йўлакни тўсиб олиб:

— Қаёққа? Қаёққа? Худо кўтарсин сани! — деб жон-жаҳди билан Эдигейнинг кўрагидан итарди. Тамаки хиди ўтириб қолган аёлнинг оғзидан чиққан буғ пиез хиди аралаш Эдигейнинг димоғига урилди.

Уша пайтда ҳеч ким билмасдики, гап шунга бориб тақаладиган бўлса, Эдигейнинг ўзи йўлда мана шу қўллари билан шунқоркўзини бўғиб ўлдирмоқ учун Абутолибнинг ўрнига кетишга ҳам рози эди. Чунки боя болалар бирдан чинқириб юборганида юраги жуда-жуда эзилиб кетган эди унинг.

Тугун қўлида қолаётгани бирдан Зарифанинг эсига тушиб қолди.

— Манавини олинг, унга беринг, егулик бу! — деб у тугунни вагон ичига отди.

Шу онда почта вағонининг эшиги тақа-тақ ёпилди. Ҳаммаёқ жимиб қолди. Паровоз сигнал бериб, жойидан кўзғалди. Ғилдираклар ғийқиллаб айланиб, секин-аста юриб кетди.

Бўронлиликлар зич ёпилган вагон билан ёнма-ён юриб, жўнаётган поезд томон талпиниб боришарди. Энг аввал Уккубола ўзига келди. У Зарифани қучоқлаб — бағрига босиб, ҳеч қўйиб юбормади.

— Довул, кетиб қолма! Шу ерда тур! Ойингнинг қўлидан ушлаб ол! — дерди у баланд овоз билан ёнларидан тобора тезлашиб ўтаётган ғилдиракларнинг тақа-тақ овозини босишга уриниб. Эдигей бўлса, Эрмакни кўтариб олганча поезд билан баравар югуриб кетаверди, сўнги вагон лип этиб ўтиб кетганидан сўнггина тўхтади. Поезд кетди, шовқини ҳам тиниб, милдараган чироқлари сўниб борди. Охирги марта узоқ гудок чалгани эшитилди.

Эдигей орқасига бурилди. У ҳўн-ҳўн йиғлаётган болани анча вақтгача овута олмади.

Уйда, печка ёнида боши гангиб ўтираркан, кечаси бирдан Абилов эсига келиб қолди. Секин ўрнидан туриб, кийина бошлади. Уккубола дарров тушунди:

— Қаёққа? — деб эрининг энгидан тортиди. — Тегма унга! Жимжилогингни ҳам теккиза кўрма! Хотини иккиқат-а! Иннайкейин, қаҳинг ҳам йўқ! Нима деб исботлайсан айбини?

— Хавотирланма! — деди Эдигей хотиржам. — Қўлимиям урмайман, лекин у энди бошқа ёққа кўчиб кетгани маъкул, шуни билиб қўйсин. Қасам ичиб айтаманки, бир тукига ҳам тегмайман уни. Ишонавер! — У энгини силтаб тортиб, уйдан чиқди.

Абиловлар деразасидан ҳали ёруғ тушиб турарди. Демак, ухлашмабди.

Эдигей сўқмоқдан ғарч-ғурч қор босиб, совуқ эшик ёнига келди, қарс-қарс уриб, тақиллатди. Эшикни Абилов очди.

— Ҳа, Эдике, кел, кел, — дея қўрқиб кетганидан бидирлади у ранги оқариб, ортига чекинаркан.

Эдигей паға-паға совуқ буғ қуршовида лом-мим демай, ичкари кирди. Пойгақда тўхтаб, эшикни ёпди. Узини вазмин тутишга уриниб, гап бошлади:

— Нега бу шўрлик болаларни тичаётим етим қилдинг?

Абилов тиз чўкди, Эдигейнинг почаетини этагидан ушлаб, нақ ер бағирлаб судралди.

— Худо ҳаққи, Эдике, мен эмас! Шундай қилган бўлсам,

мана, хотиним туғолмай ўлсин, майли! — У қўрқанида қотиб-серрайиб Қудо хотинига ўгирилиб, шундай дақшатли қасам ичди. — Худо ҳақки, мен эмас, Эдикел! Наҳот мен шундай қилсам? Бу ўша ревизорнинг иши! Эсингдами, Қуттибоев нима ёзади, нега ёзади, деб сўраб-суриштирарди нукул. Ҳа, бу ўша ревизорнинг иши! Наҳотки мен шу ишни қилсам? Хотиним туғолмай ўлсин, майли! Ҳали поезд келганда ўзимни қаёққа қўйишни билмай қолдим, қани ер ёрилсаю ерга кириб кетсам. Уша ревизор пинжигма кириб олиб, ҳадеб саволга тутаверди, мен қайдан билай... Агар билганимда эди...

Эдигей Абиловнинг сўзини кесди:

— Уринингдан тур! Одам қатори гаплашайлик. Мана, хотининг гувоҳ. Эсон-омон бўшаниб олсин, ишқилиб. Гап ҳозир бошқа ёқда. Ҳатто айбинг бўлмаган тақдирда ҳам... Қаерда яшасанг, сенга бари бир. Биз бўлсак, эҳтимол, ўла-ўлгунимизча шу ерда қолиб кетармиз. Бир ўйлаб кўр. Балки, бошқа ишга ўтганинг маъқулдир. Маслаҳатим — шу. Гап тамом — вассалом! Бу тўғрида бошқа гап очмайлик. Сенга шуни айтгани келдим...

Эдигей шундай деб ташқари чиқди-да, эшикни ёпди.

IX

Тинч океанда, Алеутнинг жануб томонида аллақачон кеч кира бошлаган эди. Океан ҳам секин тўлқинланиб, сув юзаси ҳамон жимирлаб — кўпикланиб, тўлқинлар ортидан тўлқинлар қувлашиб, уфидан уфқача ёйилиб кетган бутун суволами ҳаракатланиб турарди. «Конвенция» авиабардори тўлқинда чайқалмоқда. У аввалги ўрнида, Сан Франциско билан Владивосток орасидаги ҳаво йўлининг қоқ ўртасида эди. Халқро оилмий программани бажараётган кеманинг барча ишчи-хизматчилари ҳаракатга шайланиб туришарди.

Эга ёруғлик оламида ғайризаминий тараққиёт борлиги аниқлангач, вужудга келган фавқулодда ҳолатни тадқиқ этиш учун авиакема бортида махсус ваколатга эга бўлган комиссиянинг шошилиш йиғилиши ниҳоясига етаётган пайт. Ўзбошимчалик билан ўзга сайёрадан келган жонзотларга қўшилиб кетиб қолган 2-1 ҳамда 1-2 паритет-фазогирлар ҳанузгача Тўқайтўш планетасида туришган эди. Улар Қўшмарбош томонидан, «Паритет» орбитал станцияси орқали, Бирлашган Марказий бошқаруving махсус кўрсатмасисиз ҳеч қандай хатти-ҳаракат қилмаслик тўғрисида уч мартаба оғоҳлантирилди.

Қўшмарбошнинг бунчалик қатъий талаби ҳақиқатда кишиларнинг саросимага тушиб қолганидангина эмас, балки ҳамкорликнинг тўла-тўқис барбод бўлишидан, айниқса, очикдан-очик қарама-қаршиликка олиб борувчи ғоятда мураккаб ва тобора кескинлашиб бораётган вазиятдан, томонлар орасидаги ихтилофнинг шиддатли тус олаётганидан дарак берарди. Яқиндагина буюк давлатларнинг илмий-техникавий қудратини мутаносиблаштириш мақсадида икки томонни бири-бирига боғлаб турган «Демурғ» программаси ўз-ўзидан иккинчи планга тушиб қолди — ғайризаминий тараққиётнинг кашф этилиши муносабати билан қутилмаганда пайдо бўлган суперпроблемалар қаршисида илгариги аҳамиятини йўқотиб қўйди. Комиссия аъзолари шуни яхши тушунар эдиларки, мисли кўрилмаган ва ҳеч нима билан қиёс этиб бўлмайдиган бу кашфиёт ҳозирги жаҳон уюшмаси асосларини, авлод-аждодларнинг онгида асрлар давомида тарғиб этилиб, шаклланиб келган тушунчаларни, яъни қондаларининг бутун мажмуини мутлақо янгича имтиҳондан ўтказишни тақозо қиларди. Бутун Ер юзининг умумий хавфсизлиги ҳақидаги мулоҳазалар қаршисида бундай қалтис ишга ким журъат эта оларди?

Тарихий кризис пайтларида рўй берганидек, бу сафар ҳам Ердиги икки ихтимой-сийсий системанинг асосий зиддиятлари бор кучи билан ошкор бўлди.

Бу масала муҳокамаси қизгин мунозарага айланиб кетди. Нуктаи назарларнинг турличлиги, масалага бўлган муносабатнинг тафовутлари сабабли баҳс тобора муросасиз тус ола бошлади. Баҳс-тортишувлар шиддатли тус олиб — тўқнашувларга, ўзаро дўқ-пўписаларга, ҳамда агар томонлар ўзларини тия олмасалар, албатта жаҳон урушига айланиб кетадиган ихтилофларга яқинлашмоқда эди. Шунинг учун ҳам томонлар воқеаларнинг бу йўсинда жиддийлаша бориши ҳамма учун хатарли эканини назарда тутиб, ўзларини тийишга ҳаракат қилишарди, бироқ ҳар икки томонни ўзини тия билишга ундайдиган яна бир муҳим омил бу — Ердан ташқари цивилизация тўғрисидаги хабарнинг бутун одам зоти орасида

тарқалишини хоҳламаслик, аниқроқ айтганда, Ер юзидаги онг-сегининг стихияли равишда портлаб кетиш хавфи эди. Бундай тақдирда, ишнинг не-не оқибатлар олиб келишига ҳеч ким кафил бўла олмас эди...

Охири ақл-идрок устунлик қилди, томонлар ноиложликдан ва бу сафар ҳам қатъий бараварлик негизидан муроасага келишди. Шу муносабат билан «Паритет» орбитал станциясига Қўшмарбошнинг қуйидаги мазмунда кодлашган радиogramмаси жўнатилинди:

«1-2 ҳамда 2-1 назоратчи фазогирларга. Сизларга «Паритет» борт системалари орқали Куёш Галактикасида ташқарида — Эга деб аталмиш ёруғлик оламидаги Тўқайтўш планетасида юрган 1-2 ҳамда 2-1 паритет-фазогирлар билан тўхтовсиз равишда радио алоқаси боғлаш вазифаси юкланади. Уларни зудлик билан хабардор этмоқ керакки, 1-2 ҳамда 2-1 паритет-фазогирлар кашф этган ғайризаминий цивилизация тўғрисидаги маълумотларни ўрганиб чиққан иккала томон комиссияларининг хулосаларига асосланиб, Қўшмарбош қуйидаги қатъий қарорга келди:

а) собиқ 1-2 ва 2-1 паритет-фазогирларни Ер цивилизациясига номатлуб шахслар сифатида «Паритет» орбитал станциясига, шу билан бирга Ерга қатиб келишларига йўл қўйилмасин;

б) ерликларнинг бугунги тарихий тажрибаси, ҳаётий манфатлари ҳамда ҳозирги тараққиёт хусусиятлари Тўқайтўш планетасида истиқомат қилувчи жонзотларга мутлақо тўғри келмаслиги туфайли улар билан ҳар қандай алоқа боғлашдан воз кечганимиз маълум этилсин;

в) собиқ 1-2 ва 2-1 паритет-фазогирлар, шунингдек, улар билан муносабатда бўлган ўзга планеталиклар оғоҳлантирилсинки, ўзга планеталиклар «Трамплин» орбитасида «Паритет» орбитал станциясига келган чоқларида содир бўлганидек, яна ерликлар билан алоқа боғлашга, айниқса, Ер атрофи муҳитига кириш учун ҳаракат қилмасинлар;

г) ўзга планеталарнинг учар аппаратлари бостириб келиш эҳтимолидан Ер атрофидаги космик фазони асраб қолиш мақсадида «Чамбарак» деб аталмиш фавқулодда — транс-космик операция бошланганини Қўшмарбош эълон қилади. Космосда Ер куррасига яқинлашиб келаётган ҳар қандай нарсани ядро-лазер нури билан йўқ қилиб ташлашга мўлжалланган ҳарбий ракета-роботлар белгиланган орбиталарни қўриқлаб учиб юришлари программалаштирилсин;

д) ўзга планеталик мавжудотлар билан ўзбошимчалик қилиб алоқа қилишган собиқ паритет-фазогирларга ерликларнинг хавфсизлиги ҳамда барқарор геосиёсат структурасини сақлаб қолиш мақсадида улар билан алоқа боғлаш ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмаслиги маълум қилинсин. Шундан сўнг, содир бўлган ҳодисани ниҳоятда қаттиқ сир сақлаш ва янгидан алоқа боғлашга йўл қўймаслик ниятида барча чора-тадбирлар кўрилади. Шу мақсадда «Паритет» станциясининг орбитаси тўхтовсиз равишда ўзгартирилади, станциянинг радиоалоқа каналлари эса янгидан кодлаштирилади;

е) Ер курраси атрофини қуршаб олган «Чамбарак» зонасига яқинлашиш хавфи экани ҳақида ўзга планеталиклар яна бир бор оғоҳлантирилсин.

Қўшмарбош. «Конвенция» авиабардори бorti».

Қўшмарбош ана шундай хавфсизлик чораларини кўриш билан бирга, номаълум планеталарни ўзлаштириш учун қурилган «Демурғ» программасини белгиланмаган вақтга қадар тўхтатиб қўйишга мажбур бўлди. «Паритет» орбитал станциясини бошқа айланиш параметрларига ўтказиш, ундан кундалик космик кузатишлар учун фойдаланиш лозим эди. Илмий-тадқиқот учун кооперативлашган «Конвенция» авиабардорини сақлаб туришни нейтрал Финландияга топширишга қарор қилинди. «Чамбарак» системаси олис космосга учирилгач, барча «Паритет» хизматчиларию ҳамма илмий ва маъмурий ходимлар, жамики ёрдамчи идоралардан Қўшмарбош фаолиятининг тўхталиш сабабларини ўла-ўлгунча ҳеч кимга ошкор этмайман, деган мазмунда тилхат олингандан сўнг уларни тарқатиб юбориш лозим топилди.

Кенг жамоатчиликка эса, Номаълум планетада жуда катта тадқиқотлар ўтказиш зарур бўлиб қолгани муносабати билан «Демурғ» программаси бўйича белгиланган ишлар маълум муддатгача тўхтатилди, деб эълон қилиш назарда тутилди.

Ҳамма нарс пухта ўйлаб кўрилган эди. «Чамбарак»

шошилиң равишда Ер курраси айланасига чиқарилган заҳотиёқ ана шу тадбирларнинг ҳаммаси амалга оширилиши лозим эди.

Бундан олдин, комиссиялар кенгаши тугаллиниши биланоқ барча ҳужжатлар, барча шифровкалар, собиқ паритет-фазогирлар юборган ҳамма маълумотлар, барча протоколлару плёнкалар ҳамда бу қайғули воқеага бирор-бир алоқаси бўлган жамики қоғозлар йўқ қилиб ташланди.

Тинч океанда, Алеутнинг жануброғида кеч қирмоқда. Об-ҳаво аввалгидай мўътадил эди. Бироқ, ҳар ҳолда океан тўлқинлари аста-секин кучая бошлади. Ҳамма ёқдан тўлқинларнинг шов-шуви эшитиларди.

Авиабардорлардаги авиаканот хизматчилари махсус ваколатга эга бўлган комиссия аъзоларининг кенгаши тугаллиниши билан самолётга чиқишларини сабрсизик ила кутарди. Ниҳоят, уларнинг ҳаммалари бир-бировлари билан хайр-хўшлашди. Бир қисми бу самолётга, қолганлари эса бошқа самолётга тушиш учун йўл олишди.

Авиабардорнинг чайқалиб туришига қарамай учиб жуда яхши ўтди. Лайнерларнинг бири Сан Францискога, иккинчиси қарама-қарши томонга — Владивостокка қараб йўл олди.

Шамол ялаб-юлкаётган Ер ўзининг азалий ўқи атрофида айланарди. У сузиб борарди... У ҳудудсиз коинотда қум зарраси янглиғ кўринарди. Оламда бундай қум зарраларининг адоғи борми? Фақат ана шу заррада, яъни Ер сайёрасидагина одам зоти яшаган ва яшаб келмоқда экан. Яшаганда ҳам қўлидан келганча, ақли етганча яшаб келганлар, баъзида эса қизиқиб кетиб бошқа жойларда ҳам уларга ўхшаш жонотлар бормикан, деб билишга уриниб кўришган. Баҳс-мунозара, фаразлар қилиб Ойга ҳам кўнишган, автомат аппаратларни бошқа самовий жисмларга учирришган, лекин Қуёш системаси атрофида уларга ўхшашган ҳеч ким ва ҳеч нарса йўқлиги, умуман ҳеч қандай ҳаёт йўқлигига ишонч ҳосил қилишгач, қаттиқ афсусланишган. Аммо осмон у ёқда турсин, ҳатто ердаги турмушларини, ўзаро муносабатларини ўнглай олмай афсусланишларни ҳам унутиб юборишган, яшаш учун रिзқ-рўз топиш ҳам осон эмас-да... Кўпчилик, осмон билан шуғулланиш бизнинг иш эмас, деб ҳисобларди. Ер эса ўз ўқи атрофида сузаверарди...

Уша январь ойи қаттиқ совуқ бўлди, қуёш ғира-шира нур сочарди. Бунча совуқ Сариўзакка қаёқдан келди экан! Поездлар изгирин аёздан оппоқ оқариб, тўнғиб қолган буксалар билан ўтишарди. Ажиб бир манзара: қорайиб кетган нефть қуювчи қатор-қатор цистерналар изгирин шамолдан, қировдан бутунлай оқариб кетган ҳолда разъездга келиб тўхтарди. Уларни ўрнидан силжитиш ҳам осон эмас. Бир-бирига уланган паровозлар гўё икки елка билан тортгандай цистерналарни кучаниб тортишар, тўнғиб қолган гилдиракларни рельслардан узиб олгудек бўлишарди. Вагонларни кўзга тишга зўр бераётган паровозларнинг ўшқирлиши темирларнинг тарақ-туруқ садоларига қўшилиб аёзли ҳавода узоқ-узоқларга эшитиларди. Тунарли бўронлиликларнинг болалари гумбур-гумбурдан чўчиб уйғонар эдилар. Бу ҳам камлик қилгандек, йўлларни қор уюмлари беркитиб юборарди. Улганнинг устига тепгани шу-да! Учакишгандай шамол кутура бошлади. Сариўзакда шамол учун кенг майдон мавжуд, унинг қайси томондан бошланишини ҳам билиб бўлмайди. Бўронлиликлар наздида, шамол қорни атайлаб темирйўлга суриб келаётгандек туюларди. У гўё ҳар қандай кичик тешикни қидириб топарди-да, уни қор билан тўлдирарди, темирйўлни кўмиб юбормоқчи бўларди.

Эдигей, Казангап ҳамда уч нафар ишчи эртадан кечгача йўл тозалаш билан овора эдилар: разъездга қарашли масофанинг гоҳ у томонида, гоҳ бу томонида йўл тозалашарди. Туя ченалари ишга яраб қолди: қор уюмларининг устки қатламини чена билан суриб, йўлдан чиқариб ташлашар, қолганини қўл билан курашарди. Эдигей Қоранорни аямасди, юк тортишда Қоранорга тенг бир туяни ченага қўшиб қичаганча қамчилаб ишлатарди. Қор тўдаларини кўндаланг қўйилган тахта ёрдами билан чиқариб ташлашарди, орқасидаги тахтанинг устига чиқиб, ченани ўз оғирлиги билан босиб турарди. Бундан ўзга бирор мослама у маҳаллари йўқ эди. Махсус қор тозалаш машинаси, йўл очадиган локомотивлар чиққани ҳақида миш-миш гап тарқалган эди, холос. Тез орада ана шундай машиналардан юборамиз деб ваъда беришарди, аммо бу ваъдалар қуруқ гаплигича қолаверарди.

Эзда икки ой чамаси ҳаво мияни суюлтириб юборгудай қизиди, энди эса аёз ҳаводан нафас олишга юрак бетламайди; ўпкани ёриб юборгудай бўлади. Барибир поездлар бу йўлдан ўтиб туришарди, ишни тўхтатиб қўйиш мумкин эмас. Эдигейнинг соқоли роса ўсиб кетди. Уша киши биринчи марта соқолига оқ оралаганини кўрди. Уйқусизликдан кўзлари қизариб, қовоқлари шишиб кетди, ўзини кўзгуда кўриш қўрқинчили: чўянга айланиб кетган эди. Пўстини эгнидан тушмайди. Унинг сиртидан брезент чопон ҳам кийиб олган. Оёғида кигиз этик.

Бироқ, Эдигей қандай иш билан машғул бўлмасин, қандай қийинчиликларга дуч келмасин Абутолиб Куттибоевнинг бошига тушган мушкулот хаёлидан чиқмасди. Юрагига қаттиқ ботган экан. Қандай қилиб бу ҳодиса юз берди, нима билан тугалланар экан, деб Казангап билан иккови ҳадеб бош қотиришарди. Казангап кўпинча хомуш турар, қовоғини солиб, хаёлга чўмарди. Бир марта у:

Ҳамиша шундай бўлиб келган. Текшириб кўришгунларича... Илгари замонларда: «Хон худо эмас. У ёнидагиларнинг нима билан банд бўлиб юрганлигини ҳамиша ҳам билавермайди, ёнидагилар эса бозорда солиқ йиғиб юрганларнинг нималар билан шуғулланаётганини билмайди», деб бежиз айтишмаган. Ҳамиша шундай бўлган, — деди.

— Шу ҳам гап бўлди-ю, ақлингга баракалла! — Эдигей норози бўлгандай уни мазаҳ қилди. — Шунинг учун ҳам хонларнинг адабини бериб қўйишмадими? Ахир, гап бунда эмас-ку!

— Нимада бўлмаса? — деб сўради Казангап ҳақли равишда.

— Нимада, нимада! — дея Эдигей жаҳли чиқиб пўнғиллади, лекин жавоб қайтармади. Бу савол унинг миёсига ўрнашиб қолди-ю, жавоб тополмай юраверди.

Фалокат келса устма-уст келар экан. Абутолибнинг катта ўғли Довул қаттиқ шамоллаб, иситмаси ошиб ётиб қолди. У алаҳширарди, йўталдан қиналарди, томоғи оғрир эди. Ангина бўлган деб Зарифа уни ҳар хил дори-дармонлар билан даволамоқчи бўларди. Аммо у болалар ёнида доимо бўлолмасди: стрелкачи — йўл очувчи бўлиб ишларди. Гоҳ кечаси, гоҳ кундузи навбатчилик қиларди. Болалар ташвишини Уккубола ўз зиммасига олди. Абутолиб оиласи қандай аҳволда эканини кўриб, ўзининг икки қизи билан тўрт болани боқарди. Эдигей ҳам қўлидан келганча ёрдам берди. Эрта тонгда бостирмадан уларнинг барагига кўмир олиб келар, агар вақти бўлса, печкага ўт ёқиб кетарди. Тошкўмир тутатиш учун ҳам маҳорат керак. Болаларга кечгача иссиқ бўлсин деб, бир ярим челақ кўмирни печкага солиб қўяди. Боши берк йўлда турган цистернадан ҳам ўзи сув олиб келиб, тутантириқ қилиш учун ўтин ёради, хуллас, қўлидан келганини қилади. Булар-ку унча қийин иш эмас. Бироқ, болаларнинг мўлтираган кўзларига қараб, уларнинг саволларига жавоб бера олмай юрак-бағри эзиларди. Каттаси тўшақда касал ётарди; у ўзини босиб олган, камгап эди, лекин кенжаси — Эрмак, онасига тортган; серҳаракат, меҳрибон, ниҳоятда сезгир ва кўнғилчан эди. У билан бирга бўлиш осон эмас. Эдигей эрталаб кўмир олиб келиб, печкага ўт ёққан пайтларида болаларни уйғотиб юбормасликка ҳаракат қиларди. Аммо аҳён-аҳёндагина болаларга билдирмай чиқиб кетарди, холос. Эрмак сал нарсасига уйғонарди. Кўзини очиши билан биринчи саволи шу эди:

— Эдигей амаки, атикам бугун келадими?

Болакай яланғоч, ялангоёқ ҳолда кўзларида сўнмас умид билан у томон югурарди. Эдигей «ҳа» деса — бас, гўё отаси эртагаёқ албатта қайтиб келиб, яна улар билан уйда бирга бўлади. Эдигей озгин ва илиққина болани кучоқ очиб бағрига босиб олади-да, яна қайта тўшақга ётқизади. Катта киши билан гаплашгандай гаплашади у билан.

— Бугун отангнинг келиш, келмаслигини айттолмайман, Эрмак. Бироқ, у қайси поезд билан келарини бизга станциядан хабар қилишлари керак. Пассажир поездларнинг бизда тўхтамаслигини ўзинг биласан: энг катта диспетчер буйруғи билангина тўхтайди. Менимча, яқин орада хабар қилишади. Ана ўшанда икковимиз, агар унчага Довул ҳам тузалиб қолса, уналамиз отангни кутиб олгани чиқамиз.

— Атика, мана, биз сизни кутиб олгани чиқдик, деймиз-а? — дея катталардек фикр юритади бола.

— Албатта, худди шундай деймиз! — дея унинг сўзини маъқуллайди Эдигей.

Зийрак болани алдаб кетишининг ўзи ҳам бўлмайди.

— Эдигей амаки, келинг у сафаргидек поездга тушайлик-да,

ҳалиги энг катта диспетчерга бориб, атикам келаётган поездни тўхтатиб беришни сўрайлик.

Яна вазиятдан чиқиш йўлини қидирасан.

— Ахир, у маҳал ёз эди, кун иссиқ эди. Ҳозир юк ташувчи поезд билан қандай борамиз? Аёз, изғирин. Ана кўряпанми, дераза ойналари музлаган, у ёққа етолмасдан қотиб қоламиз. Йўқ, у ёққа бориш жуда хавфли.

Бола кўнгли чўкиб индамай қолади.

— Сен ҳозирча ётиб тур, мен Довулга қарайин, — дея Эдигей баҳона топади-да, касалнинг тўшаги олдига келади, кафтларини боланинг иссиқ чаккасига босади... Довул зўрға кўзини очади, иситмадан қақраган лаблари билан аранг жилмаяди. Иситмаси ҳали ҳам пасаймаган эди. — Устингни очма. Терлабсан. Тўшундингми, Довул? Бешбаттар шамоллаб қоласан. Эрмак, Довулнинг ёзилгиси келса жомни олиб бер, хўпми? Урнидан турмасин. Ҳадемай ойинг ҳам навбатчиликдан келиб қолади. Уккубола янганлар эса, ҳозир келиб овқат беради сизларга. Довул соғайгандан сўнг бизникига чолиб келасизлар-да, Саула, Шарофат билан ўйнайсизлар. Мен ишга бораин бўлмаса, поездлар тўхтаб қолишади, қара — қор ёғяпти, — дерди Эдигей кетиш олдидан.

Эрмак бўлса тиним билмасди.

— Эдигей амаки, — дерди у бўсафага етиб қолган Эдигейга. — Атикамнинг поездди келиб тўхтаган куни ҳам кўп қор ёғса, мен ҳам бориб курайман. Менинг кичкинагина куракчам бор.

Эдигей ҳар сафар болалар олдидан юраги ўртаниб чиқиб кетарди. Аламдан, ожизликдан, ачинганидан изтироб чекарди. Бутун олам кўзига ҳуфтон бўлиб кўринарди. Аламини шамолдан, қор уюмларидан, тиним билмай ишлаётган туялардан олмоқчи бўларди. Бутун Сарйўздакда кўтарилган бўронни гўё бир ўзи тўхтата оладигандек, жон-жаҳди билан ишларди...

Кунлар томчилардек бир зайлда орқама-кетин ўтиб борди. Мана, январь ҳам ўтиб, совуқнинг захри бир оз пасая бошлади. Абутолиб Қуттибоевдан эса ҳеч қандай хабар йўқ. Эдигей билан Казанга ҳар турли ўй-хаёлларга бориб, бошлари қотарди. Бошқалар учун эмас, ўзи учун бир нима ёзганининг айби нимада, у ерда ҳеч қандай ортиқча нарса ёзилмаган-ку, ахир. Шунинг учун яқин кунлар ичида бўшатиб юборишлари керак, деб ўйлашарди ҳар иккалasi ҳам. Иккаласининг ҳам умиди сўнмаган эди. Улар кўнгли чўкмасин, руҳи тушмасин деб Зарифага ҳам ўғит беришга ҳаракат қилар эдилар. Зарифанинг ўзи ҳам азбаройи болаларни деб тош-метиндек бардошли бўлиш зарурлигини тушунарди. У чиндан ҳам тош-метинга айланиб кетди. Уз дарди билан бўлиб, индамай юрарди, оғиз очиб биров билан гапиришмасди, фақат кўзларигина хавотирланаётгандай жовдираб турарди. Бу сабр-тоқатни қанчагача етишини ким билибди?!

Эдигей Бўрон бу маҳал қўли ишдан бўшаб, яйловда ўтлаб юрган туя подаларидан, аввало Қоранорнинг қандай юрганидан хабар олиб келмоқчи бўлди. Қоранор подадаги туяларнинг биронтасини майиб қилиб қўймадикикин? Ҳовиридан тушмаганмикин? У чангида овулдан чиқди. Йўл унча узоқ эмас эди. Тез бориб, тез қайтди. Ҳаммаси жойида. Моллар Тулкиўйруқ сойликларига ўтлаб юрибди, қор даярли йўқ. Шамол қорларни учириб, ёнбағирлардаги ўтларни очиб кетган. Хавотирланмаса ҳам бўлади, деб Казангага айтиб қўймоқчи бўлди. Бироқ, Эдигей аввал чангини уйга ташлаб чиқай, деб йўлдан қайрилди... Катта қизи Саула уйдан чўчиб чиққан кўйи отасига назар ташлади ва:

— Ота, ойим йиғляпти! — дедию яна ичкарига кириб кетди.

Эдигей чангини иргитиб хавотирланганча шошиб уйга кирди. Уккуболанинг ҳўнграб йиғлаётганини кўриб, нафаси ичига тушиб кетди.

— Нима гап? Нима бўлди ўзи?

— Бу лаънати дунёда ҳамма нарса қуриб кетсин! — дея энтикиб-энтикиб йиғларди Уккубола. Ахир у жуда ҳам бардошли, ақлли-иродали аёл эди. — Ҳаммасига сен айбдорсан! Сен!

— Нега? Нима учун? — деди Эдигей ҳайратланиб.

— Бечора болаларнинг бошини айлантириб, ёлғон-яшиқ гаплар айтгансан... Яна бир пассажир поезд келиб тўхтаса бўладими! Қараса, олдидан бошқаси келаётган экан. Уни ўтказиб юбориш учун тўхтаб турибди. Икковининг ҳам шу разъездда учрашганларини айтмайсанми?! Поезднинг тўхтага-

нини кўриб қолган Абутолибнинг болалари бирдан кичкирганча югуриб қолишди: «Дада! Дадажон! Дадажоним келди!» деб поездга ёпишса бўладими! Мен уларнинг ортидан югурдим. Иккалови вагондан вагонга иргиб: «Дада! Дадажон! Дадамиз қани?» деб чинқириб юришибди. Поезднинг тагида қолади деб жоним чиқаёзди. Бирор эшик очилмасди. Улар эса оталарини чақиритиб, югуриб-елиб боришарди, кичкиришарди, вагондан вагонга иргиб чиқишарди. Поезднинг узунлигини-ей! Мен етиб келиб кичигини ушлаб олгунимча, каттасининг қўлидан тортгунимча поезд юра бошлади. Иккаласи ҳам қўлимдан юлқиниб чиқиб: «Дадажоним кетти, поезддан тушолмай кетти!» деб шундай ўкириб додлашдики! Бирам йиғлашди, бирам йиғлашдики, юрагим зардобга тўлди, жинни бўлиб қолмасан деб ўйладим. Эрмак ёмон ахволда. Бориб болани юпат! Бор! Пассажир поезд келиб тўхтаганда, отанг келади, деб айтган сенсан. Поезд кетиб, отаси келмай қолганини кўрсанг эди! Кошки кўрсанг эди! Нега энди ҳаёт шундай қурилган, нега энди ота болага, бола отага шунчалик юракбағри билан бирлашиб яратилган экан-а? Жонни шунчалар қийнаш нима зарур экан-а!

Эдигей болалар олдига қатл этилган киши сингари йўл олди. Худойим, бу масъум қалбларни беихтиёр алдаганим учун кечир, деб тангрига илтижо этиб борарди. Ахир, уларга ёмонлики раво кўрмаган эди. Энди нима дейди, қандай жавоб қайтаради?

У кириб келиши билан йиғидан кўзлари таниб бўлмас даражада шишиб кетган Эрмак билан Довул қайтадан ўкириб йиғлай бошлашди; поезд келиб тўхтади-ю, отамиз туша олмай кетиб қолди, Эдигей амаки, сиз поездни тўхтатинг, деб бўзлаб, бир-бирига гал бермай чуғурлашиб унга бўлган воқеани тушунтирмоқчи бўлишди.

— Соғиндим, отажонимни! Соғиндим, соғиндим! — дея Эрмак чинқирарди, умид, ишонч билан, бутун вужуди билан ялиниб-ёлворарди Эдигейнинг бўйнидан қучоқлаганча.

— Мен ҳозир ҳаммасини билиб келаман. Жим бўлинглар, бас энди, йиғламанлар. — Эдигей йиғидан ўзини тиёлмаган болаларни ишонтиришга, юпантиришга интиларди, уларнинг назарида, ишонган, таянган кишиси бўлгани учун ҳам ўзини йўқотиб қўймасликка, қиёфасини ўзгартирмасликка ҳаракат қиларди, лекин буниси ўта қийин бўлди. — Мана, биз ҳозир борамиз, учовлон борамиз! — деди-ю, «Қаёққа борамиз? Қаёққа? Кимга борамиз? Нима қилмоқ керак? Қандай илжойи бор?» каби саволлар миясини чулғаб олди. — Мана ҳозир ташқарига чиқамиз, сўнг ўйлашиб, гаплашиб оламиз. — Эдигей нималарнидир ваъда берарди, нималарнидир айтиб фулдирарди.

Зарифа каравотда юзини ёстиққа буркаб олганча чўзилиб ётарди. Эдигей унинг ёнига борди.

— Зарифа, Зарифа! — деди Эдигей унинг елкасига қўл тегизиб.

Бироқ, у ҳатто бошини ҳам кўтармади.

— Биз ташқарига чиқиб, бир оз сайр қилмоқчимиз, сўнг бизникига қирамиз, — деди у Зарифага. — Мен болаларни олиб кетяман.

Болаларни юпатиш учун, қолаверса, ўй-фикрларини жамлаб олиш учун ўйлаб топган йўл — шу бўлди. Эрмакни опичлаб, Довулни эса кўлидан ушлаб олди. Кейин темирйўл бўйлаб кетаверишди. Эдигей Бўрон ўзгалар қайғусини ҳали ҳеч қачон бунчалик чекмаган эди. Уни опичиб олган Эрмак ҳануз хиқиллаб йиғларди, ғам-ғуссага тўлиб нафас оларди. Ана шу увоққина, соғинчдан қалби дард-аламга тўлиб-тошган мурғак бола елкаларидан ушлаб кетаётирки, Эдигейнинг ўкиргиси келарди.

Шу зайлда учовлон темирйўл бўйлаб бепоён Сарйўзак саҳроси сари кетаверишди. Фақат поездлар гоҳ у томон, гоҳ бу томон гулдираб ўтишарди. Келишарди, кетишарди...

Эдигей илжосизликдан яна бир марта болаларга ёлғон гапиришга мажбур бўлди. Сизлар янглишибсизлар, деди. Ҳалиги, тасодифан бу разъездда тўхтаб қолган поезд, бошқа томонга кетмоқда, тангиз бўлса тескари томондан келади. Афтидан, у яқин орада келмайди. Мазлум бўлишича, уни катта бир кемада қандайдир денгизга матрос қилиб юборишган эканлар, ҳалиги кема узоқ сафардан қайтиб келган заҳоти отангиз уйда ҳозир бўлади. Ҳозирча сабр қилиш керак. Эдигей бу ёлғон сўзни болаларга ҳақиқат рўёбга чиққунча сабр-тоқат қилиб туриш учун мадад бўлади, деган ниятда айтган эди. У Абутолиб Қуттибоевнинг қайтиб келишига шубҳаланмасди.

Вақт ўтиб, ҳақиқат қарор топгач, унга жавоб беришлари керак. Болаларни шунчалар севган ота бир дақиқа ҳам чидаб тура олмайди... Шунинг учун ҳам Эдигей ёлгон гапирди... Абутолибни яхши билган Эдигей уй, бола-чақасидан ажраб юришнинг унга нақадар оғирлигини ўзгалардан кўра яхшироқ тасаввур этарди. Уз эрки билан кетмаган бўлса ҳам, ақинда қайтарман деган умид билан оиладан вақтинча йироқлашиб кетган бошқа биров, балким, бунчалик қаттиқ қайғуриб, азоб чекмаган бўларди. Аммо Абутолиб учун бу айрилиқ энг оғир жазага тенг эканини Эдигей жуда яхши биларди. Шунинг учун ҳам у суд ишини текшириб, тақдирини ҳал этгунларича чидаб тура олармикин деб, Абутолибдан хавотирланар эди...

Зарифа бу орада эрини сўраб, у билан учрашиш мумкинми ёки йўқлигини хабар қилишларини илтимос қилиб, тегишли идораларга аллақачон бир нечта хат ёзиб юборди. Ҳозирча ҳеч қандай жавоб келгани йўқ. Казангап билан Эдигей ҳам бош қотиришарди. Аммо улар бунинг учун Бўронли бекатида бевосита почта алоқаси йўқлигини сабаб қилиб кўрсатишга мойил эдилар. Мактуб ёзган киши уни бирон кимса орқали юбориши ёки бўлмаса ўзи Қумбел станциясига олиб бориб ташламоғи лозим эди. Қолган хат-хабарлар ҳам аввало Қумбел станциясига келади, сўнгра ҳалигидай восита орқали юборилади... Алоқанинг бундай йўли, маълумки, ҳамма вақт ишончли бўлавермайди.

Бир сафар шундай ҳам бўлди...

Февраль ойининг сўнги кунларида Казангап интернатдаги Собитжондан хабар олиб келиш учун Қумбелга борди. Туясини миниб кетди. Қиш совуғида ўтинчи юк поездларига тушиб бориш осон эмас. Вагонларга киролмайсан — ман этилган, тамбурда кетсанг манзилга етгунча изғирин шамолга чидаб бўлмайди. Иссиққина кийиниб туяда жўнасанг, шунда ҳам қичаб ҳайдаганда, бир кунда бориб келиш мумкин, ишларинг ҳам битади.

Казангап ўша кун кечгача қайтиб келди. Туясидан тушаётганда негадир хафaxonлигини, қош-қовоғидан қор ёғилаётганини кўриб, балки ўғли интернатда бирон ишқал қилиб қўйдимикин ёки туя устиде яоравериб чарчагандир, деб ўйлади Эдигей.

— Хўш, қандай бориб келдинг? — деб гап қотди у.

— Бир нави, — дея истар-истамас жавоб берди Казангап, юкларини тушираётиб. Кейин ўгирилиб қарадию бир оз ўйлаиб туриб: — Ҳозир уйингда бўласанми? — деб сўради.

— Уйда бўламан.

— Иш бор, ҳозир кирман.

— Кирақол.

Казангап кўп ўтмай Бўкейни эргаштириб кириб келди. Ўзи олдинда, хотини ортида. Ҳар иккаласи ҳам нимадандир ташвишланган кўринарди. Казангап, афтидан, чарчаган эди, узун бўйни янада чўзилиб, елкалари чўкиб, саланглаб, мўйловлари ҳурпайиб турарди. Семириб кетган Бўкей ҳанси-рарди, худди юраги талпинаётгандай антикиб нафас оларди.

— Нечук ҳурпайиб турибсизлар, уришиб қолган эмасми-сизлар? — дея қулиб қўйди Уккубола. — Ярашгани келгансизларми? Қани, ўтинглар.

— Уришиб қолган бўлсак майли эди-я, — дея йиғламсираб жавоб берди Бўкей, ҳамон оғир нафас олар экан.

Казангап атрофга кўз югуртириб:

— Қизларинг қайда? — деб сўради.

— Зарифаникида, болалари билан ўйнаб юришибди, — деб жавоб берди Эдигей. — Уларнинг нима кераги бор сенга?

— Хунук хабар олиб келдим, — деди Казангап Эдигей билан Уккуболага юзланиб. — Ҳозирча болалар билишмасин. Оғир мусибат. Абутолибимиз ўлибди.

— Нима деясан! — Эдигей ўрнидан ирғиб турди. Уккубола эса, бир чинқирди-да, оғзини кафти билан тўсди, ранги девордек оқариб кетди.

— Улибди! Улибди! Шўрлик болалар, тирик етимлар! — дея Бўкей хириллаб йиғлай бошлади.

— Қандай ўлар экан? — Эдигей ҳали ҳам эшитганига ишонмай, қўрқувдан Казангапга яқинлаша бошлади.

— Станцияга шунақа қоғоз келибди.

Уларнинг ҳаммаси ерга боқганча сукут сақлаб қолишди.

— Қандай бахтсизлик! Қандай бахтсизлик! — Уккубола бошини ушлаганча ҳар томонга тебраниб инграй бошлади...

— Қани у қоғоз? — дея сўради ниҳоят Эдигей.

— Қоғоз ўз жойида, станцияда, — дея сўзлай бошлади Казангап. — Интернатга бориб болани кўрдим-да, сўнг Бўкей-

нинг совун олакелинг дегани эсимга тушиб, вокзалдаги ўша кутиш залидаги дўконча томон қайрилдим. Эндигина эшикни очмоқчи эдимки, станция бошлиғи Чернов билан рўбарў келиб қолдик. Кўпдан бери танишмиз. Кўришиб бўлгач, у менга: «Йўлиққанинг яхши бўлди, юр, кабинетимга кирайлик, хат бор, разъездга олакетасан», деди. Кабинетини очди, иккаламиз кирдик. Столдан муҳрланган конверт чиқарди. «Абутолиб Қуттибоев сизларнинг разъедингизда ишлаганми?» деб сўради у. «Ҳа, ишлаган. Нима бўпти?» «Мана бу хат келганига уч кун бўлди. Бўронлига элиб берадиган бирон кимса топилмади. Ма, аёлига олиб бориб бер. Унинг сўроқларига жавоб кепти. Эри ўлди, деб ёзишибди бу ерда». Сўнг у менга яна қандайдир сўз айтди, тушунмадим. Инфарктдан ўлган, деди. Инфарктдан дегани нима дегани деб сўрадим. Юраги ёрилиб ўлган, деб тушунтирди. Қара-я, юраги ёрилиб эмиш! Утирган жойимда ҳанг-манг бўлиб қолибман. Аввалига ишонмадим. Қоғозни қўлимга олиб қарадим. Унда бундай деб ёзилган экан: «Қумбел станциясининг бошлиғи: Бўронли разъездида яшовчи фалончи граждонкага билдириб қўйиш учун унинг сўроғига расмий жавоб». Сўнгра сўроқда ётган Абутолиб Қуттибоев, ана шу тарзда, касали хуруж қилиб ўлди, деб айтилган. Худди шундай ёзилган. Уқиб бўлгач, Черновга мўлтираб қараб ўтираверишман. «Гаплар ана шунақа, — дея Чернов икки қўлини ёзди. — Олакет, хотинига берасан». Йўқ, дедим мен, бизнинг одатга кўра бундай қилишмайди. Шумхабар тарқатишни истамайман. Болалари ҳали ёш, уларни тириклай ўлдирман-ку! Йўқ, дедим. Биз бўронлиликлар аввалига ўзaro кенгашиб олиб, кейин бир қарорга келамиз. Ёки бировимиз атайин келиб, бу қоғозни олиб кетармиз, қайеули хабар етказишнинг ўз йўл-йўриғи бўлади ахир, чумчуқ эмас-ку, одам ўлибди. Эҳтимол, хотини Зарифа Қуттибоевнинг ўзи келиб, қўлингиздан ўзи олар. Ушанда қандай содир бўлганини ўзингиз айтиб, тушунтириб берарсиз. Чернов эса: «Бу сенинг ишинг, — деди. — Билганингча қил. Бироқ, мен нимани айтиб тушунтирардим. Ҳеч қандай тафсилотни билмайман. Бу қоғозни тегишли кишига топшириб қўйишим керак. Вассалом». Ундай бўлса, кечирасиз, дедим мен Черновга, бироқ қоғоз ҳозирча сизда туратурсин, мен бориб, оғзаки айтиб бераман-да, сўнг ўша жойда ўзaro маслаҳатлашиб оламиз. «Майли, нима қилишни ўзинг биласан», деди Чернов. Шундан сўнг у ердан чиқдим. Бутун йўл бўйи туяни чоптириб келдим, энди нима қиламиз? «Унга бу шумхабарни айтишга ким журъат этар экан!» деб ўйлайвериш, юрагим эзилиб кетди.

Казангапнинг нафаси ичига тушиб кетди. Эдигей эса, устига тоғ қулагандек икки букчайиб қолди.

— Энди нима бўлади? — деди ниҳоят Казангап. Лекин унга ҳеч ким жавоб қайтармади.

— Шундай бўларини билган эдим, — деб куйинганидан бош чайқарди Эдигей. — Болалардан ажраганига чидай олмаган. Шунисидан кўпроқ кўрқардим. Жудоликка чидай олмаган. Қўмсаш — бу даҳшатли нарсa. Болалар эса отани соғиниб, шунчалар қўмсашиб юришибдики, уларга назар ташлашга юрак дов бермайди. Абутолиб ўрнида бошқа киши бўлганда-ку нима учунлигини билмасак ҳам, судланиб қамоққа ҳукм этилди дердик. Бир йилми ёки икки йилми ўтириб, охири қичиб келади... Ахир, у немисларга асир тушган, концлагерларда парсон кўрмаган кўргуликларни бошидан кечирган эди, партизанликнинг ҳам азоб-уқубатларини кўрган, шунча йиллар ўзга юртларда урушиб, иродаси синмаган эди, чунки у маҳаллари ёлғиз бош эди, хотин, бола-чақаси йўқ эди... Энди бўлса, уни энг азиз нарсa — болаларидан юрак-бағрини, этини тириклай шилиб олишгандек, олиб олишди. Ана шунга у чидай олмади. Охир-оқибат нимага олиб келди...

— Ҳа-а, мен ҳам шунга айтмоқчиман-да, — деди Казангап. — Одам жудоликда ўлади, деган сўзларга ишонмасдим. У ёшликка-ку ёш эди, ақлли, билимдон эди, текшириб бўлгач, бўшатиб юборишларигача чидаб турса бўларди-ку... Ахир, бирор гуноҳи йўқ эди-ку! Буларнинг ҳаммасига, албатта, ақли етиб турган бўлса-да, афтидан, юраги бардосб беролмаган экан-да. Устига устак, шўрига шўрва тўкилиб болаларини ўлгудек яхши кўрар эди.

Улар яна узoқ вақт ўтиришиб, вазиятни мулоҳаза этиб кўришди, Зарифага қандай қилиб ётиғи билан тушунтириш, уни бу мудҳиш хабарга руҳан тайёрлаш йўлини қидиришди. Нариди ўйлашди, бери ўйлашди, лекин бориб-бориб ҳамма гап ана шу аччиқ ҳақиқат билан тугалланди: оила отадан ажралди, болалар етим қолишди, Зарифа бева қолди, ўнганмас, ўрни

тўлмас фожа юз берди. Охири Уккуболадан ҳар нечук оқилона гап чиқди.

— Зарифа станцияга бориб, қоғозни ўзи олсин. Бу мудҳиш дамларни болалари олдида эмас, даставвал ўша ерда бошдан кечирсин: станцияда йиғлаб, эс-ҳушини йиғиб олар. Кейин йўлда қайтиб келаётиб нима қилиш зарурлигини ўйлаб кўриш учун ҳам вақти бўлади. Болаларнинг ҳозирча бу гапдан хабардор бўлишлари керакми, йўқми, балким улар бир оз улғайиб, кўникма ҳосил қилгунларича кутиб туришар, буни ҳам ўйлаб олсин. Уларга қўққисдан айтиб бўладими бу воқеани...

— Тўғри айтасан, — дея маъқуллади Эдигей. — У она. Абутолибининг ўлганини болаларига айтадими, йўқми, буни унинг ўзи ҳал этсин. Менинг эса, бу ишга юрагим бетламайди... — Кейин Эдигей дилидаги гапни айтгани тили бормади, раҳми келганидан нимадир томоғига тикилгандай бўлди-да, йўталиб олди.

Улар бир қарорга келишгач, Уккубола:

— Казаке, — дея маслаҳат солди Казангапа, — Зарифага ўзингиз гапиринг, станция бошлиғида унга келган қандайдир бир хат бор экан, деб айтинг. Балки сўровларинг жавобидир, денг. Ўзи келсин, деб айтишди, денг. Яна бир гап, — деб сўзида давом этди Уккубола, — Зарифани бу аҳволда ёлғиз юбориб бўлмайди. Унинг бу ерда қариндош-уруғлари ҳам йўқ, яқин кишилари ҳам. Ғам-алам пайтлари ёлғиз қолишдан ёмони йўқ. Эдигей, сен биргалашиб бор, бу дамларда унинг ёнида бўл. Бундай бахтсиз кунларда бирор хунук ҳодиса юз бермасин яна. Станцияда ишим бор деб, қўшилиб кетавер. Болалари бизникида бўлиб туришадди.

— Бўпти, — деди Эдигей хотинининг фикрига рози бўлиб. — Зарифани станциядаги касалхонага олиб бораман, деб Абиловга айтман. Уткинчи поездни бир зум ўзи тўхтатсин.

Ана шундай қарорга келишди. Бироқ, Қумбелга фақат икки кундан кейин аранг чиқишди, разъезд бошлиғининг илтимоси билан тўхтаб ўтган поездга тушиб кетишди. Уша куни 5 март эди. Эдигей Бўроннинг ёнида ана шу кун бир умр сақланиб қолди.

Умумий вагонга тушиб боришарди. Вагон ичи ҳар турли одамлар билан лиқ тўла: бола-чақалари билан, йўл учун албатта олинадиган юклари билан сафарга чиққан кишилар; арақ-шаробнинг анқиган ҳиди, вагондан вагонга тинмай нарибери ўтаётганлар, миялари суйилиб кетгунча қарта ўйнаётганлар, тирикчиликнинг оғирлиги эрақларнинг арақхўрлиги, эр-хотинларнинг ажралишарию аллақилларнинг ниқоҳ тўйлари, дафн маросимлари тўғрисида бир-бировларига паст овоз билан кўнгиб бўшаётган аёллар... Йўловчиларнинг манзили олис. Йўлда кетаётган бўлсалар ҳам кундалик юмушлар давом этарди... Зарифа ва унга ҳамроҳ бўлган Эдигей Бўрон ҳам ўз кулфатлари, ғам-аламлари билан қисқа муддатга бўлса-да, улар билан қўшилишди.

Албатта, Зарифа қаттиқ изтиробда эди: станция бошлиғидаги хатда қандай жавоб берилгани ҳақида ўйлаётир шекилли, йўл бўйи чехраси очилмай, ҳаяжон билан, ўй-хаёллар оғушида индамай келарди. Эдигей ҳам кўпинча сукут сақлаб ўтирарди.

Инсон қалбида нохушлик кечаётганини бир қарашда пайқаб оладиган сезгир, меҳрибон кишилар дунёда оз эмас. Зарифа ўрнидан туриб, тамбур деразаси ёнида ўз ўй-хаёллари билан бўлиш учун кетганда Эдигейнинг рўпарасида ўтирган рус кампир бошини кўтариб, ёшлик чоғлари тиниқ-кўкимтир бўлган бўлса керак, ҳозир эса қарилқдан туси ўчиб бораётган меҳрибон кўзлари билан тикилиб:

— Ҳа, ўғлим, аёлинг касалмандми? — дея сўради.

Эдигей бу гапдан чўчиб тушди.

— Аёлим эмас, бувижон, синглим бўлади. Касалхонага олиб боряман.

— Шундай дегин... Қарасам, бояқиш қийналиб боряпти. Аҳволи оғирга ўхшайди. Кўзларида битмас-туганмас қайғу. Ичидан қўрқипти шекилли. Касалхонада бирор-бир дахшатли дардди қидириб топишмасалар, деб қўрқаётган бўлса керак. Эҳ, тирикчилик курсин! Туғилмасанг ёруғликни кўрмайсан, туғилсанг яна бир дарди-бедаво. Дунё шундай қурилган эканда. Тангри ёрлақасин, ҳали ёш, тузалиб кетади, — деди кампир унга чой тутар экан. Кампир станцияга яқинлашган сайин Зарифанинг қалбини тобора кучлироқ қамраб олаётган изтироб ва қайғуни қандайдир бир йўсинда пайқаб, чуқур ҳис этиб бораётган эди.

Бўронлидан Қумбелгача бир ярим соатлик йўл. Пассажирлар учун қандай жойлардан ўтаётганларининг аҳамияти йўқ.

Сариўзакнинг кимсасизлик ҳукм сурган бепоён бўшлиқлари эса ҳануз қор остида. Бироқ, қиш этагини йиғиб, баҳор яқинлашганининг илк аломатлари аллақачон кўзга ташланди. Тоғ бағирларининг кунгай томонларида қорлар эриб, ер қорайган, жарлик чеккалари қордан очилиб қолган, қир-адирлар ола-чипор бўла бошлаган. Март ойи келиши билан қор эриб чўка бошлаган эди. Аммо осмонда сузиб юрган кулранг ва ҳатто кўринишдан рутубатли булутлар ҳали ҳам қуёш юзини беркитиб турарди. Қиш ҳали қишлигини қилиши мумкин эди; ёмғир аралаш қалин қор ёғиши, кучли изғирин кўтарилиш эҳтимоли бор эди...

Эдигей гоҳ-гоҳ деразага қараб қўярди, рўпарасидаги раҳмдил кампир билан онда-сонда гапиришиб, ўз жойидан жилмай ўтирарди. Аммо Зарифанинг олдида яқинлашмасди. Вагон деразаси олдида ёлғиз туриб, ўз ҳолатини мулоҳаза қилиб кўрсин, деб ўйлади Эдигей. Эҳтимол, ички кечинмалари унга бирор йўл-йўриқ кўрсатар. Балким ўтган йили куз бошида ҳаммалари биргалашиб, икки хонадон бола-чақалари билан юк ташийдиган вагонга тушиб тарвуз, қовун олиб келиш учун Қумбелга борганлари, ўшанда ниҳоятда шод-хуррам бўлганлари, айниқса, болалар учун бу саёхатнинг унутилмас байрамга айлангани ёдига тушар эди. Шуларнинг ҳаммаси яқиндагина бўлиб ўтгандай туюларди. Ушанда Эдигей билан Абутолиб қия очилган эшик олдида юзларини шамолга тутиб, у ёқ-бу ёқдан суҳбатлашиб боришарди, болалар атрофларида гир айланмишиб, ташқарида гўё сузиб ўтаётган қир-адирларни қизиқиб томоша қилишарди. Зарифа билан Уккубола эса қандайдир юрак сирларини айтиб ўтиришарди. Сўнг дўкондан дўконга ўтиб, станция боғида сайр этишган, кино кўришган, сартарошхонага киришган. Болалар музқаймоқ ейишган эди. Ҳаммасидан ҳам Эрмак қўрққанидан сартарош машинасини бошига яқинлаштирмагани кулгили бўлган. Ҳаммалари бир бўлиб ҳам уни соч олдиришга кўндирилмаган эдилар. Ушанда Абутолиб сартарошхона бўсағасида пайдо бўлиши билан ўғлининг ота қучоғига отилгани, ота ҳам уни ердан кўтариб, сартарошдан ҳимоя этгандек бағрига босгани, куч-ғайратимизни йиғиб, келаси сафар келамиз, ҳозирча туратурсин, дегани ҳали-ҳали Эдигейнинг кўз ўнгида. Эрмакнинг қоп-қора жингалак сочи туғилганидан бери ўсаётган эди, энди эса у етим бўлиб қолди...

Эдигей Бўрон нима учун Абутолиб Қуттибоев иши ҳал бўлгунча кутолмай ўлгани сабабини қайта-қайта ўйлаб, бунинг маъносини тушуниб етмоқчи бўларди. У яна ўша хулосага келарди: болаларини ҳаддан ташқари соғинганидан юраги бардош беролмаган. Абутолиб болаларисиз яшаш у ёқда турсин, ҳатто ҳаводан нафас олишни ҳам тасаввур этолмайдиган киши эди. Ҳавосиз эса ҳаёт ҳам бир зумда тўхтаб қолади. Жудоликнинг қанчалик оғирлигини ҳеч ким Абутолибчалик сезмайди. Болалар отасидан ажраб, қандайдир бир разъездда, кимсасиз, сувсиз Сариўзакда тақдиринг қаҳрига учраб қолди, деган мунгли ўй-хаёлларгина ўлдирди уни...

Эдигей станция ёнидаги хиёбонда скамейкада ўтирган кўйи Зарифани кутиб олаётганида ҳам ҳамон шу ҳақда ўйларди. Улар Зарифа станция бошлиғи олдига кириб, қоғозларни олиб чиққач, шу ерда учрашишга аҳдлашган эдилар.

Кун яримлаб қолган, бироқ ҳали ҳам ҳавонинг авзойи бузуқ эди. Қор учқунларими, ёмғир томчиларими, ҳарқалай, нимадир, ора-сира киши юзига уриларди. Даштлик бўйлаб аллақачон эрий бошлаган қор ҳидидан тўйинган шамол эсиб турарди. Эдигей совқотиб, паришонхотир ўтирарди. У одатда, мавриди келса, станцияда ҳар ёққа ўтаётган одамлар орасида тикилишиб юришни яхши кўрарди. Ўзи-ку узоқ ерга бормади, бирор нарсадан ташвишланмайди, лекин келган-кетган поездларни кўради, вагондан сакраб тушиб, шошилиб, югуриб-елиб кетаётган пассажирларни томоша қилади. Турмуш кинога ўхшаб кетарди: поезд келса эл йиғилиб, кино бошланади, поезд кетса одамлар ҳам тарқалишади, перрон бўм-бўш бўлиб қолади.

Ҳозир эса бунақа нарсаларнинг ҳеч бири уни қизиқтирмасди. Утган-кетганларининг бефарқ қиёфасини, уларнинг бепарво, чарчоқ ҳолда эканликларини кўриб ҳайрон қоларди... Унинг устига, томоғи оғриб қолган кишидек хириллаб бутун станция майдонида радиодан таралаётган музика ҳам ўзининг бир зайлда увланган садоси билан кишини ғам-ғуссага соларди. Шу ҳам музика бўлди-ю! Ҳадеб такрорлагани такрорлаган. Негадир дикторларнинг салобатли, улуғвор овозлари ҳам

жимиб қолди. Гўё бошқаси қуригандек шу музикани қўйгани-қўйган!..

Зарифанинг вокзал биносига кириб кетганига йигирма минутча, эҳтимол ундан ҳам кўпроқ вақт ўтди. Эдигей безовталана бошлади. Утган сафар Абутолибу болалар билан келишганларида шу ўриндиқларда ўтириб музқаймоқ ейишган эди. Эдигей Зарифа билан қатъий келишган бўлса ҳам кўнгли тинчмай унинг ортидан бормоқчи бўлди.

Шу пайт у Зарифани вокзал эшиги ёнида кўриб, бирдан чўчиб кетди. Зарифа кириб-чиқиб турган одамлар тўдаси орасида ҳамма нарсадан ҳоли, ёлғизлангандай кўзга ташланди. Ранги-рўйи мурданикидай оқариб кетган, у ҳеч қаёққа қарамай гўё тушида одимлаб бораётгандек ҳеч нарсага туртинмай, худди атрофида ҳеч нарса йўқдек, даштликда ёлғиз ўзи юриб бораётгандай, кўзлари ожизлар сингари бошини тик тутиб, ғам-ғуссани ичига ютиб, лабларини қаттиқ қимтиб олганча келарди. У яқинлашганда Эдигей ўрнидан турди: у секин яқинлашиб келаётгандай туюлди, қаршисида ҳеч нарсани илғамай, кўз олди шу қадар қоронғилашиб, секин-аста, тунд ҳолда келиши даҳшатли эди. Муҳрланган қалин конвертни ушлаб яқин келгунча, афтидан, бутун бир замон кечди, чидаб бўлмас интизорликнинг ўртадаги тубсиз, зулматли масофасини босиб ўтгунча бир олам замон ўтди, яқинлашиб келдию аранг шивирлаб сўради:

— Сен биларминдинг?

Эдигей оҳиста бошини эгди.

Зарифа ҳолсизлиб скамейкага ўтириб-да, кўллари билан юзини берктиб, бутун вужуди билан дард-алам ва жудодликдан зор-зор йиғлай бошлади. Йиғлаганда ҳам жон азобида дарзага келиб, ўзига эрк бериб йиғларди, чексиз қайғуга берилганидан чўчиб борарди, ёнида ўтирган Эдигей эса Абутолибни олиб кетаётганларидаги сингари бу муштипар аёлни жабр-ситамлардан қутқариб қолиш учун Абутолибнинг ўрнига ҳеч қандай иккиланмасдан ўзи кетишга, ҳар қандай азоб-уқубатларни бошидан кечиришга тайёр эди. Айни замонда эс-хушини олиб қўйган бу биринчи зарбадан зор-зор йиғлаб ўзига келмагунча уни ҳеч нима билан кўнглини кўтариб ҳам, юпатиб ҳам бўлмаслигини тушуниб турарди.

Шу йўсинда улар станциянинг олдидаги хиёбон скамейкасида ўтиришарди. Зарифа титраб-қақшаганча хўрсиниб йиғларди. У бир маҳал қўлидаги гижимланган конвертни хосиятсиз мактуб билан бирга иргитиб юборди. Модомики, Абутолибнинг ўзи тирик эмас экан, у қоғознинг энди кимга кераги бор? Бироқ Эдигей конвертни олди-да, чўнтагига солиб қўйди. Сўнг рўмолчасини чиқариб йиғлаётган Зарифанинг ғўжанак бўлиб қолган бармоқларини аранг очган ҳолда унга тўтқазди ва кўзёшларини артишга ундади. Лекин бу ҳам ёрдам бермади.

Радиодан, атайлаб эшиттираётгандек, станция узра юракни ҳадис эзадиган мотам марши тараларди. Март ойи осмондаги кулранг ва намхуш булутлар тепадан босиб тургандек туюлар, изғирин шамол эса кишини беҳузур қиларди. Утган-кетганлар Зарифа билан Эдигейга қараб-қараб қўйишарди-да, ичларида: уришишган бўлсалар керак, эри хотинни қаттиқ койиган кўринади, деб ўйлашарди, албатта. Аммо маълум бўлишича, ҳамма ҳам шундай деб ўйламаган экан.

— Йиғланг... яхшилар, йиғланг, — дея кимдир яқиндан ҳамдардлик изҳор этган бўлди. — Меҳрибон отахонимиздан айрилиб қолдик! Энди нима бўлади?

Эдигей бошини кўтариб, эски шинелда, қўлтиқтаёқ билан кетаётган аёлни кўрди. Бир оёғи сонидан йўқ эди. Эдигей уни таниди. Фронгда қатнашган, ҳозир станциянинг билет кассасида ишлайди. У изтироб чекиб йиғлаганидан кўзлари шишиб кетган, йиғи орасида ўзича гапириб борарди: «Йиғлангиз, йиғлангиз. Энди нима бўлади-а?» У йиғлаганича қўлтиқтаёғига суюниб нари кетар экан, икки елкасини ғайритабиий равишда кўтариб борарди, қўлтиқтаёғи тақиллаб бир ҳатлаганда кийилавериш эскириб кетган солдат этиги ҳам ортидан етиб борарди...

Бу аёл айтган сўзларнинг маъносини Эдигей вокзал дарвозаси ёнида бирдан тўпланган одамларни кўрганда тушунди: одамлар бошларини оқори кўтарганча бир неча киши нарвонга чиқиб олиб Сталиннинг мотам лентасига ўралган каттақон портретини терак бўйи баландликка осаётганликларига қараб туришарди.

Радиодан нима учун бунчалик муңгли куй таралаётганининг сабабини ҳам энди тушунди. Бошқа бир вақт бўлганда эди, у ҳам ўрнидан туриб, одамларга қўшилиб, олам чархини ҳеч

ким унингсиз тасаввур этолмайдиган бу улғу инсоннинг нечук, қачон вафот этганлигини билиб олган бўларди. Бироқ, ҳозир ўз қайғусидан ортмасди. У оғиз очмай ўтирарди. Зарифа ҳам ўзи билан ўзи бўлиб, бирон нарсага алаҳсимасди...

Дунёда не-не воқеалар содир бўлаётганига қарамай, ўз одати бўйича ҳаракатда бўлган поездлар келиб-кейтишарди. Ярим соатдан сўнг олисга йўл олган ўн еттинчи номерли поезд ўтиши керак. У ҳамма пассажир поездлари сингари Бўронлига ўхшаган разъездларда тўхтамай ўтарди. У ўз ҳисоб-китоби бўйича ҳаракат қиларди. Аммо бу сафар ўн еттинчи поезд Бўронли разъездида тўхтади, деб ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган эди. Эдигей ўзича қатъий равишда ва бамайлихотир уни тўхтатишга қарор қилди. У Зарифага деди:

— Қайтишимизга ҳам оз қолди, Зарифа. Болаларга отасининг нима бўлганини ҳозир айтасанми ёки кутиб турасанми, ҳозироқ яхшилаб ўйлаб олишинг керак. Сени юпатмоқчи, ақл ўргатмоқчи эмасман. Энди уларнинг отаси ҳам, онаси ҳам ўзингсан. Бироқ, сен бу ҳақда йўлдаёқ фикр юритиб олишинг керак. Агар болаларга ҳозирча айтмай турайлик десанг, унда эс-хушингни йиғиб ол. Уларнинг олдида кўзёши қилиш асло мумкин эмас. Ана шунга кучинг етадимми, чидай оласанми? Биз уларнинг олдида ўзимизни қандай тутишимизни билиб олмоғимиз даркор. Тушундингми? Ҳамма гап ана шунда.

— Маъқул, ҳаммасини тушуниб турибман, — деди Зарифа йиғи аралаш. — Уйга етгунча ўйлаб ўйимга етайин, ўшанда нима қиларимизни айтаман. Мен ҳозир... ўзимга келиб олай... Ҳозир...

Қайтишда поездда яна ҳалиги манзара: одамлар тирбанд, ҳаммаёқ папирос тутуни... Поездлар аввалгидек бепоён Сариўзак бўшлиқларининг у чеккасидан бу чеккасига қатнаб турарди.

Зарифа билан Эдигей купе-вагонга тушган эканлар. Пассажирлар бу ерда бир оз камроқ эди. Утган-кетганларнинг йўлини тўсмаслик ҳамда ўз ишлари юзасидан сўзбатлашиб кетиш учун иккаласи йўлакнинг энг чеккасидан дераза остига жойлашиб олишди. Эдигей йиғилма ўриндиққа ўтириб олди. Зарифа, ўтир, деса ҳам унамай, ёнида тик турганча деразадан ташқарига қараб келарди.

— Шундай турганим яхши, — деди у.

Ҳали ҳам онда-сонда пиқиллаб йиғлар, бор кучи билан ўзини қўлга олиб, бошига тушган кулфатга бардош беришга, фикр-хаёлларини йиғиб олишга тиришарди. Деразага қараб турганча ўзининг янги турмушини — бевалик турмушини энди қандай изга солишини ўйларди. Илгарилари буларнинг ҳаммаси даҳшатли туш каби бир кунмас бир кун ўтар кетар, бу англашилмовчилик ечими топилмасдан шу ҳолича қолиб кетиши мумкин эмас-ку, ахир! Абутолиб эртами кечми, ярқ этиб келиб қолар, хонадон аҳли яна бирга яшаб, ҳар қанча қийин бўлса ҳам турмушларини қайтадан ўнглаб, болаларини тарбиялаб ўстиришар, бошқа ҳамма қийинчиликлар аста-секин бартараф этилар, деган умид бор эди. Энди эса умид қолмади. Хуллас, унинг ўйлаб оладиган нарсалари оз эмас эди...

Бу оила тақдирига бефарқ қарай олмаган Эдигей Бўрон ҳам шу ҳақда бош қотирарди. Ахир, аҳвол шундай бўлиб қолди. Модомики, энди бундан буён уларнинг таянчи бўлиб қолар экан, ўзини ҳар қачонгидан кўра вазмин, хотиржам тутиб, шу билан Зарифага қандайдир ишонч бағишлаш лозим, деб ҳисобларди. Эдигей уни шоширмасди. Шундай қилгани ҳам тўғри бўлди. Йиғлаб бўлгач, Зарифанинг ўзи сўз бошлади:

— Оталарининг энди йўқ эканини уларга айтмай туришга тўғри келади, — деди у кўзёшларини ютиб, ўзини йиғидан тўхтатишга уринар экан, узук-юлук овоз билан. — Ҳозир айтолмайман. Айниқса, Эрмак... Ота-бола бир-бирига шунчалар ҳам меҳр қўйишадими... Даҳшат-ку бу! Умидларини пучга чиқариб бўладими? Энди тирикларнинг ҳоли не кечади? Ахир, улар фақат шу умид билан, соғинч билан яшаб келишар эди... Кун санаб, соатлару минутларни санаб орзиқиб кутиб юришарди... Кейинчалик бу ердан кетиб, бошқа бирор жойда яшамасак бўлмас... Бир оз вақт ўтсин. Эрмакдан қўрқаман. Бир оз бўлса ҳам ўйсиб-ўлғайса... Ушанда айтарман, унганча ўзлари ҳам сал-сал пайқаб қолишар. Ҳозир бўлмайди, айтишга тилим бормайди... Ундан кўра азоб-уқубатни ўзим чекиб турганим маъқул... Ҳозирнинг ҳам, унинг ҳам оға-инисию туғишганларинизга хат ёзаман. Энди улар биздан нега қўрқисин? Бирорталари келиб, бизни кўчириб кетишга ёрдам берар... у ёғи бир гап бўлар... Модомики, Абутолиб кўз юмган экан, энди болаларини бир амаллаб ўстирсам...

Зарифа шундай мулоҳаза юритарди, Эдигей Бўрон эса чурк этмай қулоқ соларди, ҳар бир сўзининг маъзани чақиб, уқиб олди, айтилган гаплар унинг хаёлини чулғаб олган туйғулар қўюнининг фақат озгина қисми, энг устки қатламигина эканини англаб етди. Бундай пайтларда ичингдагининг ҳаммасини айтиб тугата олмасан... Шунинг учун ҳам Эдигей иложи борича мавзу доирасини кенгайтирмасликка уриниб деди:

— Агар болаларини кўрмаган-билмаган бўлганимда, сўзларингга шубҳаланган бўлардим. Бироқ, сенинг ўрнингда бўлганимда мен ҳам ботини оғиз очолмасдим. Бир оз кутиб туриш керак. Қариндош-уруғларинг хабарлашгунча иккиланмасдан бизга мурожаат қилавер. Кўнглинг тўқ бўлсин. Қандай яшаб келган бўлсак, шундай яшайверамиз. Илгаригидек ишлайвер, болаларинг бизнинг болалар билан бирга бўлишади. Узинг биласан-ку, Уккубола уларни ўзиникидек севади. Кейин бир гап бўлар...

Уша суҳбатда Зарифа оғир хўрсиниб яна бундай деди: — Турмуш ўзи шундай қурилган экан-да... Нақадар кўрқинчли, нақадар оқилона, шу билан бирга ўзаро узвий боғлиқ: боши, охири ва давоми бор... Агар болалар бўлмаганида эди, ростини айтсам, Эдигей, мен учун энди яшашнинг қизиги қолмасди. Жонимдан кечиб қўяқолардим. Яшаб нима қилардим? Бироқ, уларни тарбиялаш менинг бурчим, улар мени ушлаб туришибди. Нажоткорим улар... Аччиқ ва оғир бўлса ҳам ҳаёт давом этади... Ҳозир кўрққаннинг сабаби — болалар отадан жудо бўлганини билиб қолишлари эмас. Тўғри, бир кун билиб олишади-ку, албатта. Бундан буён ҳаётимиз не кечаркан деб ўйлаялман ҳозир. Оталарининг тақдирдан қалблари бир умрга жароҳатланиб қолади-да. Уқишга киришадими, ишга жойлашадими, эл-юрт кўзига тушишадими, қачон бўлмасин, бу фамилияда юришнинг ўзи уларга тўғаноқ бўлади... Шу ҳақда ўйлаганимда, назаримда, тақдир бизнинг йўлимизга қандайдир қудратли тўсиқ қўйгандек туюлади. Абутолиб икковимиз бу ҳақда гапиршдан ўзимизни тияр эдик. Мен уни аясам, у ҳам мени аярди. Унинг кўзи тириклигида болаларнинг тенг-қурларидан кам бўлмай ўсишларига шубҳаланмас эдим. Бизни ана шу умид ҳар қандай ғам-андуҳлардан, бахтсизликлардан сақлаб келди... Энди эса бошим қотиб қолди: мен унинг ўрнини босолмайман... Чунки Абутолибнинг ўзигина Абутолиб эди — у ҳаммасининг уддасидан чиқа оларди. У ўзини турли муқомга солиб, болаларининг қалбига сингиб кетгандек яшарди. Шунинг учун ҳам у соғинчдан, фарзандларидан жудо этилганидан ўлиб кетди...

Эдигей унинг сўзларини диққат билан тингларди. Зарифа уни ўзининг энг яқин кишисидек билиб, юракдаги гапларини айтиб бераётганидан таъсирланган Эдигей қандайдир бир яхшилик билан жавоб қайтаргиси, уни ҳимоя этгиси, ёрдам бергиси келди; аммо ўзининг ноиложлигини тушуниб, алаmidан юрак-бағри эзиларди.

Улар Бўронли разъездига яқинлашиб қолишган эди. Кўп йиллардан бери ёзин-қишин ишлаб юрган таниш жойлардан ўтиб боришарди...

— Тайёрлангин, — деди у Зарифага. — Келиб қолдик. Демак, ҳозирча бу ҳақда болаларга оғиз очмаймиз, деган қарорга келдик. Бўпти, ўйлаганимизча бўлсин. Сен сир бой бериб қўймагин яна. Узингни сал тартибга солгин. Тамбурга бор, эшик ёнида тур. Поезд тўхташи билан бамайлихотир вагондан тушгач, мени кутатур. Бирга кетамиз.

— Сен нима қилмоқчисан?
— Ҳеч нима. Бувёғини менга қўйиб бер. Осмон узилиб тушса ҳам сенинг поезддан тушишга ҳаққинг бор-ку.

Ун еттинчи номерли пассажир поезди, одатдагидек, семафор қаршисига юриш суръатини бир оз секинлатган бўлса ҳам, разъездда тўхтамай ўтиб бораётган эди. Шу пайт, Бўронлига кираверишда поезд кескин тормозландию вишиллаб, бўксалари даҳшатли ғижирлаганча, таққа тўхтади. Ҳамма чўчиб тушди. Поезднинг бошидан оёғигача қий-чув, ҳуштак овозлари кўтарилди.

- Нима гап ўзи?
- Стоп-кранни босибдимми?!
- Ким?
- Қаерда?
- Купе-вагонда!

Шу орада Эдигей эшикни очдию Зарифа поезддан тушди. Узи эса проводник билан кондуктор келгунча тамбурда кутиб турди.

— Тўхта! Стоп-кранни ким босди?

— Мен, — деди Эдигей.

— Кимсан ўзинг? Бундай қилишга нима ҳаққинг бор?

— Керак эди.

— Керак эди деганинг нимаси? Судга тушгинг келдимми?

— Шунақа. Судинггами, бошқанггами, актга истаганингча ёзиб олавер. Мана — ҳужжатларим. Собиқ фронтчи, темирйўл ишчиси Эдигей Жонгелдин Бўронли разъездига етганда, ўртоқ Сталиннинг вафоти муносабати билан мотам аломати сифатида стоп-кранни босиб, поездни тўхтатди, деб ёзиб қўйинглар.

— Нечук? Наҳотки, Сталин ўлган бўлса?!

— Ҳа, радио орқали эълон қилишди. Эшитиш керак эди. — Ундай бўлса, бошқа гап, — дея анови иккаласи гангиб қолишди-да, Эдигейга йўл беришди. — Ундай бўлса боравер.

Бир неча минутдан сўнг ўн еттинчи поезд яна йўлида давом этди...

Поездлар яна машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон ўтаверди, ўтаверди...

Бу ўлкалардаги темир изларнинг икки тарафида пой-поёнсиз улкан Сариўзак даштлари — қовжирок саҳронинг ўзак ерлари ястанган.

Уша кезлари бу ўлкада Сариўзак — 1 космодромидан номнишон ҳам йўқ эди. Эҳтимол, у космик парвозларнинг ижодкорлари хаёлидагина мавжуд эди, холос.

Поездлар эса машриқдан мағрибга томон, мағрибдан машриққа томон ўтаверади, ўтаверади...

Эллик учинчи йилнинг ёзи билан кузи Эдигей Бўрон ҳаётида энг оғир, энг машаққатли дамлар бўлди. Уша йилгача ҳам, ундан сўнг ҳам Сариўзак темирйўлини қор уюмлари босган пайтларда ёки Сариўзақдан бир томчи сув тополмай, офтобда куйган чоғларидо, фронтда Кенигсберггача жанг қилиб бориш, минг бор ҳалок бўлиши ё ярадор бўлиши, минг бор шикастланган бўлиши мумкин бўлган кезларда ҳам, ўша кунлардагидек азоб-уқубат чеккан эмас эди...

Қандай қилиб ер кўчишини, уни тўхтатиб қоладиган ҳеч қандай куч йўқлигидан тоғ ёнбағирларининг ўрnidан силжиб, кулаб кетишларини, ҳатто бутун бошли тоғларнинг яширин ётган кўкси ёрилиб, бир ёнга ўпирилиб тушишини Афанасий Иванович Елизаров бир вақтлар Эдигей Бўронга гапириб берган эди. Ушанда оёғи остида қандай фалокат яшириниб ётганини сезган одамлар ваҳимага тушишади. Ер кўчишининг энг хавфли томони шундаки, бу ҳодиса секин-аста, кун сайин, сезилмасдан этила боради, чунки сизот сувлар ер қатламларини бора-бора ювиб кетади, ўшанда ер озгина силкинса ёки қаттиқ сел ёғса бас, туби бўшаган тоғ пастга қараб аста-секин, узлуксиз равишда жойидан силжий бошлайди. Қор кўчиши-ку бирданига юз бериб, тезда тугайди. Аммо ер кўчиши даҳшатли бўлади, уни тўхтата оладиган куч эса дунёда йўқ...

Шунга ўхшаш ҳодиса одамда ҳам рўй беради: ўзи яқкаю ёлғиз қолганда ичидеги бартараф этиб бўлмас қарама-қаршиликлари натижасида руҳи тушиб, умидсизланиб, ўзини ҳар томонга уради. Дунёда ҳеч ким ёрдам бера олмайдиган бўлгандан сўнг бировга сир очишининг ҳам кераги бўлмай қолади. Буну ўша кишининг ўзигина тушунади ва кўрқади. Бу кўрқув ер кўчиши сингари тўхтовсиз босиб келаверади...

Эдигей ер кўчиши пайтида бўладигандек кўрқув ҳиссини қалбидо биринчи марта сездю, бу ҳудусанинг маъносини Зарифа билан қилган сафаридан сўнг орадан икки ой ўтгач, яна ўз ишлари билан Қумбелга борганда аниқ англади. Эдигей почтага кириб, хат борми ёки йўқлигини аниқлаб, агар хат-хабар бўлмаса, Зарифа берган уч адресга учта телеграмма юборишни ваъда берган эди. Уша кунгача Зарифанинг қариндош-уруғларига ёзган бирорта хатига жавоб келмади. Энди ҳалиги телеграммаларни ёзатуриб Зарифа фақат бир нарсани — хатларни олишдими, йўқми, шуну билмоқчи эди, холос. Афтидан, Абутолибнинг ака-укалари, опа-сингиллари унинг оиласи билан ҳатто хат орқали ҳам алоқа боғлашни истамай қўйишган кўринади.

Эдигей Қоранор Бўронга миниб, кечгача қайтиб келишга улгуриш мақсадида эрталаб йўлга чиқди. Юксиз, салт-сувай борганда эди, таниш шофёрларнинг қайси бири бўлмасин уни бемалол машинасида олиб кетарди. Қумбелгача бир ярим соатлик йўл. Бироқ, Эдигей Абутолибнинг болаларидан қочиб, поездга тушишдан ўзини тиярди. Ҳар иккалову, каттасино кичинги, отасининг қайтишини кутиб кун сайин темирйўл бўйлаб юришади. Уйнашса — ўйинида, сўзлашса — сўзларидо, айтган

топишмоқларни чизган суратларида, ишқилиб, уларнинг болаларга хос туриш-турмушларида оталарни жон-дилдан кутиш сезиларди. Болалар учун, шубҳасиз, энг обрўли киши Эдигей амакининг ўзи ҳисобланарди, уларнинг ишончи бўйича Эдигей амаки ҳамма нарсани билади ва уларга ундан ўзга ҳеч ким ёрдам беролмайди.

Унингсиз болаларнинг бу разъездда бешбаттар қайғуга берилиб, етимсираб қолишларини Эдигейнинг ўзи яхши билади, шунинг учун ҳам ишдан бўшаши биланқоқ болалар билан бирга бўлиб, уларни беҳуда кутишлардан қалғитиш учун нима биландир андармон қилишга ҳаракат қиларди. Эдигей Абутолибнинг денгиз ҳақидаги ҳикояларни болаларга кўпроқ сўзлаб бер, деган васиятини эслаб болалик чоғларда, ўспиринлик вақтларида балиқ овлағанларини янги-янги тафсилотлар билан хаёлига келтирарди-да, Орол денгизи тўғрисида рости ёлгон аралаш ҳикоялар айтиб берарди. Бу ҳикояларни болаларнинг онг, сезгисига мослаб айтарди-ю, ҳар сафар уларнинг фаҳм-фаросатига, сезгирлигига қойил қоларди; отасининг тарбияси уларга сингиб кетганини пайқаб жуда хурсанд бўларди. Эдигей бўлган-бўлмаган ҳодисаларни кўпроқ кичигига, Эрмакка мослаб айтарди. Бироқ кенжа Эрмак катталардан қолишмасди. Эдигейнинг икки қизи билан бирга унинг ҳикояларини эшитадиганлар тўрт нафар бўлса-да, Эрмак улар орасида Эдигейнинг кўнглига энг яқини эди, лекин буни бошқаларга сездирмасди. Эрмак у айтган ҳикояларни ҳаммадан қизиқиб тинглар, маъносини бошқалардан кўра яхшироқ тушутириб берарди. Нима ҳақда сўз юритилмасин, қайси бир ҳикоя қаердан бошланиб, қандай ривожланмасин, у ҳаммасини отаси билан боғларди. Отаси ҳамма ишда, ҳамма жойда юзиру нозир эди. Мисол учун, дейлик, мана бу ҳақда сўз боряпти:

— Орол денгизининг ёқасида қамиш босган кўллар кўп. Қамишлар орасида эса кўлларида қурол билан беркиниб юрган овчилар бор. Баҳор чоғи Оролга ўрдаклар учиб келишади. Улар қишни илқ денгизларда ўтказишган, Оролда музлар эриши биланоқ кечани кеча, кундузни кундуз демай орзиқиб учиб келишади, чунки бу ерларни жуда соғиниб қолишган. Ёлғиз учмай, тўп-тўп бўлиб учишади, сувда сузиб, дўмбалоқ ошиб чўмилиги келади. Денгиз яқинлашган сайин пастлаб учадилар. Шу пайт қамиш ичидан ялт-юлт ўт аралаш тутун бурқсиб чиқади, тарс-турс отилган милтиқ овозлари эшитилади. Уқ еган ўрдаклар чинқирган кўйи сувга қулашади. Бошқалари эса чўчиб денгиз ўртасига учиб кетишади. Денгиз ўртасида қандай яшашни, қаерга яширинишни билмай, тўлқинлар устида чинқириб учиб юришади. Ахир, ўрдаклар қирғоққа яқин яшаб ўрганиб қолишган. Энди қирғоққа яқинлашгани кўришади.

— Эдигей амаки, ўрдаклардан бири дарҳол келган томони-га учиб кетади-а?

— Нима учун... қайтиб учиб кетади?

— Нега бўларди, ахир у ерда менинг отам матрос-ку! У каттакон кемада сузиб боради. Узингиз гапириб берган эдингиз-ку, Эдигей амаки.

— Ҳа, тўғри, тўғри, худди шундай, — дея эслаб бошлайди ноқулай аҳволда қолган Эдигей. — Ҳўш, кейин нима бўлади?

— Кейин ўрдак отамнинг ёнига учиб боради-да, овчилар қамишзорга кириб олиб, бизга ўқ узишяпти, деб айтади. Яшайдиган жойимиз йўқ деб айтади.

— Рост, рост, бу гапинг тўғри.

— Отам ўша ўрдакка, яқин орада ўзим ҳам бораман, деб айтади, разъездда Довул, Эрмак деган иккита бола бор, яна Эдигей амаки бор деб айтади. Мен борганда ҳаммамиз йиғилишиб Орол денгизига борамиз, қамишзорга беркиниб олган ҳамма овчиларни қувиб чиқарамиз. Кейин сизларга ҳеч ким ўқ узмайдиган бўлади. Орол денгизига учиб келиб яшайверасизлар дейди... Ўрдаклар сувда чўмилишаверади, боши билан умбалоқ ошиб юзишаверади...

Эдигей Бўрон ҳикоялари тугагач, тошчалар билан фол очишга тутинади. Энди у доимо чўнтагида ҳар бири катта нўхотдай келадиган қирқ битта тошча олиб юрарди. Фолбинликнинг бу қадимги усулининг ўзига хос мураккаб сўз, атамалари бор. Эдигей бу тошчаларни бир жойга тўпларкан: очик айтиб, ҳақ гапир, дея ўзича уларни сеҳрлагандай шивирлаб гапирар, Абутолиб қайда экан, йўли очикмикин, ёпиқмикин, шуни айт, пешонаси ёруғмикин ё йўқми, кўнгли гашии ёки хурсандми, бунисини ҳам айт, деб фол очарди. Болалар Эдигейнинг тошчаларни тўпидан ажратиб, сўнг ҳар

бирининг ўз ўрнини топиб қўяётганини кўз узмай, диққат билан, индамай кузатиб турадилар... Бир гал Эдигей уйлари муолишида секин шивирлашиб гапиришяётган болаларнинг овозини эшитиб қолди. Секингина қараса, Абутолибнинг болалари экан: Эрмакнинг ўзи тошчалар билан фол очарди. Тошчаларни билганича жойлаштириб, ҳар бирини пешонасига ҳамда лабига тегизиб, тасдиқлаб қўярди:

— Мен сени севаман. Сен жуда ақлли, яхши тошсан. Янглишмай, қоқинмай, Эдигей амакининг тошчаларидай, рост гапни, очигини айтaver. — Кейин у Эдигей амакисини гапларини айнан такрорлаб, тошларни қандай жойлаштиришнинг аҳамиятини тушутира бошлади. — Мана кўрjасанми, Довул, умумий манзара ёмон эмас, жуда ҳам яхши. Мана бу — йўл, йўлни бир оз туман босган. Қандайдир туманлик кўзга ташланади. Лекин ҳечқиси йўқ. Эдигей амакининг айтмишча, бу йўл азоби. Йўл бизни бўлмайди. Отам доимо йўлга ҳозирлик кўради. У отга минайин деса, айили бир оз бўшаб қолибди. Мана, кўрjасанми, айил тортилмаган. Яна ҳам маҳкамроқ тортса бўлади. Демак, отамни яна нимадир ушлаб турибди, Довул. Кутишга тўғри келади. Энди ўнг қовурғасини, чап қовурғасини қарайлик. Қовурғалар бус-бутун. Буниси яхши, албатта. Пешонаси нимани кўрсатар экан?... Негадир қовоғи солиқ. У биз ҳақимизда жуда ташвишланыпти, Довул. Аммо юраги, мана бу тошларни кўрjасанми, юраги ҳасрат, соғинч билан тўлиб-тошган. У уйни жуда соғинган. Йўли қачон очилар экан?... Яқин орада. Бироқ, отининг кейинги оёғидаги тақаси бўшаб қолибди. Янгидан талаламаса бўлмайди. Демак, яна кутишга тўғри келади. Хуржунини қарайлик-чи, нима бор экан?... Эҳ-ҳе, хуржунда бозордан сотиб олинган нарсалар! Мана энди унинг юлдузи тўғри келармикин?... Мана бу юлдузини кўрjасанми, бу от боғлайдиган олтин қоziқ. Отнинг изи ўшандан бошланибди. Бу излар ҳали аниқ кўзга ташланмайди. Демак, отам ҳадемай олтин қоziққа боғланиб турган отини ечиб йўлга чиқар экан-да...

Эдигей Бўроя буларнинг ҳаммасидан таъсирланиб; ҳам хафа бўлиб, ҳам ҳайратланиб ўзини билдирмасдан нари ўтиб кетди. Уша кундан бошлаб тош билан фол очишдан воз кеча бошлади...

Аммо болаларнинг йўриғи бошқа. Уларни ҳарқалай овуттиш, умидлантириш, борингки, гуноҳ бўлса ҳам маълум муддатга алдаб туриш мумкин. Бироқ, Эдигей Бўроннинг юрагини бир ғам-ғусса эзарди. Уша вазиятда, воқеалар шу тарзда рўй бераётган кезларида, бу ғам-ғуссанинг пайдо бўлиши, қачондир ер кўчиши сингари ўрнидан кўзгалиши турган гап эди, уни эса тўхташиш қўлидан келмасди...

У Зарифа учун жуда-жуда қайғурарди. Ҳар кунги тиркичликдан бошқа, иккови орасида гап бўлмаса-да, бошқа гап-сўз учун Зарифа ҳеч қандай баҳона кўрсатмаса-да, Эдигей доимо у ҳақда ўйларди. Эдигей уни шунчаки аяб, раҳми келганидан эмас, унинг бошига тушган кулфатларнинг ҳаммасини қўриб, билиб юрган ҳар қандай киши сингари фақат ачиниб юрганидан эмас, ундай бўлганда бу ҳақда гапириб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ эди. Эдигей Зарифани суйганидан ўйларди, ўйламай тўролмаслигидан ўйларди, ҳаётига доир ҳамма масалаларда менга ишониб, таянса дерди ичида. Зарифа Эдигейнинг энг садоқатли киши эканини уни ёғатда севишини билган бўлса, Эдигей ўзини бахтли инсон ҳисобларди.

У Зарифага нисбатан ҳеч қандай айрича муносабатим йўқ деб, орамизда ҳеч қанақа қайтар бўлмайди ва бўлиши мумкин эмас деб ўзини ўзи беҳуда гапирар эди.

Қумбелга етгунча шу мулоҳазаларга кўмилиб адоий-тамом бўлаёзди. Мjасига ҳар турли хаёллар келарди. Тез орада келадиган байрам ёки бедаво дардга чалинишни олдиндан сезгандек, ажиб бир ҳиссиёт оғушида эди. Шундай аҳволда келаркан, ўзини яна Орол денгизига сузиб юргандек ҳис этарди. Денгизда юрган киши, сув юзаси қанчалик тинч бўлмасин, ҳатто бирор хавф-хатардан нишон бўлмаса ҳам ўзини бошқача ҳис қилади. Теварак-атроф қанчалар кенг бўлса ҳам тўлқиндан ошиб, гоҳо қанчалар севишиб-қувонсанг ҳам, қуёш ботиши ва тонг отишининг сув сатҳидаги ақи қанчалар гўзал бўлмасин, бари бир соҳилга қайтиш керак, у ёғиғам, бу ёғиғам, ишқилиб бирор соҳилга қайтиш керак. Соҳилда эса бутунлай ўзгача ҳаёт кутади. Инсон денгизда вақтинча, қуруқликда эса доимо яшайди. Агар соҳилга чиқиб олиш хавфли бўлса, бирор оролни топиб, ўша ерни турар жойинг, қоққан қозинг деб билишинг керак. У ҳатто ўшандай оролни тасаввур этди: шундай орол топилса, Зарифани болалари

билан олиб кетиб, ўша ерда яшайверарди. Болаларни денгизга ўргатарди, ўзи ҳам тақдирдан нолимай, фақат қувониб, умрининг охиригача шу оролда ҳаёт кечирарди. Зарифа доимо ёнида бўлса, Зарифага энг керакли, энг азиз, энг севимли киши бўла олишини билса кифоя...

Бироқ ўзига келиб бундай орзу-хаёлларга берилиб кетганидан уялиб кетди. Юзлаб километрларга чўзилиб кетган йодоқликда бирор жон зоти йўқлигига қарамай юзлари қизариб кетганини сезди. Еш болалардек оролни кўмсаб, хаёлларга берилиб кетишини қаранг-а! Хўш, нечук, нега энди? Бир умр бола-чақага, ишга, темирйўлга, боринги, Сариўзакка бутун қўл-оёғи билан, вужуди, жону дили билан ўзи ҳам сезмаган ҳолда боғланиб қолган Эдигей нечук ана шундай орзу-хаёлларга боради!.. Зарифа минг қийналгани билан Эдигей унга керак бўлармикан, нима учун у ўзини эр билиб, нега энди Зарифа мени ёқтиради, деб ўйлайди? Болалар ҳақида-ку шубҳаланмасди; уларни жондан севарди, болалар ҳам доимо унга интилиб туришарди. Хўш, нега энди Зарифа у истагандек бўлишини хоҳласин экан?! Турмуш уни аллақачонлар қозигига чамбарчас боғлаб, умринг туғагунча шу ерда бўласан деб, ҳукмини чиқариб қўйган бўлса-ю, Эдигейни бундай орзу-хаёлларга боришга ҳақи бормикан?

Қоранор Бўрон кўп марталаб ўтиб-қайтиб, таниш бўлиб қолган сўқмоқ йўллар бўйлаб юраркан, йўлнинг олисиқинлигини сезиб, эгасининг қамчиланини кутмай елиб-юртиб, Сариўзакнинг чексиз масофаларини ортда қолдириб, баҳорги қир-адрлару сойликлар бўйлаб, бир замонлар қуриб қолган шўр кўлнинг ёнидан шахдам одимлаб борарди; баъзида оғир энтикиб, бўкириб нолиш қилгандек бўларди. Эдигей эса унинг устида ўз йўл-хаёллари билан банд бўлиб, азоб чекарди. Қалбини бу қарама-қарши ҳиссиёт шу қадар қамраб олган эдики, ўзини қўярга жой топмай, юраги Сариўзакнинг ўлчанмаган кенг бўшлиқларига сиғмай, орому қарорини йўқотиб борарди. У ич-ичидан куйнаор эди...

У Қумбелга ана шундай кайфиятда етиб келди. Зарифа ўз қариндош-уруғларидан зориқиб кутган жавобларини олган бўлсин-да, ишқилиб. Бироқ, улар бева қолган Зарифанинг бола-чақаси билан ўз юртларига кўчириб кетишлари мумкинлигини ўйлаб, юраги ўпирилиб кетгандай бўларди. Почтадаги хат-хабар олиш деразчасидан Зарифа Қуттибоева номига ҳеч қандай хат келмаганини айтишди. У ўзи ҳам кутмаган ҳолда хурсанд бўлди. «Келмагани яхши бўлибди», деган виждонига номуносиб, ғайри инсоний фикр миясидан йилт этиб ўтди. Кейин у Зарифанинг топширғини виждонан бажо келтирди: уччала адресга учта телеграмма юборди. Шу билан кечга тун қайтиб кетди...

Баҳор ўтиб, ёз бошланди. Сариўзакнинг ранги ўчиб, гиёҳлари куйиб кетди. Гўё тушдагидек ўт-ўланлардан номнишон қолмади. Сариқ чўл яна саргайиб қолаверди. Ҳаво қиздиради. Саратон чилласи яқинлашарди. Қуттибоевларнинг қариндош-уруғларидан эса ҳали ҳам дарак йўқ эди. Улар на хатга жавоб беришди, на телеграммаларга. Поездлар эса Бўронлидан пайдар-пай ўтиб қайтишар, ҳаёт ҳам ўз навбати билан сувдек оқиб ўтарди...

Зарифа энди жавоб хати кутмасди, қариндош-уруғларнинг ёрдамига умид боғлаш, уларга ёрдам сўраб хат юбориш фойдасиз эканини тушунди... Ана шунга ишонган Зарифа қайга бош олиб кетишини, не қиларини билмай умидсизлангандан нафаси ичига тушиб кетди. Болаларга отасининг ўлганини қандай айтади, гапни нимадан бошлайди, издан чиққан турмушни қандай қилиб, ўнглаб олади? Бу саволларга ҳозиргача жавоб тополмасди.

Эдигей булар ҳақида, эҳтимол Зарифадан ҳам кўпроқ қайғуларди. Бўронлидагиларнинг барчаси улар учун куйинишарди, аммо бу оиланинг фожиаи шахсан Эдигей учун не кулфатлар келтирганини фақат унинг ўзигина билади. Эдигей энди ўзини бу оиладан ажрата олмас эди. У энди куну тун ана шу болаларнинг, Зарифанинг тақдирини билан яшарди. Буларнинг ҳоли бундан буён не кечади, деб ич-ичидан куйинарди. Аммо, буларнинг устига устак, Зарифа томон оҳанрабодек тортиб турган кучни қандай босиб-тийиш тўғрисида ҳам ҳамишга ўйларди, ўртаниб, изтироб чекиб ўйларди. Бу саволларга ҳеч қандай жавоб тополмасди... Ҳаётида бундай муаммоларга дуч келишни ҳеч қачон хаёлига ҳам келтирмаган эди...

Эдигей кўп марталаб Зарифага сир-асрорини очмоқчи бўлди; уни қанчалар севингани, унинг бошига тушган барча

қийинчиликларни ўз зиммасига олажагини, чунки уларсиз яшай олмаслигини очиқчасига айтмоқчи бўлди. Бироқ, буни қандай қилиб айтиш мумкин? Қай тарзда? Аёл унинг мақсадини тўғри тушунармикан? Елғиз бошига шунчалар кулфат тушган бир пайтда Эдигей ўз ҳис-туйғуларини унга иззор этмоқчи бўлса! Бу унинг кўнглига сиғармикан?.. Пасткашлик эмасми бу? Доим шу ҳақда ўйласа, боши қотар эди; одамларнинг кўз ўнгида қандай бўлиши керак бўлса у ўзини сиртдан шундай тутиб юриш учун жон-жаҳди билан ҳаракат қилар эди.

Ҳарқалай, бир бора у... ишора қилиб кўрди. Темирйўлни кўздан кечириб қайтаётганда челақ кўтариб сув олиш учун цистерна томон кетаётган Зарифани узоқдан кўриб қолди. Нимадир уни ўша томонга тортди. У беихтиёр Зарифа томон бурилди. Челақ кўтаришга ёрдам беришни баҳона қилиш учун ҳам кулай пайт эмас эди. Деярли кун оралаб, баъзан ҳар куни йўлларда бирга ишлашарди, керагича гаплашиб олишлари мумкин эди. Лекин Эдигей худди шу заҳотиёқ секин-аста унинг ёнига бориб, ичига сиғдирилмай юрган туйғуларини иззор этиш истаги бартараф этиб бўлмас даражада эканини сезди. Тушунмаса ҳам, рад этса ҳам, майли, шуниси яхши, деб ўйларди у, қизиққонлик қилсам юрагимдаги олов сўниб, жоним тинчийди... Зарифа уни кўрмади, яқинлашиб келаётганини пайқамайди. Цистерна кранини очиб, унга тескари ўгирилиб турди. Битта челаги аллақачон сувга тўлиб, четроққа олиб қўйилган, иккинчиси ҳам тўлиб ундан сув тошиб турарди. Кран тўла очилган эди. Сув жўшиб, тўкилиб, челақ атрофида кўлмақчалар ҳосил бўлган, Зарифа эса цистернага суяган ҳолда бошини эгиб, ҳеч нарсани сезмай турарди. Бултурги катта жалани кутиб олган чит кўйлақда эди. Эдигей унинг ўрам-ўрам сочларига қарар экан, онасига тортган Эрмакнинг жингалак сочлари ёдига тушди, Зарифанинг озғин юзлари, нозиклашган буйни, чўкиб қолган елкалари ҳамда шалвираган қўлларига кўз ташлади. Шилдираб қуйилаётган сув Эттисувдаги тоғ сувларию шилдираб оқаётган жилгаларни эслатиб, ҳушидан кеткиздимми ёки лаҳзада уни аччиқ йўл-хаёллар қуршаб олдимикан? Ким билсин. Эдигей уни шунчалар ўзига яқин тутиганидан, силаб-силпаб эркалатгиси, ғам-қайғусига сабаб бўлаётган ҳамма нарсадан эҳтиёт қилгиси, асрагиси келганидан чидаб туролмай жони қийналиб кетган эди. Лекин бундай қилиш мумкин эмас. У фақат индамайгина бориб кранни бураб, сувни тўхтади. Зарифа уни кўриб ҳайратланмади. Эдигей гўё узоқ-узоқларда тургандек, унга лоқайдлик билан назар ташлади.

— Нима гап? Сенга нима бўлди? — деб сўради у ҳамдардлик билан. Зарифа ҳеч нима демади, фақат лабларини бир чеккаси билан кулимсираб қўйгандай бўлдию қошларини чимириб, ҳечқиси йўқ, шунчаки деган маънода қаради.

— Аҳволинг ёмонми? — деб яна сўради Эдигей.

— Ҳа, — деди Зарифа оғир хўрсиниб.

Эдигей нима деярли билмай саросималик билан елкасини қисиб қўйди.

— Бунча жонингни қийнайсан? — деди Эдигей уни койиб, ваҳоланки, айтмоқчи бўлган гапи бошқа эди. — Токайгача шу аҳволда юрасан? Ахир, бу билан ишни ўнглаётмайсан-ку. Сенга қараб туриб биз ҳам (мен ҳам, демоқчи эди) қийналамиз, болаларга ҳам оғир. Тушунсанг-чи, бундай қилмагин-а! Бирор чорасини топиш лозим, — деди у, дилидаги дардини ифодаладиган сўзларни қидириб. — Узинг ўйлаб кўр-чи. Хатингга жавоб беришмаса беришмасин, худога сол уларни. Бир кунимизни кўрармиз. Сен билан биз (мен, демоқчи эди) бегона эмасмиз. Сен фақат руҳингни туширмагин. Ишла, ўзингни маҳкам тут. Болалар эса олдимизда (олдимда, демоқчи эди) ўсиб-улғая беришади. Ҳамма нарса аста-секин ўрнига тушиб кетади ҳали. Бирор ёққа кетишининг на ҳожати бор? Бу ерда ҳамма ўзимизнинг одамлар. Узинг биласан, мен болаларингни кўрмай бир кун ҳам туролмайман. — Эдигей гапиришдан тўхтади, чунки бундан ортиқ кўнглини очиб сўзлашга ботина олмади.

— Ҳаммасини тушунаман, Эдике, — деди Зарифа. — Раҳмат... Биламан, хор-зор бўлиб қолмаймиз. Аммо барибир бу ердан кетмасак бўлмайди. Бу ерда нима бўлганини болалар унутиши керак. Ушандан кейингина ҳақиқатини уларга айтишим мумкин. Узингга маълумки, бир умр сир сақлаб юриш мумкин эмас... Шуни ўйлаб ўйимга ета олмаяпман...

— Гапларинг тўғри, — дея ноилж унинг фикрига қўшилди Эдигей. — Лекин шонилмай тур. Яна ўйлаб кўр. Шу гўдаклар

билан қаерга борасан, қандай кунларга дуч келасан? Сизлардан ажраб қолишимни ўйласам, мени ваҳима босади...

Ҳақиқатдан ҳам, Эдигей Зарифани ва болаларни ўйлаб ғоятда қайғурмоқда эди. Шунинг учун ҳам эртанги кунни ўйлашга юраги дов бермасди, бироқ шу аҳволда юраверини мумкин эмаслигини ҳам тушунарди. Орадан бир неча кунлар ўтгач, яна бир бор сўхбатлашиш пайти келдию Эдигей ичидаги бутун сир-асорини бирийўла очиб ташлади-да, кейин ич-эттини еб, пушаймон қилиб юрди.

Қумбелга боришганда Эрмак сартарошдан кўрқиб, сочини олдирмаган кундан буён кўп ойлар ўтиб кетди. Бола шу бўйи ўсиб кетган жингалак қора сочини олдирмай юрарди, сочи ўзига ярашиб тургани билан бу чумчуқ юрак эркатойнинг сочини олиш маҳали аллақачон келган эди. Эдигей кези келганда боланинг майин тепа сочларига юзини ишқаб ўпарди. Бироқ, унинг елкасигача ўсиб тушган сочлари ўйганда ҳалал берарди. Боланинг назарида, соч олдириш одатдан ташқари, ғайритабиий, тушуниб бўлмас бир ҳолдек туяларди. Шунинг учун ҳам у ҳеч кимнинг гапига кирмай юрди-ю, Казангап уни кўндирди. Сочи узун болаларни улоқча ёмон кўради, ғижини келиб, сузади деб бир оз чўчитиб ҳам қўйди.

Казангап чинаямига куч ишлатишга мажбур бўлди: болани икки тиззаси орасига қисиб, машинка билан сочини ола бошлади. Эрмак эса разъездни бошига кўтариб йиғлаб берди. Сартарошлик тугагач, кўнгилчан Бўкей болани овутиш учун, қани, ўзингга қара-чи, қандай чиройли бола бўлиб қолдинг дегандек қўлига кўзгу тутқазган эди, бола ўзини танимамай бешбаттар дод-фарёд кўтарди. Зарифа уни ана шундай додлаётган ҳолда етаклаб кетаётган пайт йўлда Эдигейга дуч келиб қолишди.

Сочи тақир олиниб, афт-ангори мутлақо ўзгариб, ингичка бўйни очилиб, иккала қулоғи диккайиб қолган, қовоқлари шишиб кетган Эрмак йиғлаганича онасининг кўлидан юлқиниб Эдигей томон ташланди.

— Эдигей амаки, буни қаранг, бошимни нима қилиб қўйишди!

Эдигей Бўронга биров, оғир аҳволга тушиб қоласан деб аввалроқ айтганда, ҳаргиз ишонмаган бўларди. У югуриб келган Эрмакни ердан кўтариб, бағрига маҳкам босиб олди-да, унинг ҳимоясизлигини, арзу додини, ишончини бутун вужуди билан ўзиникидай, гўё ўз бошига тушгандек сезиб, болани ўпа бошлади, меҳр билан энтика-энтика гапира бошлади:

— Тинчлан, жигарим! Йиғлама! Сени ҳеч кимга хафа қилдириб қўймайман, сенга ота бўламан! Сени отадек севаман, фақат йиғламасанг бас! — Шу пайт ўзини йўқотиб, қотиб қолган Зарифага кўзи тушдию ўзининг қандайдир нозик чегарадан чиқиб кетганини тушунди ва нима қиларини билмай шошилиб қолди, болани кўтарган бўйича ҳадеб бир гапни гўлдираб такрорлаганча тескари қараб кетди: — Йиғлама! Казангапми, мен унга ҳозир кўрсатаман! Ҳозирнинг ўзидаёқ кўрсатиб қўяман, ҳап Казангап шошмай турсин-чи, бир бошлаб қўй! Мана ҳозир, ҳозир унга кўрсатаман!..

Шундан сўнг Эдигей бир неча кун ўзини Зарифадан четга олиб юрди. Назарида, Зарифа ҳам унга йўлиқишдан ийманиб юрарди. Ғам-ташвишга кўмилиб юрган боёқиш аёлни уялтириб қўйгани учун Эдигей Бўрон қаттиқ пушаймон қилди. Зарифа нима аҳволда-ю, бу бўлса дарду аламини янада ошириб ўтирибди! Зарифанинг кўзлари Эдигейнинг ёнида узоқ йиллар, эҳтимол, умрининг охириги дамларигача сақланиб қолиши мумкин.

Эдигей Бўрон ўша воқеадан сўнг бир неча муддат хомуш бўлиб юрди. Қалбида туғён ураётган ҳис-туйғуларни пинҳон сақлади. Эрмаги болалар бўлди: ишдан қўли бўшаган пайтлари болалар билан бирга бўлиб, денгиз қиссаларининг кўпини такрорлаб, кўпини қайтадан эсга тушириб, айтиб берарди. Болаларга ёққан мавзу ҳам шу эди. Оқ чорлоқлару балиқлар ҳақида, бошқа томонлардан учиб келган қушлар хусусида, Орол кўлларида сақланиб қолган, бироқ бошқа жойларда йўқолиб кетган жониворлар тўғрисида ҳикоя қилиб берарди. Эдигей Орол денгизда ўзи бошидан кечирган бир воқеани ҳадеб эслайверарди. Лекин у бу воқеани ҳеч кимга айтмасликни афзал кўрарди. Қолаверса, унинг болаларга тегишли жойи ҳам йўқ эди. Бундан фақат Уккубола иккаласигина хабардор бўлиб, улар ҳам ҳеч қачон бу ҳақда ўзаро оғиз очмасдилар. Бу сир уларнинг бевақт қазо қилган тўнғич ўғиллари билан алоқадор эди. Агар у ҳаёт бўлганида Бўронли болаларнинг барчасидан каттароқ, ҳатто Казангапнинг Собитжонидан ҳам

икки ёш катта бўларди. Бироқ, умри қисқа экан. Ота-она болани кўп яшайди, умри узоқ бўлади, ҳатто тасаввур этиб бўлмас даражада чексиз умр кўради, деган ниятда туғилишини кутадилар, акс ҳолда одамлар азоб чекиб бола кўришармиди?!

Уша — балиқчилик қилиб юрган ёшлик чоғлари, уруш бошланмасдан олдин Уккубола билан иккаласи ажойиб бир воқеани бошдан кечиршиган. Чамаси, бундай воқеа киши ҳаётида бир мартагина рўй бериб, бошқа ҳеч қачон такрорланмайди.

Эдигей уйлангандан сўнг денгизда узоқ вақт қололмай, уйига шошиладиган бўлиб қолди. Уккуболани севарди. Уккубола ҳам уни орзиқиб кутишини биларди. Эдигей учун ундан ортиқ, ундан азиз аёл йўқ эди. У ўзини Уккубола учунгина яратилгандай, фақат у ҳақда доим ўйлаш учун, денгиз кучини, кўёш кучини ўзига сингдириб олиб сўнгра уни кутиб турган хотинига бериш учунгина яратилгандай сезарди. Чунки ана шу икки томонлама фидоийликдан асл бахт юзага келади, қолган нарсаларнинг ҳаммаси шу бахтни тўлдирарди, холос. Қўёш билан денгиз бахш этган куч эса ўзаро баҳра олишлари учун уларга кўмаклашади. Бир кун Уккубола ўзида қандайдир ўзгартиш юз берганини — бўйида бўлганини сезди, яқин орада она бўлиб, бола кўражагини билди, кўнглида илиқ умид уйғонди. Уларнинг ўша кезлардаги ҳаёти кўм-кўк осмон янглиғ мусаффо эди.

Давоми келгуси сонда

ўттиз ёшлардаги келишган йигит: қўлида бўр билан доска ёнида турибди, нигоҳи ўткир, қуюқ қошлари чимирилган.

Қизчага қараб, ич-ичимдан ачиндим.

Йўлак эшиги очилди. Қадам товуши тобора яқинлаша бошлади. Матлуба кинодан қайтаётган эди, чамаси...

Эртаси куни кеч соат олтиларда ишдан келдим. Овқатлангач, одатдагидай, вестибюлга чиқдим. Болалар телевизордан қўғирчоқфильм томоша қилишарди. Диван четига ўтирдим. Деворга ўрнатилган телефон жиринглади. Кимдир ошхона томондан чопиб келди:

— Алло... ҳа, ётоқхона. Ким?... Ҳозир. — Йўлак томонга юзланди-да: — Люба-а-а, телефонга! — деди овозини кўтариб.

Матлуба йўл-йўлакай фартугига қўлини артиб келди-да, трубкани олди.

— Ҳа, сизмисиз? — деди у бўшашибгина. Сўнг: — Нима дейсиз?! — деб ўшқирди. — Мен билан ишингиз бўлмасин, билдингизми! Овора бўлманг, ярашмайман! Нима?! Мана, ўтирибди. — У болалар томонга қаради. — Нигора, кел, даданг билан гаплаш.

Қизча дивандан сирғалиб тушиб ўша томонга чопди.

Матлуба бир оёғини дераза рафига қўйиб қизчасини тиззасига олди ва унинг қулоғига трубкани тутди.

— Дада, дадажон! — деди қизча кўзлари чақнаб. — Мен Нигояман!

Матлуба трубкани ўз қулоғига яқинлаштирди-да:

— Эшитдингизми? — деди. Сўнг Нигорага секин шипшйди: — Бизга пул юборинг, дегин.

Қизалоқ дарҳол такрорлади:

— Бизда пул юбойин.

Матлуба:

— Пальто олиб беринг, дегин.

— Дада, пайто обейин.

— Эшитяспизми? Ҳа-ҳа, шунақа денг! Яна қандай гапингиз бор?

Қизча трубкага қўлини чўзди:

— Бейин, бейин!

— Қоч анақа, падарингга лаънат! Бўлди-да, энди! — Кейин қўлини белига тираб давом этди: — Эшитдингиз-а... Гап шу! Эртадан кечикмай ўз оёғингиз билан пулни олиб келинг, уч ойдан бери олганим йўқ...

Бақирманг, ўзимга сўраётганим йўқ, берсангиз, болангизга берасиз... Э, йўқол-э!

У трубкани тарақлатиб қўйди-да, шиддат билан ёнимдан ўтиб кетди.

Рўпарамда тик турган қизалоқ шошиб диванга чиқди. Йиғлағудай бўлиб менга қаради:

— Хойажон, обейин, дадамни чақияман.

Юрагим эзилиб кетди. Урнимдан турдим-да, трубкани унга олиб бердим.

— Дада, дадам!.. Очом... Хўп-а... — Кутилмаганда Нигора йиғлаб юборди.

Қизчанинг қўлидан трубкани олиб жойига илдим-да, уни бағримга босдим. Сочларини силадим.

— Йиғлама, даданг келади, албатта келади.

Қизча ярқ этиб менга қаради.

— Қачон кейадийай?

— Эртага, — дея уни юпатган бўлдим. — Қара, қизик кино бўляпти.

Бироқ, шу заҳоти фильм тугади. Сал ўтмай, қизча бир-бирини қувлашаётган болаларга қўшилиб кетди. Унга қараганча ўй суриб қолдим.

— Салом. Яхшимисиз?

Орқамга қарасам, бир йигит турибди. У аста келиб телевизор мурватини буради. Қайсидир «канал»да кино кўрсатилаётган экан. Диванга ўтиргач, оёғини ча-лиштирганча:

— Илгари сизни бу ерда кўрмаган эдим, қачон келдингиз? — деди.

— Кеча келдим.

— Қаерда ишлайсиз?

— Редакцияда. Машинисткаман.

— Мен ҳам шу редакцияда бир йилча ишлаганман, — деди диванга ястаниб. — «Партия турмуши» бўлимида. Кейин оближроқўмга ўтказишди.

У иккинчи қаватда тўрар экан. Мен эса пастда — зинапоя рўпарасидаги кичик бир хонага жойлашганман.

Ҳар куни шу маҳалда у нариги, мен бериги диванда ўтириб телевизор кўрадиган бўлдик. У пастга тушаётиб баъзан эшигимни чертиб ўтарди. Бугун ҳам шундай қилди. Мени кўриши билан чеҳраси ёришиб кетди... Концерт бошланди. «Рақс гулдастаси» менда унчалик қизиқиш уйғотмаганини сезиб:

— Нима, ўйинни ёқтирмайсизми? — деди.

— Ёқтираман-у, аммо ўнта рақс томоша қилгандан кўра, битта яхши кўшиқ эшитсам бир дунё завқ оламан.

Ҳайрон бўлди:

— Рақс ҳам яхши-ку.

— Жуда тўғри, лекин ҳар кимнинг таъби-да.

Шу пайт нима бўлди-ю кўйлагидан тугма узилиб тушди. Энгашиб оёғи остидан олди-да, бир муддат турди.

— Игна-ипингиз бордир?

— Ҳозир олиб чиқаман.

У ҳам ўрнимдан қўзғалди. Телевизорни ўчирди.

— Меникига чиқинг. Ун саккизинчи хона. Тугмани ўзингиз қадаб берасиз.

Унга қарадим: у тезгина ёнимдан ўтиб кетди.

Игнани олдим-у, ўйлашиб қолдим: «Бу қанақаси? Унинг хонасига кирганимни кўришса, нима дейишади?»

Иккинчи қаватга қандай чиқиб борганимни билмайман. Эшикни тақиллатмоқчи бўлиб энди қўл узатган эдим, ошхонадан чойнак кўтариб ўзи чиқиб қолди.

— Кираверинг, мана, чой ҳам қайнади, — деди эшикни очиб.

Ўтган-кетганининг эътиборини тортмаслик учун шошиб ўзимни ичкарига олдим. Игнани бериб чиқиб кетмоқчи эдим, у стулни сурди:

— Ўтиринг. — Чой қуйди. — Памил чой — ичавера-

сизми ё кўк чой дамлайми?

— Овора бўлманг, — дедим ўнғайсизланиб, — ҳозир кетаман.

Кўйлагини ечиб узатди. Бошқасини кийди... Ўзимни йўқотиб қўйдим: игна тутган қўлим титраётганини сездирмасликка уринаман.

Атай хўриллатиб чой ича бошлади. Сукунат қўйнида бу товуш галати эшитиларди. У бўлса, парво қилмас, назаримда, менга синчиклаб қараб турганга ўхшар эди.

— Нега ёлғиз яшаяспиз? — деди пиёлани столга қўйиб. — Турмушга чиққанмисиз?

— ...

— Зарифа, нега индамайсиз?

— Мана, қадаб қўйдим, — дедим кўйлакни уза-тиб. — Энди мен борай.

— Саволимга жавоб бермадингиз? — деди у жил-майиб.

— Сизга ўхшаб ёлғиз яшаяпман-да.

— Мен ёлғиз эмасман. Улар келиб туришади.

«Улар» деб хотинини назарда тутганини англадим. Лекин атай сўрадим:

— Кимлар?

— Хотиним. Яқинда қизим билан келиб кетди. Ётоқхонада туришни ёқтирмайди.

— У л а р ҳозир қаерда?

— Тошкентда.

Урнимдан турдим.

— Чой ичмадингиз-ку?

— Раҳмат, кеч бўлиб қолди.

Эшик томон юрдим. Тутқични ушлашим билан кўзим эшикнинг юқори қисмига илиб қўйилган дафтар варағига тушди. Унда қизил қалам билан чизилган қуёшнинг расми бор эди.

— Қизим чизган, — деди изоҳ бериб. — Ҳозир беш ёшда.

Ҳавасим келди: «Уларни унутиб қўймаслик учун шундай қилган».

У ёнимга келди.

— Бирпас ўтиринг, — деди қўлимдан ушлаб. — Илтимос!

Шаҳд билан эшикни очдим. Варақ кабутар қанотидай майин шитирлаб юзимга тегди.

Шу кеча ўтган ҳаётим ҳақида ўйладим.

Қишлоқда мактабни битиргач, сиртдан ўқишга кирдим. Иккинчи курсга ўтганимда турмушга чиқдим. Исмат билан бир ойча яшадик. Шофёр эмасмиди, фалокат оёқ остида экан, бир куни... Йили ўтгач, бир оқшом қайнонам ёнига чақириб, ўтир қани, қизим, деди, эсли-хушли, қўлли-оёқлисан. Шунданми, қизларимдан ҳам сени ортиқ кўраман. Нима қилайки, пешонамиз шўр экан. Раҳматли эрининг хотираси ҳаққи иззатимизни қилиб юрибсан, раҳмат, она қизим! Энди бахтингга тушов бўлмайлик, бошинг очиқ. Тенгингни топ, ували-жували бўл...

Бошим очиқ бўлса-да, эрга чиқиш, Исматнинг юзига оёқ босишдек бўлиб туюлар эди, шу боис, битта-яримтаси одам қўйса-да, розилик бермадим. Тўсатдан суюнганим — онам ҳам вафот этди. Назаримда, бирдан дунё хувиллаб қолди...

Мана, шаҳардаман. Ҳаётим бир оз бўлса-да, изга тушгандай. Мен энди ёш эмасман, ахир, ўттиз баҳорни қаршиладим. Ишдан қайтгач, уйга киришим билан юрагим сиқилади. Лоақал биттагина овунчоғим бўлганида ҳам бунчалик кўнглим чўкмас эди.

Бу ерда бирдан-бир суҳбатлашадиган одамим — ўша йигит эди. Чиройли юзи, кулиб турган кўзлари, ҳатто ҳар бир ҳаракати юрагимга шунчалар яқин эдики, уни кўрсам, қувониб кетардим.

Мактабда ўқиб юрган кезларим шундай бир йигитни учратсам, деб орзу қилардим. Мана у — хаёлимдаги йигит. Лекин...

Уч кун бурун у бирдан ғойиб бўлди. Бир нимами йўқотгандек ўзимни қўярга жой тополмай юрганымда тўсатдан рўпарамда пайдо бўлди. У келиб, ёнгинамга ўтирди-да, сўнг жилмайиб менга юзланди.

— Бормисиз? Кўришмаганимизга атиги уч кун бўлибдию уч йил ўтганга ўхшайди-я!

«Демак...»

У Тошкентга кетган экан.

— Яхши бориб келдингизми?

— Раҳмат, — деди у. — Узингиз қалайсиз? Оламда нима гаплар?

— Индинга ўқишга кетяпман, — дедим телевизордан кўз узмай. — Сессия бошланди.

— Билет олдингизми?

— Йўқ.

— Самолётда кетганингиз маъқул. Агар, хоҳласангиз, билет тўғрилаб бераман.

— Яхши бўларди.

Эрталаб чамаси соат тўққизларда ётоқхонадан чиқдим. Воҳид йўлакда кутиб турган экан. «Юринг», деди

у; бирга ишхонасига бордик. Эшикни очиб, ичкарига кирдик. Ялтироқ стол-стуллар, оёқостида — нимяшил пояндоз, стол устида қўшалок телефону газета, аллақандай қоғозлар. У қўшни хонага чиқиб келгач:

— Ходимлар ҳали келишмабди, — деди. — Бирпас кутишингизга тўғри келади. Кофе ичасизми?

— Майли.

Электр чойнакдаги сув зумда қайнади. Иккита стаканда кофе тайёрлади.

— Марҳамат.

Телефон жириглади. Трубкани кўтарди-да, аллаким билан гаплашди. Трубкани қўйиши биланоқ эшик очилиб, хонага барваста йигит кириб келди. Уни кўриб:

— Аъло! — деди Воҳид азбаройи шошганидан.

— Ие, Воҳид ака, қалайсиз?!

Улар сўрашгач, Воҳид:

— Кўшним, — дея мени таништирди. — Билет керак экан...

— Ҳозироқ тўғрилаймиз-да! — деди барваста йигит, сўнг телефонга узалди. Кимгадир сим қоқди.

— Салом, мен — Самандаровман. ...Ҳа, шу масала-да. Бир синглизми... Ҳозир борадилар. — У трубкани жойига қўйгач, менга юзланди.

— Мана, ҳал бўлди. Оқ йўл сизга, яхши бориб келинг!

— Раҳмат, — дея эшик томон йўналдим.

— Кўришгунча!..

Июнь оyi эди. Ҳаво дим. Кеч соат саккизлар чамаси. Йўлакда учрашиб қолдик.

— Бугун кираман, — деди у зинадан кўтарилаётиб. — Гап бор.

Вужудимни ҳаяжон қамраб олди: «Нима гап экан? Нега ундай деди? У менинг хонамга ҳеч қачон кирмасди-ку...»

Узимча, китоб ўқиган бўламан-у, аммо ҳеч нарсани уқмайман. Фикру ёдим — унда.

Эшик очилди.

— Мумкинми?

Ўрнидан турдим.

— Келинг, — дедим-у, юзим ловуллаб кетгандай бўлди.

Каравотга ўтирди. У хонани кўздан кечирар экан:

— Хайрлашгани кирдим, — деди. — Кетяпман.

— Қаёққа? Қачон?

Қўлимдан тортиб ёнига ўтқазди.

— Тошкентга.

— Нимага? — дедим титроқ овозда.

— Ёлғизлик жонга тегди, — дея жавоб қилди у. —

Энди қайтмоқчиман. Ишни гаплашиб келдим.

Берироқ сурилиб ўтирдим.

— Қачон жўнамоқчисиз?

— Эртага.

Очиқ деразадан чинор япроқларининг шитирлаши эшитиларди.

— Ёмғир ёғяпти, — деди.

— Майли, — дедим бошимни қуйи солганча.

— Роса шивалаб ёғяпти, — деди у жилмайиб.

— Майли, ёғаверсин, — дедим-да, юзимни қўлим билан беркитиб йиглаб юбордим.

Воҳид ўрнидан турди-да, вазмин овозда:

— Бири кам дунё, деганлари шу чиқар-да, — деди. — Мен... начора, энди кеч, сизни кеч учратдим. Лекин кўнглингиз чўкмасин. Бир ёзувчи, олдинда чироқлар бор, деган, ҳар бир киши кўнглини ёритадиган чироқлар... Умидми — у, орзуми — у, ҳарқалай, олдинда. Фақат бир илтимос, кўча-қўйда учрашиб қолсак, юзингизни тесқари ўгирманг. Мен... мен ҳам...

Бош силкиб тасдиқ ишорасини қилдим.

Ҳар куни ишдан сўнг ётоқхонага йўл оламан. Нимқоронғи йўлак бўйлаб одимлар эканман, уни ўйлайман. Ўтиб кетаётиб, вестибюлга қарайман: диванлар бўм-бўш. Хона эшигини очаётиб ўзимга келаман. «Ахир унинг кетганига анча бўлди-ку!»

...Сумкадан газета олдим. Ўқиган бўлсам ҳам, яна ўқидим. Яхши мақола ёзибди. «Махсус муҳбири» деган атамадан унинг қаердалигини билиб олдим. Ўйлай-ўйлай, ахийри, мактуб ёзишга киришдим.

«...Воҳид ака, сизни жудаям кўп ўйладим. Қаён борсам сизни қидираман. Яхшиям, ишлайман, ўзимни иш билан овутаман.

Биласизми, бу ерда менинг суянган тоғим — одамлар! Ҳамкасбларимнинг очич чехраси, ҳазил-мутойибаси, шўх-шан кулгиси чигилимни ёзади. Ёлғиз қолиб сиқилганимда ҳам, хушнуд чоғларимда ҳам кўз олдимда сиз пайдо бўласиз! Дарду қувончларимни сиз билан бўлишгим келади. Энди билсам, сиз туфайли шу ётоқхона ҳам кўзимга шоҳона қасрдай кўрина бошлаган экан...

Мана, деразадан ҳовлига қараб ўтирибман. Уша — ўзингиз билган қизил, пушти, сапсар ва оқ гуллар... Менга кўпроқ анави — сариқ тугмачали оқ гуллар ёқади. Шамол уларни ер билан битта қилиб кетибди.

Негадир, тўйиб-тўйиб йиғлагим келяпти. Кимнидир соғингандайман. Мени ўйламасангиз, бу ерларга қайтиб келмасангиз керак, а? Мен эса кутаман, кимнидир... Ҳаётда киши кимгадир суяниб, кимгадир ишониб яшаркан-да.

Балки, бу гапларнинг кераги йўқдир. Бироқ, мени кечиринг. Нима дейишга ҳам ҳайронман. «Нега хат ёзди экан?» деб ўйларсиз. Рости, негалгини ўзим ҳам билмайман. Шундай, ёзгим келди...»

Ручкани қўйдим. Худди биров кўриб тургандек уялиб кетдим. Қоғозни шошиб фикимладим-да, кўксимга босганча ўрнимдан турдим. Деразага суянган қуйи унинг сўзларини такрорладим: «Афсуски, биз олдинроқ учрашмадик. Лекин кўнглингиз чўкмасин. Бир ёзувчи, олдинда чироқлар бор, деган, ҳар бир киши кўнглини ёритадиган чироқлар... Умидми — у, орзуми — у, ҳарқалай, олдинда...»

Эртаси куни ишдан қайтаётганимда таниш овоз эшитилди. Ўгирилиб қарадим. Қизчасини етаклаб олган Матлуба бир йигит билан келарди. Суратини кўрганим учун Нигоранинг дадасини дарҳол танидим. Қизалоқ хурсанд эди. Даст кўтариб олдим. Лўппи юзидан ўпиб:

— Даданг келибди-ку, — дедим.

Қизча жилмайди. Дунёда боланинг қувончини кўришдан ҳам ортиқроқ бахт борми?! Шу пайт негадир яна уни эсладим. Оппоқ қоғозга расм солаётган жажжи қизалоғини ҳам!..

Менга унинг хонасини берадиган бўлишди.

Зиналардан кўтарилар эканман, ҳозир уни кўрадигандек севиначим. Ҳарҳолда, у яшаган уй мен учун қандайдир бошқача эди. Қолаверса, дилимда бир илинж ҳам уйғонди...

Эшикни очдим: бўш каравот, бурчакда — тумбочка. Сарғайган газетаю фикимланган қоғозлар полда сочилиб ётарди... Бирдан ўша — қуёшнинг расми солинган бир варақ қоғозга кўзим тушди. Тилла топгандай севиначим кетдим. Кейин... кўзёшларим юзимни куйдираётганини сездим. Қуёш расми солинган варақни эса ердан олдим-да, авайлаб эшикка илиб қўйдим...

Анвар Обиджон

«АЛИФБЕ»ДАГИ СИРЛИ ҚОП

«Ҳамма курслар бўйича амалдаги дарсликлар ва ўқув қўлланмалари такомиллаштирилсин ҳамда янгилари яратилсин. Баён этишининг юксак ғоявийлиги ва илмийлиги, тушунарлилиги ва қисқалиги, аниқлиги, равшанлиги ва қизиқарлилиги, методик аппаратнинг мукаммаллиги — ҳар бир дарсликка нисбатан қўйиладиган зарур талаблардир», — дейилади КПСС Марказий Комитетининг «Умумий таълим ва ҳунар мактабини ислоҳ қилишнинг Асосий йўналишлари»да.

Бугунги кунда республика маориф системасида ана шу йўналишлар асосида кенг кўламдаги ислоҳ ишлари амалга ошириляпти. Лекин бу ҳали ҳамма ишлар қилиб бўлинди, деган гап эмас. Албатта, мактабни ислоҳ қилиш йўналишлари бир мунча узоқ муддатни талаб қилади. Бироқ, вақт кутиб турмайди. Кечагина мактаб партасида ўтирган ўқувчи бугун катта бир коллективга раҳбарлик қилмоқда. Лекин ўша кечаги ўқувчи бугун қандай раҳбарлик қилмоқда? У мактабда қандай билим олган эди-ю, раҳбарликни қай даражада эпляяпти? Ҳамма гап шунда. Шу маънода мактабда олинган билимни катта бинонинг пойдевориغا қийсласа бўлади. Ана шу бинонинг қай даражада мустаҳкамлиги унинг пойдевориغا боғлиқ...

Ўш, республикамиз мактабларида ана шу пойдевор қандай қўйиляпти? Хусусан мактаблар учун чиқарилаётган дарсликларнинг аҳволи қандай? Уларнинг савияси бугунги кун талабларига жавоб бера оладими?

Бу масалалар эндиликда кўпчиликни қизиқтирмоқда. Ана шу қизиқишни эътиборга олиб «Ешлик» журнали мактабда адабиёт фанини ўқитиш, адабиёт дарсликларининг савияси ҳамда мактабда ишчи ёзиш муаммоларига оид бир қатор мақолалар эълон қилди. Ёзувчи Хайриддин Султоновнинг «Адабиёт нега ўқитилади? (1986 йил, 2-сон), олимлардан Бегали Қосимов ва Нусрат Жумаевнинг «Ўқишга кирмоқчиман» (1985 йил, 12-сон) деган мақолалари шулар жумласидан.

Ёзувчи Анвар Обиджоннинг эълон қилинаётган ушбу мақоласи ҳам дарсликларимиз муаммоларига бағишланган. Журналхонлардан илтимос шуки, ушбу мақолани ўқиш пайтида «Алифбе»га қараб қўйсангиз. Ана шундагина масаланинг нақадар жиддий эканлигини чуқурроқ ҳис этасиз.

лифбе» китобини «Ҳарфлар ажойибхонаси» деб атагим келади. Шу ажойибхонага илк марта ташир буюрганамга мана ўттиз йил бўлибди...

Оламдаги барча жисм, борлиқ ўсимлик, жамки тирик жон мураккабликка интилади, такомиллашиб боради. Аммо шундай нарсалар ҳам борки, соддалашувнинг ўзи улар учун мураккаблик касб этади. Масалан, ажойибхонада дельфин учун табиий кўл, маймун учун оддий чакалакзор яратиб бериш мрамар ҳовуз ёки қумуш панжара қуришга қараганда бир-мунча қийин ва мураккабдир. «Алифбе»га ҳам худди шу нуқтаи назардан ёндошмоқ лозим.

Қўлимда ана шу сеҳргар китобнинг энг янги намунаси турибди — «Алифбе», тўртинчи нашри, Тошкент, «Ўқитувчи», 1985». Уни варақлаганинг сайин чайнамайшиминг ўрнига илк бора ручка сопини сўра бошлаган дамларинг, парта талашидан бошланган дастлабки микроғалаёнларинг эсингга тушиб, ширин антикиб кетасан. Шундай серзавқ китобни болакайлارга тақдим этиш учун бемисл заҳмат чеккан мўътабар муаллифларнинг исм-шарифларини «Алифбе»ни ўрганиб бўлганидан кейингина ўқиб-танганининг энди алам қилаётгандек туюлади, ғойибона миннатдорчилигинини уларга анча кечикиб изҳор этаётганингдан уялгандек бўласан.

Ҳа, «Алифбе» катталар учун ҳам, болалар учун ҳам шу қадар мўътабар ва муқаддас. Буни, ўз навбатида, китоб муаллифлари, унга безак берувчилар, муҳаррирлардан тортиб корректорларга — ҳамма-ҳаммаси чуқур ҳис қилмоғи, ўн минглаб кичикинтойларнинг бегубор миннатдорчилигиндан тўпланган қарзлар салмоғини яққол тасаввур этмоғи, бундан ҳам чексиз фахрланмоғи, ҳам зиммасида ўзи ўйлаганидан кўпроқ масъулият турганигини сезмоғи даркор. Бир қарашдаёқ «Алифбе» китоби биз ўқиган даврлардаги нисбатан бекиёс гўзал ва тортимли бўлиб кетганини пайқаш мумкин: нафис ва бежирим муқова, аъло нав қоғоз, хилма-хил рангли суратлар. Буларнинг барчаси партия ва ҳукуматимизнинг ёш авлодга нисбатан чексиз ғамхўрлигини, улар фарзандларимизнинг янада билимдонроқ бўлиши учун барча шарт-шароитларни муҳайё қилишга доимо шай эканлигини, барча тармоқлардаги каби Совет Ўзбекистони матбаачилиги ҳам жадал тараққиётга эришяётганлигини ёрқин акс эттирувчи далиллардир.

Аммо бу китобнинг мазмунини синчиқлаб ўрганадиган бўлсак, уни яратиш ва такомиллаштиришдаги катта меҳнатлар, изланишлар учун муаллифлар олдида таъзим бажо келтиришни унутмаган ҳолда баъзи камчиликларни ҳам рўй-рост айтиб ўтишга мажбур бўламиз. Зеро, бундай қилмаслик, муаллифга бебурд дўстнинг хаспўшчилиги вазифасини ўташ, мактаб даргоҳига кириб боришга ҳозирланаётган жажжи ворисларимизга нисбатан эса хиёнаткорлик билан баробар бўлар эди.

Гапни китобнинг «А» ҳарфини ўрганишга бағишланган олтинчи ва еттинчи бетидеги суратдан бошлайлик. Олтинчи бетда аравачада айиқ ўтирибди, аравача ёнида бола ва қиз. Бошқа бир бола сингисини аргимчоқда учиряпти. Нарироқдаги дарахт остида чол курсида газета ўқиб ўтирибди. Орқадаги айвонда бир бола машинада ниманидир тикипти, ёнидаги бувиснинг қўлида жункалава, чамаси жунпайпоқ тўқимоқчи. Еттинчи бетдаги икки

боланинг бири ҳовли супурмоқда, иккинчиси белкуракда ер юмшатмоқда. Ёнроқдаги қиз печакгулларга кўрачада сув куймоқда, нарироқда яна икки қиз чиннигулни ушлаганларича гаплашиб туришибди. Орқада икки туп дарахт, асаларилар ва уларнинг уялари.

Кўриниб турибдики, одамларни ҳисобга олмаганда, суратдаги 19 та деталдан, яъни аравача, айиқ, арғимчоқ, учта дарахт, курси, газета, айвон, тикув машинаси, газмол, калава, супури, белкурак, кўра, печакгул, чиннигул, асалари ва ариуядан фақат 6 таси «А» ҳарфини ўрганишга хизмат қиляпти. Катталарнинг кўзи билан қарасак, шундай. Аммо болалар улар орасидан айиқ билан асаларинигина тўғри айтиб бера олишлари мумкин. Бошқача изоҳлайдиган бўлсак, улар айвонни эмас энг аввало айвондаги одамлар ва буюмларга асосий эътиборни беришади, қолаверса, темирдан ясалган ва кўпроқ шаҳарлардаги боғ ва боғчаларда учрайдиган замонавий арғимчоқни ёки чақалоқлар аравачасини катталардан эшитганларига таяниб «качели» ва «коляска» дейишлари ҳақиқатга яқинроқдир.

Энди мана шу суратлардаги одамлар, буюмлар ва ўсимликларнинг жойланишини ортиқча ўзгартмаган ҳолда, уларни «А» ҳарфи учун янада аниқроқ ва кўпроқ фаолият кўрсатиришга уриниб кўрайлик. Майли, аравача билан айиқ, асалари билан ариуя ҳозирча ўрнида тураверсин. Нима эканлиги унчалар равшан бўлмаган учта дарахтни анор, анжир ва арчага айлантирамиз. Чол ҳосилнинг мўллигидан майишиб кетган анор шохига айри тиркамоқда. Айвондаги буви эса машинада набираси учун атлас кўйлак тикиб ўтирибди. (Биринчидан, ўғил боланинг машинада кийим тикаётгани ғайритабиийроқ, иккинчидан жунпайпоқ тўқиш ўзбек аёлларига эндигина расм бўляпти, бу ҳол кампирлар орасида деярли учрамайди). Арғимчоқни ҳам табиийроқ бўлсин учун арғамчидан қила қолайлик.

Еттинчи бўлган ҳовли супураётган бола махсус кийим кийиб олиб, асалари уясидаги «масаллиг»ни чамалаб тургани маъқул. Печакгулга кўрада сув куяётган қиз барқ уриб очилган атиргул ёнида завқланиб турса, белкуракда ер юмшатаётган бола эса гуллар остидан ўтган ариқчага сув очаётган бўлса сурат мақсадга мувофиқ чиқар эди. Зарур деталларни янада аниқроқ тасвирлашга кенг шароит яратиш учун, суратдаги ўн нафар боладан

бештасини фаолиятсизликда «айблаб», бемалол «штатини қисқартириш» мумкин. Ана шунда суратдаги ҳар бир киши ўқувчига «А»ни ўргатишга хизмат қилади, қарийб ҳар бир нарса бевосита «А» билан боғланган бўлади.

Қарабсизки, фантазияга озгина эрк бериш, жажжи ўқувчилар манфаатини сал кўпроқ ўйлаш, болаларнинг дид ва тушуниш қобилиятини андак чуқурроқ ҳис қилиш эвазига суратдаги «А» чилар ёнига яна анор, анжир, арча, арғамчи, айри, атлас, атиргул ва ариқчани қўшиб, уларнинг сонини 6 тадан 14 тага еткази олдик. Мана энди ўқувчилар ўз ўқитувчисининг: «Қани, айтинглар-чи, бу суратда «А» ҳарфи билан бошланадиган нималарни кўряпсиз?» — деган саволига аввалги олти нарсадан 2-3 тасини эмас, кейинги ўн тўрт буюмдан камидан 6-7 тасини топиб айтиш имкониятига эга бўладилар. Ваҳоланки, ишимизнинг бу жараёнидаги сифати мурғак онгни мажбурий тарзда янги ахборот олишдан безиллатиб қўймаслик, энг қудай, энг қизиқарли йўл топиб, уларнинг хотирасига кўпроқ нарса жойлай олишимиз билан белгиланади.

Бу ерда китоб тузувчининг эмас, рассомнинг тўпорилиги кўпроқ панд берган. «Алифбе»га сурат чизишга бел боғлаган рассом бу китобга энг аввало педагогика манфаати нуқтаи назаридан қарай олишга қодир бўлмоғи лозим. Қолаверса, у маҳаллий муҳит ва табиатни, миллий хусусиятларни, энг муҳими — болалар дидини яхши билган бўлиши шарт. Болалар суратларда ўз атрофидаги энг таниш нарсаларни ўз ҳолича кўра олса, тасвирланган одамлардан энг яқин кишилар ва дўстларини эслатувчи қиёфаларни топа олса, тезроқ таъсирланадилар, кўпроқ таассурот оладилар.

«Алифбе»ни безаш ишига ҳатто суратдаги киши кафтида турган доннинг бугдой ёки макка эканлигини аниқ тасвирлаб бера оладиган энг моҳир мусаввирларни жалб этиш вақти келди. Чингиз Аҳмаровнинг ҳар бир детални тасвирлашга аниқлик ва тиниқликка интилиши, Баҳодир Жалоловнинг суратларидаги ранг ва қиёфалар мукамаллиги, Абдубоқи Ғуломовнинг болалар ҳаётига ўта қизиқувчанлиги бу борада жуда қўл келади. Қолаверса, республикамиз матбаачилигининг бугунги қудрати ва имконияти ҳам амалга ошироқни кўзлаётган бу мақсадларимиз учун мувофиқдир.

«Алифбе»да «А»дан сўнг «О» ва «Н» ҳарфлари ўрганилади. Кейинги саҳифа «Л» ни ўзлаштиришга бағишланган. Бу ерда «Л»ни талаффуз қилдиришга кўмаклашувчи нарсалар лола ва лайлак суратидир. Лола ўринли, аммо болалар ҳали «Й» ва «К» ҳарфларини ўрганмай туриб, лайлак ҳақида сўз юритиш ортиқча. Агар бу ўрганилаётган ҳарфларнинг биринчиси, жуда бурса, иккинчиси бўлганида бошқа гап эди.

Олтинчи ўриндаги «М» ҳарфи «Малина» дейиш билан ўрганилади. Малина маҳаллий болалар учун нотанишроқ бўлишидан ташқари ўзбек тилида уни хўжағат ва майманчак деган номлари бор.

«Б» ҳарфини болалар «Алифбе»даги тартиб бўйича еттинчи ўринда ўрганишади. Демак энди имкониятимиз анча кенг — ихтиёримизда еттита ҳарф бор. Шулар асосида номи «Б» билан бошланувчи бир-иккита деталь топа оласак бас. Аммо икки саҳифа суратдаги нарсалар орасида болалар бир қарашдаёқ «Б» билан бошланишини фаҳмлаб олиши мумкин бўлгани биргина бўғирсоқ холос. Тўғри, у ерда бола ҳам, бобо ҳам бор, лекин улар ёш ўқувчи учун аниқ деталлар эмас. Масалан, болалар бобони чол дейишлари ҳам мумкин. Бўғирсоқ-чи? Болалар унинг бўғирсоқ эканини фақат оғзаки айта оладилар, аммо уни ёзиб кўрса-толмайдилар, чунки бу сўзни ясашда ишлатиладиган «ў», «ғ», «р», «с», «к» ҳарфларини ҳали ўрганишмаган.

Саққизинчи ўриндаги «у» ҳарфининг тақдирини янаям қизик. Суратда машина турибди, ёнига «ун» деб ёзиб қўйилган, машинага қоплар юкланяпти. Саҳифанинг пастки қисмига бўғзи боғланган (қишлоқ болалари яхши билишадик, дўқондан олинган ун қопларининг бўғзи боғланмай, текис тикилган бўлади) қоп сурати чизилиб, ёнига «Бу нима?» деб ёзиб қўйилган. Ўқитувчи дарс пайтида болаларнинг қулоғига «ун» сўзини куйиб қўйгани туфайлигина улар бу саволга тахминий равишда тўғри жавоб беришлари мумкин. Аммо, фараз қилингки, ҳали «ун» сўзини ўқитмай туриб, «Бу нима?» деб сўрасангиз, қайси бола ўз уйдаги қопда нимани кўрган бўлса, ҳеч иккиланмай ўша нарсанинг номини айтади. Масалан, шолғом ёки йиртиқ пойабзаллар дейиши мумкин. Ваҳоланки, «Алифбе»ни варақлаб ўтирган беш ёшли бола ҳам ундаги суратлардан аллақандай ҳарфларни ғира-шира кашф эта олишга эришмоғи керак. Мисол учун айтганда, эшакнинг суратига қараб улар ўзича «Эш» ёки «Эйш» деган ҳарф тўқиб олишса-да, бу оқибат натижада бари бир «Э»ни ўрганишга хизмат қилади. Аммо қопга ҳатто муз-қаймоқ яшириб қўйган тақдиримизда ҳам улар фақат қопни кўришади ва биз кўзлаган «М»ни, эмас, «К»ни идрок этишади.

Болани чалғитишга, унинг ўрганиши ва ўзлаштиришини

қийинлаштиришга сабаб бўладиган бундай мисолларни «Алифбе»нинг қарийб ҳар бир саҳифасидан келтириш мумкин. Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, ушбу китобни юзага келтиргунча шундайин ҳам жуда кўп тер тўққан одамлар олдида янада заҳматлироқ вазифа турибди — дарсликни деярли қайта тузиш керак. Ўзгаларнинг ишидан камчилик топиш билан бирга ўша нуқсонларнинг бартараф этилишига кўмаклашмоқ ҳам даркор. Шу боис конкрет таклифларимизни айтиб ўтмоқчимиз. «Алифбе»даги ҳарфлар шундайин ҳам луғатдаги тартиб бўйича ўрганилмаётган экан, энди уларни яна озгина беса-ранжом қилишдан чўчиб ўтирмайлик. Биринчи ўринда «О» ҳарфини ўрганиш ишимизнинг кейинги босқичларида катта қулайликлар туғдирган бўлар эди, аммо биз бари бир одоб бўйича даставвал «А»ни ўрганишимиз зарурга ўхшайди.

1. «А» ҳарфи ёнида анор расми. Пастдаги суратда ҳовли манзараси: пешайвонли уй, саҳнда бир туп анор, атиргул, ариқча. Қизалоқнинг қўлида кўғирчоқ айиқча. «А» ҳарфини ёзиш ўрганилади.

2. «Н». Нон расми. Ўша ҳовлининг чапроқ қисми. Она тандирга нон ёпмоқда. «А», «Н» ҳарфлари ва «ана» сўзини ёзиш ўрганилади.

3. «О». Она сурати. (Сал мавҳумроқ бўлган ягона сурат ҳам мана шу. Аммо уни «опа», «ойи» деганда ҳам бола бари бир «о»ни англайди). Энди она қизига қулчондан узатмоқда. «А», «Н», «О» ҳарфлари ва «Она», «Ана нон» жумлаларини ёзиш ўрганилади.

4. «И». Қушларга қурилган ин расми. Ин қуриш, уни дарахтга ўрнатиш билан боғлиқ манзара. «А», «Н», «О», «И» ҳарфлари ва «Она, ана ин» жумласини ёзиш ўрганилади.

5. «Л». Лола расми. Бошқа суратда қиз онасига лола бермоқда. Ёзув: «Лола», «Она, долани ол».

6. «П». Пилла расми. Пилла териш тасвири. Ёзув: «Пилла», «Она, ана пилла».

7. «Д». Хирмонда дон. Қиз донни ҳовучида олиб опасига кўрсатмоқда. Бугдойзор тарафда комбайн. Ёзув: «Дон», «Доно опа, ана дон».

8. «Р». Ранда расми. Ота ҳовлида тахтани рандамоқда. Четда қиз ва опаси. Ёзув: «Ранда», «Опа, ана дада, ана ранда».

9. «К». Капалак расми. Қиз дугонаси билан гулзорда. Ёзув: «Капалак», «Дилдора, ана капалак».

10. «Қ». Қанд расми. Қиз айвонда Дилдора билан чой ичиб ўтирибди. Дастурхонда нон, нок, қанд. Ёзув: «Қанд», «Дилдора, ана қанд».

11. «Б». Балиқ расми. Қобил қармоқда балиқ тутаётган пайт. Ёзув: «Балиқ», «Қобил билан балиқ».

12. «В». Варрак расми. Вали ва болалар далада варрак учирмоқда. Ёзув: «Варрак», «Валида варрак бор».

13. «Ф». Фил расми. Ориф ҳайвонот боғидаги фил олдида. Ёзув: «Фил», «Ориф ва фил».

14. «Ж». Жирафа расми. Ҳайвонот боғидаги жирафа олдида Ориф ва Тожи турибди. Ёзув: «Жирафа», «Ана Ориф, Тожи ва жирафа».

15. «З». Занжир расми. Зариф занжирдаги олапарнинг ёнида турибди. Ёзув: «Занжир», «Олапар билан занжир Зарифники».

16. «Т». Тақа расми. Темирчи Зарифнинг отига тақа қоқиб турибди. Ёзув: «Тақа», «Зарифжон отини тақалатди».

17. «М». Ўйинчоқ милтиқ расми. Замон ўйинчоқ магазиндан милтиқча олмақда. Ёзув: «Милтиқ», «Замон жажжи милтиқ олди».

18. «У». Узум расми. Боғда икки ўртоқ узум узишяпти. Ёзув: «Узум», «Фуркат билан узум уздик».

19. «Ў». Ўроқ расми. Ўроқ ушлаган бола кўзичоққа ўт узатиб турибди. Ёзув: «Ўроқ», «Умирзоқ ўроқда ўт ўрди».

20. «С». Соат расми. Она Санжарни уйғотиб, девордаги соатни кўрсатмоқда. Ёзув: «Соат», «Санжар, тур, соат саккиз бўлди».

21. «Й». Ўша ҳайвонот боғи. Боймат йўлбарсни томоша қилмоқда. Ёзув: «Йўлбарс», «Боймат йўлбарсни кўрди».

22. «Г». Гилос расми. Ойгул билан Гўзал боғда гилос теришмоқда. Ёзув: «Гилос», «Ойгул Гўзалга гилос узатди».

23. «Ғ». Ғоз расми. Ғойиб ғозларга дон сепмоқда. Ёзув: «Ғоз», «Ғойибнинг бир гала ғози бор».

24. «Е». Расмда қайиқнинг бир қисми, асосан елкан. Бошқа суратда елканли қайиқ. Ёзув: «Елкан», «Елканли қайиқ қирғоққа келмоқда».

25. «Ё». Ёнғоқ расми. Ота узун калтакда ёнғоқ қоқмоқда, икки бола ёнғоқ тўпламоқда. Ёзув: «Ёнғоқ», «Ёлгор билан Зиёбек ёнғоқ тўплади».

Уу

А О Н Л И М Б

на но ни ну

ун | На-би
бу | На-им

Ноила, мана бу нон.
Билол, ана у ун.
Наима, мана бу нонни ол.

УН

Бу нима?

26. «Х». Хўроз расми. Хўроз, товук, жўжалар ҳовлида юришибди. Ёзув: «Хўроз», «Хўроз хонаки паррандадир».

27. «Х». Ҳакка расми. Ҳакка табиат кўйида. Ёзув: «Ҳакка», «Ҳакка ёввойи парранда ҳисобланади».

28. «Ц». Цирк биноси, циркни эслатувчи афишалар. Болалар цирк томошасини кўриб ўтиришибди. Ёзув: «Цирк», «Цирк биносига гоҳида концерт ҳам кўйилади».

29. «Ч». Чана расми. Болалар чана учияпти. Ёзув: «Чана», «Офицер амаким чана олиб берди».

30. «Ш». Шолғом расми. Шолғом ҳақидаги эртақ тасвири. Ёзув: «Шолғом», «Ҳошим шолғом шўрва ичди».

31. «Э». Эчки расми. Улоқча эчкини эмиб турибди. Ёзув: «Эчки», «Эргашнинг улоқчаси эчкини эмди».

32. «Ю». Октябрятлар юлдузчаси. Кўкрагига юлдузча тақиб олган қиз мактаб ҳовлисида. Ёзув: «Юлдуз», «Юлдузхон доимо юлдузчасини тақиб юради».

33. «Я». Яшиқ расми. Болалар ота-оналари узган олмаларни яшикка солишмоқда. Ёзув: «Яшиқ», «Юсуф ва Ямин олмаларни яшикка солишяпти».

34. «ь». Оилавий сурат ва текст. «Бугун бешинчи апрель — опамнинг туғилган куни. Мен эса, саккизинчи январь куни туғилганман. Бугун опамга циркуль совға қилдим».

35. «ъ». Синфдаги болалар сурати ва текст. «Ўқитувчимиз бугун ёзги таътил бошланганини эълон қилди. Кўпчилик биринчи синфни аъло баҳолар билан битирди».

«Таътил даврида ҳам оилада ва кўча-кўйда интизомли бўлиб юришга ваъда бердик».

Биз таклиф қилаётган «Алифбе»нинг қисқача мазмуни мана шу. Унда амалдаги «Алифбе» муаллифларининг ютуқлари ҳисобланмиш айрим мукамал саҳифалар қарийб ўз ҳолича қолдирилди. Зеро, қайта тузиш, бутунлай бузиш деган гап эмас.

Таклиф қилинаётган вариантнинг афзаллик томони шундаки, бунда ўқувчи иккинчи ҳарфдан бошлабоқ мустақил сўз ҳосил қилади, учинчи ҳарфдан бошлабоқ суратда кўрсатилган нарсаларнинг номини ўрганилган ҳарфлар асосида тўлиқ ёза олиш имконига эга бўлади. Шунингдек, «К» ва «Қ», «У» ва «Ў», «Г» ва «Ғ», «Е» ва «Ё», «Х» ва «Ҳ» бирин-кетин жойлаштирилгани (афсуски, «И» ва «Й»ни ёнма-ён қўйиш имконини тополмадик) шаклан бир-бирига ўхшаш бу ҳарфларни ўрганишда, айниқса ёзиб ўрганишда катта қулайлик туғдиради, ўқувчини чағишдан сақлайди. Бизнингча, «ь» ва «ъ»ларни барча ҳарфлар ўзлаштириб бўлингандан кейингина ўрганган маъқул.

Энг муҳими «Алифбе»ни ўрганиш жараёнида болани оғир ва узун жумлалар тузишга мажбур қилмаслик керак. Жумлаларда аввалги таниш сўзларни қайта-қайта такрорлаган ҳолда, уларнинг ёнига бир-иккита янги сўз қўшиб бориш кифоя. Фақат китобни ўрганишнинг охириги даврларига келган сайин озгина мураккаброк жумлалар тузиш мумкин. Чунки болани бошданоқ қийнаб қўйсақ, айримларининг бора-бора қизиқиши сўниб, ҳафсаласизликка тушиб қолиши, ҳатто қоқоқлар сони ортиб кетиши эҳтимолдан холи эмас.

«Алифбе»ни қайта тузиш осон эмаслигини сезиб турибман. Аммо қийин деб, бу зарур ишдан бўйин товлашга ҳам ҳаққимиз йўқ. Бугунги ёш авлод улғайиб, янада мислсиз тараққиётлар даврида яшайди, улар янада мукамалроқ космик кемалар яратиши, янада мураккаброк БАМларни қуриши лозим бўлади. Шундай экан, эртанги куннинг ўша улкан биноларига бугунданок мустаҳкам пойдеворлар қўйилмоғи талаб этилади. Акс ҳолда, эртанги бунёдкорлар олдида уятли бўлиб қоламиз.

Қолаверса, жаҳондаги ҳеч бир мамлакатда ёш авлоднинг таълим-тарбиясига биздагидек кенг шароит, улгуржи имкониятлар яратиб берилмаган. Партия ва ҳукуматимизнинг мактаблар ислоҳоти борасидаги режаларининг ўзи ер шаридаги барча маорифчилар орзу қилса арзийдиган улғувор ишларнинг ёрқин программасидир. Умумий таълим ва ҳунар мактабини ислоҳ қилишнинг ўзи маориф соҳасида шу пайтгача эришган муваффақиятларимиз ҳали қониқарли эмаслигини кўрсатиб турибди. Шундай экан, нега энди биз хотиржамлик билан ўша эски дарсликларни қайта-қайта нашр этаверишимиз керак? Нега энди биз тинмай изланиш, кўпроқ баш қотиришдан ўзимизни олиб қочяпмиз?

Сўзимизга яқун ясашдан олдин бир пайтлар саводимизни чиқарган «Алифбе» китобидан ҳам, унинг муаллифларидан ҳам юрак-юракдан узр сўраймиз. Қолаверса, бугун улардан камчилик топиш даражасига бориб етганимизнинг ўзи ўша мураббийлар қачонлардир экан кўчатнинг меваси холос. Балки, бу мева сал

аччиқроқ туюлар, аммо начора? Ҳаётнинг ўзи шуни талаб этмоқда.

Хуллас, «Алифбе»ни қайта кўриб чиққан маъқул. Аммо бу таклиф янги китобни ўзим тузақолай деган гап эмас, бунга асосимиз ҳам йўқ, асло даъвогар ҳам эмасмиз, чунки биз на педагогика соҳасида олим, на методика бўйича мутахассисмиз. Рамзий қилиб айтганда, биз фақат азиз фарзандларимиз баҳра олиши лозим бўлган қулайроқ ва ёруғроқ бинонинг юзаси жиҳатларини баҳоли қудрат тасвирлаб беришга уриниб кўрдик, қолгани ҳақиқий «архитекторлар»га ҳавола.

Биринчи синф учун чиқарилган «Ўқиш китоби» тўғрисида эса ҳатто ортиқча гапириб ўтиришга ҳожат йўқ. Уни замонимизнинг юксак талаби, бугунги ўқувчининг ўткир диди, адабиётимизнинг кейинги йиллардаги кескин равнақи ҳисобга олинган ҳолда қарийб бошдан-оёқ қайта тузиш даркор, тамоман ўзгача бир китоб яратмоқ керак. Бундай нуқсонларни янада оқилона тадбирлар, катта фидойиллик эвазига яқин йиллар ичида бартараф этиб улгурмасак, вақти келиб бутун бир жаmiят олида маънавий жавобгар бўлиб қолишимиз турган гап. Ахир халқимиз ўз фарзандларини саводхон қилишдек жуда муҳим ишни сиз ва бизга ишониб топшириб қўйишган. Ишониб топширишган! Энди, бизга ишонмай қўйишлари мумкинлигини бир тасаввур қилиб кўринг...

Агар ёзувчи ҳақ гапни айтишни лозим топса, айтадиган каломи халқ орасида овоза этишга арзиса дилидаги гапни айтгани маъқул. Бир ишга қўл уришдан аввал дид, фаҳм-фаросатдан ташқари, бутун дунё халқлари бир тану бир жон бўлиб яшаш керак, деган инсоний орзу-истакни-да назарда тутмоқ лозим. Ҳақиқатни ёзишдан кўрқманг. Ҳақиқат деганда мен имонни, гурурни, мардликни, ҳаққонийликни назарда тутяпман: ёзувчи ҳақиқатни баралла айтишдан заррача ҳам чўчимаслиги керак.

Ульям ФОЛКНЕР

Шахс маънавий жиҳатдан мутлақо эркин бўлмоғи шарт. Лекин эркинликнинг ҳам чегараси бўлади. Яъни, мутлақо эркин одам шафқатсиз бўлиши керак, бошқаларнинг манфаатларини назар-писанд қилмаса ҳам бўлаверади, деган гап эмас. Ҳар қандай эркин инсон бошқалар учун ҳам жавобгар эканини унутмаслиги лозим. Албатта, у ўзи чин дилдан ишонган ҳақиқатни баралла айтиш ҳуқуқига эга. Бу ҳуқуқни ҳеч ким ундан тортиб ололмайди. Чунки у маънавий жиҳатдан мутлақо эркиндир. Ҳақиқатнинг унини ўчириш учун турфа хил найрангбозликлар ўйлаб топадиган ҳукумат, аслида, ёмон ҳукуматдир. Емон бўлгани туфайли ҳам бундай ҳукумат узоқ вақт ҳокимият тепасида туролмайди.

Аслини олганда, ёзувчилик имтиёзи эиммага жуда катта масъулият юклайди. Имтиёз — масъулиятдан бино бўлган. Ёзувчи ҳақиқатни билмоқчи бўлса, унга чин дилдан ишонини истаса, ҳақиқатни гапирмоққа аҳд қилса бачкана шон-шўҳратни, қарсақ олишни, сиёсий олди-қочдиларни ўйламаслиги, аксинча, фақат улғу мақсадни кўзлаши лозим. Тўғри гапни айтиш керак, чунки тўғри гап ҳақиқатдир.

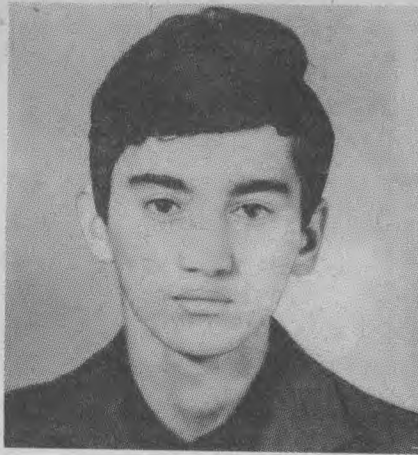
Ульям ФОЛКНЕР

Муқаддас хотирга
Эртага урушга жўнаб кетар у...
Тушанга, келингак, оқ либос Ва шам
Шитради: Ватан, бу-энг буюк қайғу,
Шитради: Ватан, бу-энг муқаддас гам,
Укки ёш юракка дахлдор сўзлар
Хотир сандигига тоҳлаб ташланди,
Соғингда йиғлаган баҳорлар, кузлар
Хотир сандигига миҳлаб ташланди.
Қутилган вақт ўтгаг ўғил кўрди у
Келингак, Белангак, миҳтублар Ва шам.
Шитради: Ватан, бу-энг буюк қайғу,
Шитради: Ватан, бу-энг муқаддас гам,
Алласида озу-зорни урлатиб,
Қайтиб тўлишмади, тўлиб куллади,
Соғингда хег кетмас қорни урлатиб,
Қутгани жангоҳдан қайтиб келмади,
Сонсиз қарёдларниг битмасидир у.
Сонсиз қарёдларга қўшилиб у зам
Шитради: Ватан, бу-энг буюк қайғу,
Шитради: Ватан, бу-энг муқаддас гам,
Ўзгирма миллионга дахлдор сўзлар
Замин томирига қондек қуйилган.
Ўзгирма миллионга баҳорлар, кузлар
Хотирларга нонбек ўраб қўйилган.

Зулфия Мўминова шеъри, расми Нодира Оршова чизган.

**Ғайрат
Худойназаров**

**ШЕЪР — УМРНИНГ
ДАВОМИ**

Ғайрат Худойназаров 1961 йил Фарғона область Киров районининг Яккатут қишлоғида туғилган. У 1979 йилда В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университетининг журналистика факультетига ўқишга кирган эди. Бевақт ўлим уни ёш ижодкорлар орасидан юлиб кетди. У 1982 йилнинг кузида 22 ёшида вафот этди. Ғайратжон шеъриятга жуда қизиқар эди ва эзгу ниятлар билан машқ қилар эди. Яқинда унинг дўсти, собиқ курсдоши Берди Раҳмат Ғайратжондан ёдгорлик бўлиб қолган машқларни редакцияга олиб келди. Қуйида улардан намуналар босамиз.

Ҳамқишлоқларимга

Яккатутнинг кенгликларида
Бир қўшиқ бор —
Пахтадайн оқ.
Ун саккизга тўлган қизларнинг
Севги тўла кўзидай чақноқ.
Яккатутнинг кенгликларида
Бир қўшиқ бор —
«Ёғочоёқ» Карим аканинг
Қирчиллама йигитлик чоғи
Нақ Берлинда қолган оёғин
Қўмсаб кўрган тушидек узун.
Яккатутнинг кенгликларида
Бир қўшиқ бор —
Ҳури опанинг
Пахтазордан чиқиб туш пайғи
Ажриқ босган уват четида
Ўлтирганча ўзини елиб
Сурган хаёллари каби пок.
Яккатутнинг кенгликларида
Бир қўшиқ бор —
Саври момонинг
Узун-узун қиш кечалари
Иссиққина сандал четида
Болаларнинг ҳайратин кўзгаб
Сўзлаб берган эртақларидек
Ғайратларга тўла ва маъсум.
Яккатутнинг кенгликларида
Бир қўшиқ бор —

Қосим тоғанинг
Чанг қоплаган қўнғир сочини,
Тер қоплаган пешонасини
Ишқаб, кетмон дастасин тутган
Томир бўртган қўлидай дағал.
Яккатутнинг кенгликларида
Бир қўшиқ бор —
Бир қиз тинглар жим.
Умид истаб юрган у қўшиқ,
Шеър банд этган дардли юракнинг
Бир парчаси бўлган у қўшиқ
Ўша қўшиқ —
Менинг қўшигим.

* * *

«Дир-дир» этиб том устида
Варрак ипи узилди.
Ҳатто ариқ лабидаги
Лой қўрғонлар бузилди...
Болалигим — варрак бўлиб
Учиб кетди қалбимдан
Ва илк бора чўчиб тушдим
Юрагимнинг зарбидан...
Сўнги бора тикилдим мен
Ўша таниш кўчага.
Ва болалик титраб турган
Қантак ўрик учига...

**Қишлоққа
тун чўкди...**

Қишлоққа тун чўкди оҳиста,
Қушларнинг чуғури босилиб.
Ҳув азим теракнинг учига
Тўлин ой қолди-ку осилиб.
Хуш ёқар димоққа шабода
Қирқманинг ҳидини уриши.
Сукунат чокини сўқади,
Итларнинг эриниб ҳуриши.
Юлдузлар боқади завқланиб
Тим қора гумбазнинг қағридан.
Кенг қишлоқ тин олар
бош қўйиб,
Бир ажиб тароват бағрида...
Қишлоққа тун чўкди оҳиста,
Қушларнинг чуғури босилиб...

**Ташқарида бўралайди
қор**

Ташқарида бўралайди қор,
Хаёлларим қорга қоришган.
Нимагадир бўлиб умидвор,
Кўнглим қордай оппоқ ёришган.
Ташқарида бўралайди қор,
Тўкилмоқда ҳислар қоғозга.
Мен уларни бугун илк бор,
Ундаяпман эркин парвозга.
Ташқарида бўралайди қор,
Қўлларимда титрайди қалам:
Қордай қўниб дилларга ҳиссим,
Майли эди эриб кетса ҳам.
Ташқарида бўралайди қор,
Хаёлларим қорга қоришган.
Нимагадир бўлиб умидвор,
Кўнглим қордай оппоқ ёришган...

Ишчизодалар

1. Олтин қўлли уста

Уруш йилларини эслаганида Жалил аканинг қалбида эски дардлари яна янгилангандек бўлади. Жанг лавҳаларини, фронт орқасидаги фидокорона меҳнатни акс эттирувчи фильмларни кўрганида беихтиёр кўзига ёш қалқади. Тўғри, у урушда бўлмаган. Аммо ўз қисматида унинг ачиқ ситамларини, совуқ нафасини ҳис этган. Уруш уларнинг оиласидаги етти кишидан бештасининг ҳаётига зомин бўлди. Дастлаб акаси фронтга жўнади. Курск ёйидаги даҳшатли жангларда у қаҳрамонларча ҳалок бўлди. Дадаси ишни батальонидан касалланиб келиб, кўп ўтмай вафот этди. Бу айрилиқ ва турмуш машаққатлари онанинг ҳам қаддини букди. Шу-шу у ўнганмади... Буларнинг ҳаммаси ёш Жалилга қаттиқ таъсир қилди. У оғир аҳволда касалхонага тушиб қолди. Даволаниб чиққач, амакиси уни ўз уйига олиб кетди.

Бир кун Жалил Тошкентда кабель заводи иш бошлаганини, унга ишчилар ниҳоятда зарур эканлигини эшитиб қолди. Урушнинг ҳал қилувчи босқичи бошланган, корхона маҳсулоти фронтга сув билан ҳаводек зарур эди. Кейинчалик у завод Владимир областининг Кольчугино шаҳридан оғир шароитларда эвакуация қилинганини ва тез орада монтаж қилиниб, фронтга маҳсулот етказиб бера бошлаганини билиб олди. Корхона иш бошлаган жой — Салор бўйидаги тўқайзор Жалилга илгаридан таниш эди. Бу ерда бир пайтлар дон тайёрлаш пункти бўлар, болалар яйловда мол боқиб юришарди. Темир йўлга ва сувга яқинлиги учун шу ер танланган экан.

1945 йилнинг 3 январи. Бу кун ёш Жалил хотирасида мангуга муҳрланиб қолди. Чунки у шу кун илк бор заводда мустақил иш бошлади. Ўз ҳаётини бир умрга шу корхона билан, оғир, лекин шарафли ишчилик касби билан боғлади. Ўша пайтлари корхонага олиб келадиган транспорт йўқ, анчагина цехлар очиқ майдонларда қурилганди. Малакали ишчилар етишмасди. Кўпинча дастгоҳлар ёнида тунаб қолишар, дам олишни ҳам унутиб қўйишарди. Оғир бўлса ҳам, фронт буюртмаларини ўз вақтида бажаришарди. Ғалаба яқинлигини дил-дилидан ҳис этишар, бу туйғу уларнинг кучига куч қўшарди.

Орадан йиллар ўтди. Завод кенгайиб, республикадаги энг йирик ва илгор корхоналардан бирига айланди. Қўл меҳнати билан бажариладиган кўпгина жараёнлар автоматлар зиммасига юкланган. Жалил Розиков бу

ерда оддий ишчиликдан катта мастер даражасига етди. «Олтин қўлли уста» унвонига сазовор бўлиб, сурати завод Ҳурмат тахтасидан жой олди. Унлаб шогирдлар етиштирди. Уларни бугунги кунда корхонанинг турли цехларида учратиш мумкин.

Бир воқеа Жалил аканинг ёдидан сира чиқмайди. У катта мастер бўлиб ишлайдиган цехга бир ёш йигитни олиб келишди. Яқинда қамоқдан чиққан, шу корхонада ишлаш нияти бор экан. Утириб, батафсил гаплашиб олишди. Йигитнинг оилавий шароити билан қизиқди. Онаси билан уни ёшлигида отаси ташлаб кетган, деярли уларнинг ҳолидан хабар олмас экан. Онаси уни қийинчилик билан ўстирган. Топганича едириб-кийдирган. Лекин барибир оилада отанинг ўринини ҳеч ким босолмайди. Бола ёмон одамлар таъсирига тушиб қолган, Шу пайтгача бирор ерда ёлчигиб ишламабди. Безорилик қилиб қамалиб чиқибди.

Болалигида ўзи ҳам қийинчилик кўргани учунми, Жалил аканинг йигитга раҳми келди. Ахир одам ёшлигида тўғри йўл топгунча неча бор адашади. Шундай пайтда унга руҳий ва маънавий мадад керак. Буни яхши билган тажрибали ишчи йигитга касб маҳорати сирларини ўргатди, ҳар бир қадамидан хабардор бўлиб турди, бир неча бор яккама-якка суҳбатлашди. Аввалига қўли ишга бормаи турган йигит кўп ўтмай кўникиб кетди, кейинчалик илгорлар қаторига қўшилди. Биринчи маош олган кун Жалил аканинг ёнига келди.

— Сиз менга чинакам оталик қилдингиз, — деди у ийманиб, — биринчи маошимни сизга атамоқчиман. Балки коллективга ўтириш қилиб берармиз...

— Йўқ, ўғлим, — деди Жалил ака қатъий, — энг аввало онангни хурсанд қилиш керак. Яхши битта соғва ол, гул билан қўшиб олиб бор. У ахир шундай кунларни кўришни кўп орзу қилган.

Бир неча кундан кейин йигитнинг онаси Жалил ака ҳузурига келди. У чин дилдан миннатдорчилик билдираркан, кўзларида севинч ёшлари милтирарди...

— Жалил Розиковни заводда тиниб-тинчимас, изланувчан, ангилликни қўллаб-қувватловчи шахс сифатида ҳам яхши биллишди. 1956 йили корхонада янги агрегат қурилганида у ариза ёзиб, ўша ерга ўтказишларини сўради. Унинг илтимоси қондирилди. Тез орада ўша участка барча кўрсаткичлар бўйича олдинга ўтиб олди. Жалил акани партиясиз сафига қабул қилишди. 1969 йили резина тайёрланадиган участкада оғир вазият рўй берди. Планлар бажарилмас, меҳнат унумдорлиги паст эди. Яна у участкага мастер

бўлиб ўтди. Бу ерда ҳам коллектив ишончини оқлади. Қайси вазифада ишламасин, сидқидилдан меҳнат қилди, билганини ўргатди, билмаганини ўрганди. Ҳамкасбларини ўз ортидан эргаштира олди. Социалистик мусобақа голиби сифатида фахрий ёрлиқлар, қимматбаҳо буюмлар билан тақдирланди. Бир неча йил касаба союз цех комитети раиси, сўнгра цех партия ташилогининг секретари бўлди. Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвонига сазовор бўлганида эса ўзигина эмас, бугун завод коллективи қувонди. Бу унинг узоқ йиллар корхонада қилган самарали меҳнати, ишлаб чиқаришида эришган катта ютуқларига берилган муносиб баҳо эди.

Жалил ака 1983 йилда пенсияга чиққач, ўзи ишлайдиган оғир илангли кабель цехида қолдиришларини сўради. Меҳнатда суяги қотган эмасми, заводдан, кадрдон бўлиб қолган коллективдан ажраллини тасаввур ҳам қилолмасди. Маъмурият уни шу цехда иш тақсимловчи бригадир қилиб қолдирди. Эндиликда

корхонада у билан бирга турмуш ўртоғи — Муҳаббат Розикова, ўғиллари Иброҳим ва Шавкатлар ҳам меҳнат қилишмоқда.

«Тошкенткабель» заводи ўз маҳсулотларини барча республикаларга, 30 дан ортиқ чет элларга етказиб беради. Бу ерда ишлаб чиқарилаётган турли хил кабель ва симлар сифати жаҳон стандартларига яқин. 1985 йилда корхонада пландан ташқари 5 миллион сўмликдан ортиқ маҳсулот ишлаб чиқарилди. Буларнинг ҳаммасида Розиковлар сулоласи вакилларининг ҳам муносиб улуши бор.

— Инсоннинг қўли чиндан ҳам олтин, — дейди Жалил ака, — истаса қўлни гулистонга айлантиради, ақл бовар қилмайдиган машиналар яратади, осмонўпар бинолар қуради. Бу қўллар асло қабоҳатга хизмат қилмаслиги, ўғирликка ўрганмаслиги керак.

2. Бир корхонада 100 йил

Ҳа, Розиковлар сулоласининг кабель заводидаги иш стажи 100 йилга яқинлашди. Мана ўзингиз ҳисоблаб кўринг:

Жалил Розиков — 1945 йилдан буён; Муҳаббат Розикова — 1948 йилдан буён; Иброҳим Розиков — 1976 йилдан буён; Шавкат Розиков — 1980 йилдан буён ишлайди. Қизлари Муаттар ҳам 2 йил шу ерда

ишлаган. Бундан ташқари Жалил Розиковнинг акаси, келинройиси шу ердан пенсияга чиқибди.

Албатта ўз фарзандлари ва қариндошларини заводга жалб этиш Жалил акага осон бўлмади.

Иброҳим Совет Армияси сафидан қайтганида иш юзасидан дадаси билан маслаҳатлашди. Армияда ошпазлик қилибди, разряди ҳам бор экан. Энди ресторан ёки бирорга кафега ишга кириш ниятида эканини айтди.

— Дада, — деди у, — ойим билан сиз заводда ишлайсизлар, шунинг ўзи етмайдими, бошқа соҳада ҳам ишлайлик-да!

— Касбнинг ёмони йўқ, ўғлим, — деди Жалил ака босиқлик билан, — ошпазлик ҳам яхши хунар. Сенинг тўғрилигинга ишонаман. Аммо йилгит киши қўли қавариб меҳнат қилмаса, егани унчалик сингмайди. Мана мен шунча йил заводда ишлаб-кам бўлганим йўқ. Нимагаки эришган бўлсам, бариси ҳалол меҳнат туфайли. Қолаверса, кимдир менинг ишимни давом эттириши керак-ку!

Бир неча кундан кейин Иброҳим ишга олишларини сўраб завод маъмуриятига ариза топширди. Дастлаб электрик шогирди, ёрдамчи ишчи, лаборант бўлиб ишлади. Бу орада Тошкент Политехника институтининг энергетика факультети кечки бўлимига ўқишга кирди. Сўнгра техник, инженер, участка бошлиғи лавозимларига кўтарилди. Комсомол комитети секре-

тари бўлди. Мана, 2 йилдирки завод касаба союз комитети раисининг ўринбосари. 1983 йилда институтни муваффақиятли тамомлади.

Кейинчалик Шавкат билан ҳам худди шундай суҳбат бўлиб ўтди. Уни ўртоқлари биргаликда ҳайдовчилик курсига ёки савдо техникумига киришга ундашган экан. Бу сафар ҳам Жалил ака ишончли далиллар билан ўғлини фикридан қайтарди, ўзи билан етаклаб корхонага олиб келди. Ҳозир у юксак малакали электр механик. Автоматик бошқарув системаси (АСУ)да мураккаб машиналарни созлайди. Электр механика техникумини тугаллади. Бўлим партия группаси бюросининг аъзоси...

Суҳбатимиз сўнгида Жалил ака ўзининг чет элларга қилган саёҳатларини хотирлаб, шундай деди:

— Мен бир қатор хорижий мамлакатларда бўлганман. Айниқса, юртдан ташқарига чиққанингда жамиятимизнинг, ҳаётимизнинг қадри яққолроқ билинар экан. У томонларда меҳнат фақат тирикчилик, кун ўтказиш манбаи бўлса, бизда инсон қадрини кўтарадиган, уни улуғлайдиган восита эканлигини чуқурроқ англадим. Она Ватанимизга меҳрим ўн чандон ошди. Шу меҳр-муҳаббатни, садоқатни фарзандларим ва набираларимга ҳам мерос қилиб қолдиргим келади.

Насриддин МУҲАММАДИЕВ.

Суратларда: Жалил РОЗИҚОВ, Муҳаббат РОЗИҚОВА, Иброҳим РОЗИҚОВ ва Шавкат РОЗИҚОВ.

Портретларни Б. ШТИН чизган

Ўтмишга қулоқ тутсангиз...

Тилшунослар, қиёсий-тарихий тилшунослик билан шуғулланувчилар (компаративистлар), археологлар, этнографлар, маданиятшунослар, антропологлар, энг қадимги давр тарихчилари ўзаро бириктиб СССР ФА Шарқшунослик институтида ўтган йилнинг охирида «Тилни қайта тиклаш ва Шарқнинг энг қадимги тарихи» мавзуида конференция ўтказишди. Боботилни тиклаш йўлида тилшунос эришган натижа инсониятнинг ёзув пайдо бўлмаган энг қадимги даврдаги тарихи, яъни, археология тўплаган ашёларга қарабгина тасаввур ҳосил қилиш мумкин бўладиган давр тарихи билан танишиш имконини беради. Лекин археология қадимги инсон ҳаётининг фақат бир томони — моддий маданияти билан таништириши — мумкин, холос. Аждодларимизнинг ташқи тузилишини аниқловчи олим — палеоантрополог эса, бунга инсоннинг ташқи қиёфаси ва ирқий хусусияти ҳақидаги маълумотининг қўша олади. Фақат тилшуносига қадимги инсоннинг нутқини «эшитиб», энг қадимги аждодларимиз қандай гаплашганларини, нималар ҳақида ўйлаганларини тасаввур қила олади. Сўз билан ишни, нарсалар билан уларнинг атамасини, ўтмишнинг тикланган тиллари билан қадимги маданият қолдиқларини бир-бирига мослаш, уйғунлаштириш — тилшунос билан тарихчилар уюшмаси олдида бугунги кунда турган энг муҳим мақсад шулардир. Энг қадимги тарихнинг асосий масалаларидан бири, яъни, қайси қадим маданият эгалари қайта тикланган тилларнинг қай бирида гаплашган, деган масала конференциянинг бош мавзуи бўлди. Мутахассислар археологик маданият ўчоқлари ва тилларни бир-бирига боғлашда жуда эҳтиётлик билан иш кўрдилар; ҳозир бу масалани ҳал қилиш эмас, балки ҳал қилишга уриниш бошланганини алоҳида таъкидладилар. Мазкур сўзбоши ҳамда қуйида эълон этилаётган суҳбат «ЗНАНИЕ — СИЛА» журналининг 1985 йил 7-сонидан таржима қилиниб босилмоқда.

Журналнинг муҳбири Галина Бельскаянинг конференция ташкилий комитетининг масъул котиби, СССР ФА Шарқшунослик институтининг ходими, филология фанлари кандидати Александр Милитарёв билан қилган суҳбати.

М

УХБИР. Бундай конференция чақирилишига нималар сабаб бўлди?

А. МИЛИТАРЁВ. Тилшуносларнинг талайгина қисми кўп йиллардан бери олиб бораётган илмий изланишлар охир-оқибатда тилшунослик доирасидан ташқари чиқиб кетиши муқаррар эди. Биз боботилларни, биринчи галда эса, уларнинг лексикасига лўғат составини тиклаш йўлида иш қилдик. Қардош тилларни қиёслаш орқали уларнинг муштарак манба тили — боботил лексикаси тикланар экан (бунда ҳозирги жонли тилларми ёки қадимги ёзма ёдгорликлар тилими эканининг аҳамияти йўқ), бу ҳолда икки хил тоифа сўзлар билан иш кўрамиз. Биринчи тоифа сўзларга турмушда муҳим ўрин тутадиган нарсалар атамаси, киши аъзоларининг ҳамда уни ўраб турган муҳитдаги асосий нарсаларнинг, ҳаракат ва сифатларнинг номлари кириб, улар асосий лўғат фонди, яъни, таянч лексика дейилади. Айнан шу таянч лексика қариндош тилларда бир манбадан келиб чиққан ва у грамматик тузилишнинг умумийлигини ҳам ҳисобга олган ҳолда тилларнинг қариндошлигини, ҳатто қариндошлик даражасини белгилаш учун асос бўлади.

Иккинчи тоифа сўзлар эса, инсонни табиат олаmidан ажратиб турадиган фаолиятига, яъни, одамзоднинг ўзигагина хос сўзлардир. Бу маданий лексика бўлиб, доимо макон ва замонга боғлиқ, инсониятнинг конкрет тарихи билан боғлангандир.

Қайта тикланаётган боботилнинг маданий сўзлиги хусусида тилшунос тўлагина тасаввур ҳосил қилгандан кейин, менимча, ишнинг энг қизиқарли жойи келади, яъни, у товуш алмашилиши, морфологик мосликлар, маънолар ассоциацияси каби анча чалқаш ҳодисаларнинг калавасини чувалаштириб, интиланган ниятига етади. Бунда тилшунос ўзининг тор мутахассислиги доирасидан чиқиб, инсоният тарихининг кенг майдонига қиради.

Худди мана шу ерда тадқиқотчи қаршисида бир ғов пайдо бўладики, уни енгиб ўтиш қийиндир: энди у қайта тикланган боботилни муайян давр ва муайян маконга тадбиқ этиш пайига тушиб қолади. Аммо тарихни мукамал, теран билмасдан туриб бунга эришиб бўлмайди. Шунинг учун тилшунос ўзига бир ҳамкор излаши лозим. У ҳам ўзи каби зўр, лекин чўққига бўлак сўқмоқдан йўл солган мутахассис бўлсин.

Конференциянинг ғояси содда — тарихчилар билан бизнинг орамиздаги қалин деворни бузиб ўта олмас ҳам, ҳар ҳолда, шу деворнинг икки томонида туриб бир нуктага зарба беришга эришиш эди. Бизнинг учрашувимиз: «Ўрганилаётган тилнинг ҳар хилигидан — ўрганаётган шахсларнинг бир тилигига» деган ҳазил шпор билан ўтди. Ҳар ҳолда, биз ўзимиз бу учрашувнинг қанчалки пишиб етилганини, бўлак сўқмоқдан одам биз томонга қараб келаётганини билмас эдик. Конференциянинг охири кунда деярли барча нотиклар: «Анчадан бери бунақа қизиқарли учрашув бўлмаган эди», «Шу беш кун бизга байрам бўлди», деган каби фикрларни билдиришди.

Аниқ илмий муаммолар масаласига келсак, бу муаммолар ҳал қилинмади, балки ўртага ташланди. Аммо бир йўлланма, кўрсатма сифатида ўртага ташландики, энди, лоақал боши берк кўчага кириб қолмаслик ё хатоларга йўл қўймаслик мумкин бўлади.

МУХБИР. Демак, конференция шундай ташкил қилинганки, бунда биринчи галда тарихчилар ўз хулосаларини яна бир қарра кўриб чиқиб, уни тилшунослик тадқиқотлари билан қиёслаши керак бўлган. Ҳақиқатан, тарихчиларнинг кўпи тилшуносларнинг ташаббусини бажонидил қабул қилди, натижада тилшунос — компаративистлар бир неча фан учун умумий бўлган муаммоларни тадқиқ қилишда мамлакатимизда етакчилик қиляпти, деган фикр ғолиб чиқди. Сиз бунга нима дейсиз?

А. МИЛИТАРЁВ. Биласизми, ўзим ишлайдиган фан соҳасини ташвиқ қилиш, мақташ менга анча ноқулай. Шунга қарамасдан, ҳозирги кунда қиёсий-тарихий тилшуносликни гуманитар фанлар орасида энг аниқ фан деса бўлади. Унинг асосий принципла-

ри ўтган асрнинг охирларида Ғарбий Европанинг ёш грамматикачилар мактаби томонидан ишлаб чиқилган. Ҳинд-европа тилшунослиги материалларига асосланган бу принциплар ҳозир ҳам компаративистларга асос бўлиб қолмоқда.

МУХБИР. *Бизнинг тилшунослигимизда-чи? Қайси анъаналар ва мактаблар уни шакллантирган?*

А. МИЛИТАРЁВ. Келинг, келишиб олайлик: гап умуман тилшунослик ҳақида эмас, балки фақат унинг бир қисми бўлган киёсий-тарихий тилшунослик ҳақида, ҳатто ундан ҳам торроқ соҳа — дастлабки ёзувгача бўлган энг қадимги даврдаги йирик тил оилаларининг боботилини тиклаш жараёни устида кетяпти.

Бизнинг компаративистика ҳам айрим тақомиллаштирилган ҳолатларни ҳисобга олмаганда, асосан ёш грамматикачилар ишлаб чиққан принцип ва методларга асосланади. XIX аср охири, XX аср бошларида Россияда ҳам асосан Ҳинд-европа тилларининг айрим гуруҳлари бўйича киёсий-тарихий тадқиқотлар олиб борилган. Лекин бу даврдаги Россия киёсий-тарихий тилшунослик мактаби ҳақида гап кетганда, славян тилларини ўрганишни назарда тутиш керак. Асримизнинг йигирманчи-қирқинчи йилларида эса тилларнинг узоқ қариндошлиги билан ҳам шуғулланган йирик компаративист-тилшунослар майдонга чиқди. Е. Д. Поливанов, Н. В. Юшманов, Д. В. Бубрих, С. С. Майзеллар шулар жумласидан. Бироқ компаративистика кўп йиллар давомида ғайри илмий фан сифатида саналиб келди ва оқибатда унинг ривожланиши деярли тўхтаб қўйилди.

50-йиллардан компаративистика яна қайтадан тиклана бошланди. Киёсий-тарихий тилшунослигимизнинг катта ва ўрта авлодига мансуб бўлган В. М. Жирмунский, И. М. Тронский, Г. В. Церетели, В. И. Абаев, В. П. Старинин, И. М. Дьяконов, Б. А. Серебренников кабилар катта куч-ғайрат билан ишга киришдилар. Ёш тилшуносларнинг янги бир авлоди шаклланди, улар Европа ҳамда ватанимиз тилшунослигининг энг яхши анъаналарини ўзлаштириш билан бирга, янги муаммоларни давр нуктаи назаридан ҳал қилишга дадиллик билан қўл урдилар.

«Геран» компаративистикада энг аввало Вячеслав Всеволодович Ивановнинг номи тилга олинishi керак. Чунки компаративистика соҳамиздаги янги босқич, Иттифоқимиз доирасида бўлмаса ҳам, ҳеч бўлмаганда Москвада унинг номи билан боғлиқ. Чекка бир кишлоқда ўқитувчилик қилиб юрган Владимир Антонович Дибонинг Москвага келиб жойлашишига ҳам Иванов ёрдам берган. Ўша даврда — эллигичи йилларнинг ўрталарида Владислав Маркович Иллич-Свитич Киевдан Москвага кўчиб келади. У Иттифоқда биринчи бўлиб ностратик¹ тематикада ишлаган ҳамда В. В. Иванов, Дибо ва бошқаларнинг ҳам эътиборини шу мавзуга тортган. Европа, Осиё ва Африка тиллари ёки уларнинг айрим оилаларининг бирлиги, қариндошлиги ҳақидаги фараз ўтган асрнинг охирларидаёқ майдонга келган эди. Лекин бу фаразнинг исботи, далили ҳали етарсиз бўлиб, фақат Иллич-Свитич билан унинг ҳамфикрлари ишларидагина ностратик фараз жиддий илмий ғояга айлана бошлади.

Иллич-Свитич ўттиз икки ёшга етмасдан фожиали ҳалок бўлди. У бизга айрим тил оилалари ва группаларига бағишланган ишлардан ташқари ностратик назарияга бағишланган бир қанча ажойиб мақолалару ностратик тиллар луғатига деб тўпланган жуда катта картотекани мерос қолдирди. Бу картотека В. А. Дибо ва бошқа кўпгина москвалик компаративистлар тузатишлари, тўлдиришлари билан 1971, 1976 ҳамда 1984 йилларда нашр қилинди.

МУХБИР. *Ностратик назариянинг моҳияти нима?*

А. МИЛИТАРЁВ. Киёсий-тарихий тилшунослик асосланадиган энг муҳим жиҳат — қариндош тилларнинг бир манбадан, яъни, боботилдан тарқганидир. Дунё тилларининг генелогик тараққиёт чизигини назарий йўл билан тесқари томондан тикласа бўлади: ҳозирги замондан ўтмишга қараб то тилинг ажрала бошлаган даврга қадар (протолингвогенез) энг қадимги инсоннинг яққаю ягона боботили хали лаҳжаларга бўлинмаган даври ёки бир неча боботил (агар улар ўртасидаги қариндошлиқни фан аниқлай олмаса) киёсий-тарихий метод ёрдамида тикланиши мумкин.

Аслида, бизга маълум бўлган тилларнинг ҳаммасини битта, бир неча, ҳатто, кўп боботилга тақас масаласига келсак, бу ерда тилшуносликдаги вазият палеантропологиядаги вазиятни эслатади. Бу ерда ҳам инсоннинг турли ирқлари, ҳатто *Homo sapiens*

бир марказдан (моногенез) ёки бир-бири билан алоқаси бўлмаган бир неча марказдан (полигенез) тарқалганми деган асосий муаммо мавжуд.

«Протолингвогенез» тушунчасини «глоттогенез» тушунчасидан фарқлаш керак. «Протолингвогенез» Ердаги боботил ёки боботилларнинг сўнги босқичини, яъни, боботилнинг тармоқларга бўлиниш арафасини ифода этса, «глоттогенез» инсон нутқининг пайдо бўлиши ҳамда унинг илк босқичини ифодалайди. Агар протолингвогенез дарахт тиласининг шох-бутюкларга ажрала бошлаган жойини эслатса, глоттогенез ўша дарахтнинг илдизини эслатади. Протолингвогенез то тадрижий тикланаётган боботилларнинг энг қадимги шакллари ўтмишга чуқурроқ кириб бориш имкониятини бергунга қадар давр ўтади. Протолингвогенез ва глоттогенез нукталари ўртасида бизга қанчалиги ноаниқ вақт оралиги бор: биринчи боботил (ёки боботиллар) ўзи пайдо бўлган даврдан тил тармоқларига ажрагунга қадар қанча мингйилликлар ўтганини биз билмаймиз. Лекин агар биз ана шу боботилни тикласак, тахминан бўлса ҳам, унинг қачон тармоқларга ажралганини айтишимиз мумкин.

Ҳатто биз протолингвогенез муаммосини узил-кесил ҳал қилиш учун керакли маълумотларга сира эга бўла олмасак ҳам, агар «ҳалол ўйин»га амал қилинадиган бўлса, барибир киёсий-тарихий метод йўналишининг ўзи тилларнинг узоқ-узоқ қариндош эканини аниқловчи тадқиқот соҳаси бўлиб қолаверди.

Инсон нутқи пайдо бўлгунга қадарги ҳолат ва шу билан боғлиқ барча масалалар, вақт тартибини ҳам ҳисобга олган ҳолда, тилшунослик фанининг доирасидан чиқиб, одамнинг пайдо бўлиши масаласининг бир қисмини ташкил этади.

Энди икки оғиз сўз ностратиканинг ўзи ҳақида. Ностратик назария асосида Кўҳна Дунёнинг хамит-семит ёки афросиё, картвел (грузин тили ва унга қариндош тиллар), Ҳинд-европа, урал, олтой ҳам дравид (Жанубий ва Марказий Ҳиндистондаги тиллар) каби йирик тил оилаларининг узоқ қариндошлигини эътироф этиш ётади. Ҳозир эса яна бир неча кичик тил оилаларини ностратик «супероилага» (катта, жуда йирик оилага) кириши масаласи муҳокама қилинмоқда¹.

Тилларнинг «узоқ» ва «яқин» қариндошлиги, оила ва супероила каби терминларнинг қўлланиши терминлар ўйинидан бошқа нарса эмас. Қариндошлик нуктаи назаридан шарқий славян тиллари (рус, украин, белорус) бир-бирига яқин тиллар бўлса, уларнинг лотин ёки Ҳинди тиллари билан муносабати узоқ қариндошлиқдир. Шу билан бирга бу тилларнинг барчаси Ҳинд-европа тиллари оиласига мансублиги ва ўзаро қариндош эканлигига биронта тилшунос шубҳаланмайди.

Шу муносабат билан қайд қилиш керакки, Ҳинд-европа тилшунослиги камида бир ярим асрдан бери мавжуд бўлиб, унинг вужудга келиши ва ривожланишида кўпгина таникли, улуғ олимлар билан бирга юзлаб, ҳатто минглаб бошқа олимлар иштирок этган. Шунинг учун ҳам киёсий-тарихий метод бошқа тилларга нисбатан кўпроқ ўрганилган Ҳинд-европа тилларини тадқиқ қилиш асосида вужудга келди. Ностратика бўлса, жиддий илмий назария сифатида атиги йигирма йилдан бери мавжуд. Бу сўҳда кам олимлар иштирок этмокда. Бу олимлар киёсий-тарихий тилшуносликнинг Ҳинд-европа тилшунослиги, уралшунослик, олтойшунослик каби алоҳида соҳаларининг ютуқларига суяниб иш қўрадилар.

Москвада В. А. Дибо билан Вяч. Вс. Иванов, Ленинградда И. М. Дьяконов билан С. Е. Яхонтов ва бошқа компаративистлар ёш авлодни тарбияладилар. Ҳозир ва авлод уларни бирлаштириб турувчи ностратика соҳасидагина эмас, балки киёсий-тарихий тилшуносликнинг бошқа соҳаларида ҳам ишламоқдалар.

МУХБИР. *Сиз номларини атаган олимлар конференция ишида қандай иштирок этдилар?*

А. МИЛИТАРЁВ. Катта авлоднинг етакчи компаративистлари — И. М. Дьяконов, Т. В. Гамкрелидзе, Вяч. Вс. Иванов, В. А. Дибо, С. Е. Яхонтов, Ю. Х. Сирклар ўз шоғирдлари, кечаги ва бутунги ёш олимлар, биринчи галда ностратик семинар қатнашчилари билан биргаликда конференция ишининг илмий марказини ташкил этдилар. Ўз изланишларининг самарасини муҳокама қилиш учун тарихий фанлар вакилларини таклиф қилганлар ҳам худди шулардир.

МУХБИР. *Исми фақат тор доирадаги мутахассисларгагина*

¹ Лотинча «poster» — бизнинг, яъни, «бизнинг» тилимиз — Кўҳна Дунё тиллари.

¹ Яқинда ностратик семинарнинг ёш қатнашчиси Олек Мудрак эскимос-алеут тилларининг ностратик тиллар билан келиб чиқиш жиҳатидан умумийлигини исботловчи асосли далиллар келтирди.

маълум бўлган ёш олимлар ҳақида гапирсангиз. Улар конференцияга қандай янглик билан келишди?

А. МИЛИТАРЁВ. Бу борада аввало С. Л. Николаев билан С. А. Старостинларнинг иши ҳақида гапириш керак. Уларнинг мураккаб, тадрижий-илмий тадқиқоти узоқ тил қариндошлиги ҳақидаги энг қизиқарли кашфиётдир. Бу кашфиётнинг қисқача мазмуни қуйидагича.

Кавказшуносликда узоқ йиллардан бери иберий-кавказ назарияси ҳукмрон эди: Кавказнинг учта асосий тил группаси — картвел (грузин ва унга яқин тиллар), Шарқий Кавказ (наҳдоғистон тиллари), Ғарбий Кавказ (абхаз-адиг тиллари) ўзаро қариндош оилалар деб ҳисобланар эди. Олтимишинчи йилларда картвел тилшунослиги тараққиётида янги муҳим босқич бошланди. Гиви Мачавариани билан унинг ҳамкасблари Т. В. Гамкрелидзе, Г. А. Климов ва бошқаларнинг ишлари натижасида картвел тилларининг юқоридаги икки оиладан фарқ қиладиган томонлари яққол кўриниб қолди. Шунинг учун Иллич-Свитич ва унинг мактаби томонидан картвел тиллари иберий-кавказ супериоиласидан «суғуриб олинди» ва ностратик тиллар қаторига «қўйилди».

Наҳ-доғистон билан абхаз-адиг тилларининг қариндошлиги ғояси асримизнинг бошларидаёқ рус тилшуноси Н. С. Трубецкой томонидан илгари сурилган эди. Аммо шахсан Николаев билан Старостинларгина илк марта шарқий ва ғарбий кавказ тил оилаларининг боботилини тиклаш устида изчил иш олиб бордилар. Мана шу тикланган икки боботилни киёслаб, бизга бир оиланинг — шимолий кавказ тил оиласининг икки шохобчаси турганини кўрсатиб беришди. Бу иш кейинги изланишларга асос бўлди. Хусусан, И. М. Дьяконов билан С. А. Старостинларнинг биргаликдаги илмий изланишлари Дьяконовнинг хуррит-урарту тиллари наҳ-доғистон тиллари билан илдизий қариндош бўлиши керак, деган аввалги ғоясини тасдиқлади. Вяч. Вс. Иванов эса ҳатт тилининг абхаз-адиг тиллари оиласига мансуб эканини тасдиқловчи муҳим далиллар келтирди.

Бундан ташқари, фан тарихида бўлиб турадиган бахтли тасодифлар ҳам ишнинг илгари силжишига ёрдам берди. Сергей Старостин Москва Давлат университетининг филология факультети қошидаги машҳур СВЯТБда — структурал ва амалий тилшунослик бўлимида ўқиб юрганида Шимолий Кавказга уюштирилган А. Е. Кибрин раҳбарлигидаги тилшунослик экспедицияда иштирок этиб, Доғистон тилларининг киёсий грамматикаси билан шуғулланган. Университетда у япон филологияси бўйича мутахассислик олган. Япон тили билан шуғулланиш давомида унда хитой тилини ўрганиш иштиғи пайдо бўладию Старостин хитой ҳамда унга қардош бўлган хитой-тибет тиллари оиласи ҳақида маълумот йиға бошлайди. Шимолий Кавказ боботилини тиклаш устида ишлаш давомида Старостин қадимги хитой тили фонетикасини тиклаш мавзусида кандидатлик диссертациясини ёклайди. Бунинг устига, Старостин СВЯТБнинг талабаси, ностратик семинар қатнашчиси бўлган яна бир ёш олим Илья Пейрос билан ҳамкорликда хитой-тибет киёсий-тарихий луғатини тайёрлашда қатнашган...

Ҳаммаси шундан бошланди. Пейрос билан биргаликда тикланган хитой-тибет сўзлари Николаев билан ҳамкорликда тикланган шимолий кавказ сўзларига жуда ҳам ўхшар эди. Аввал бошда бунга тасодифий ўхшашлик сифатида қарадилар, чунки кўп, турли иш билан шуғулланилганда, улар киши онгида ўзаро боғланиб қолади. Ҳар нарсага шубҳа билан қарайдиган Старостин аввал бу ўхшашликка эътибор бермади. Лекин ўхшашликларнинг тобора кўпайиб бориши ҳаммани ўйлантириб қўйди. Балки энг қадимги халқлар ўзаро алоқа қилаётганларида бу боботиллар бир-биридан сўз ўзлаштирганмикин? Аммо бир оила Кавказда, иккинчи оила Хитой, Ҳинди-хитой, Тибет ва Ҳимолайда бўлса, улар орасида алоқа нима қилади?..

Сўзларнинг ўхшашлигига оид мисоллар миқдори тинимсиз кўпайиб борди. Илмий тадқиқот мантики муаллифда, бу ўхшашликлар қариндошлик эмасмикин, деган тахминий савол туғдирди. Бу саволга Старостин ижобий жавоб берди: ҳа, қариндошлик бор.

МУХБИР. Бу жавобдан нимани тушунас бўлади?

А. МИЛИТАРЁВ. Тилшунослик нуқтаи назаридан, шимолий кавказ билан хитой-тибет тиллари қадимда бир супериоиланинг икки тармоғи бўлган бўлса керак, бунга Старостин хитой-кавказ супериоиласи деб номлади. Кейинроқ у бу супериоиланинг учинчи тармоғи ҳам бўлгани (енисей тиллари) ҳақида далиллар келтирди.

Анча эҳтиёткор Сергей Анатольевич бу ҳақида гапирганда,

қарашларини хитой-кавказ фарази деб номлайди. Лекин келтирган далиллари компаративистларнинг барчасини бўлмаса ҳам, аксариятини ишонтира олади.

Шундай қилиб, янги жуда катта тил оиласи мавжудлиги маълум бўлди. Шу вақтдан бошлаб узоқ тил қариндошлигини аниқлаш йўлидаги изланишлар икки марказ — ностратик ва хитой-кавказ атрофида айлана бошлади.

Яна бир фараз. С. А. Старостиннинг шимолий кавказ оиласини тиклаш бўйича ҳамкори Сергей Львович Николаев («Сергей Львович», «Сергей Анатольевич» дейишга ҳозирча кўникма ҳосил қилмаганман, чунки бу хурматли кишиларнинг ёши эндигина ўттиздан ўта бошлади) америкалик ҳиндулар тили билан шуғулланиш, айрим шакллари тиклаб ёки америкалик тилшунослар тиклаган шакллarga тузатишлар киритиш жараёнида Шимолий Америка ҳиндулари тил оилаларидан бири — Калифорниядаги на-дене тил оиласи хитой-кавказ супериоиласининг тўртинчи тармоғини ташкил қилади, деган хулосага келди.

Николаевнинг «Дене-Кавказ» фарази айрим аниқликлар киритишга муҳтожлиги турган гап. Бу фараз туғилиши биланок шошилиноч Москвага жўнатилди; шундай бўлишига қарамай, биз конференцияда уни диққат билан кўриб чиқдик. Такрор айтаман: ниҳоятда эҳтиёткор олимлар В. А. Дибо билан С. А. Старостин ҳам бу фаразда жон борлигини тан олдилар.

МУХБИР. Кечирасиз, «Москвага жўнатилди» деганингизни қандай тушуниш керак? Николаевнинг ўзи конференцияда иштирок этмаганми?

А. МИЛИТАРЁВ. Гап шундаки, мамлакатимизнинг энг кўзга кўринган ёш тилшуносларидан бири бўлмиш С. А. Николаев Калинин областининг шимолидаги Дубровка қишлоғида яшайди. Ўрта мактабда ишлайди. Немис тили билан меҳнатдан дарс беради. Яна бир касби бор, ҳазил эмас: Николаев кўли гул одам — бутун қишлоқнинг телевизорларини тузатади. Асли ўзи сибирлик бу йигит МДУ филология факультетининг классик бўлимида, кейин Калинин университетида ўқиган. Тақсимода Дубровка қишлоғига тушган, ҳозир В. А. Дибо раҳбарлигида сиртдан аспирантурада ўқимокда. Конференцияда муҳокама қилинган асосий ишлардан бирининг муаллифи бўлишига қарамай, янги ўқув йили бошлангани туфайли ишдан ажраб Москвага кела олмади.

МУХБИР. Шундай қилиб, кўз ўнгимизда янги тил оиласи — хитой-кавказ супериоиласи намоён бўлибди. Бу кашфиётнинг тарихий нуқтаи назардан қандай тушунтириш керак? Умуман, тарихга нима алоқаси бор?

А. МИЛИТАРЁВ. Биласизми, биз учун бу хулосалар кундалик ишимизда ҳисобга олиш керак бўлган факторга айланиб қолди. Бу ерда «хайбаракаллачи»лик кетмайди, дуч келган одам хитой-кавказ ўзақлари рўйхатини қўлига олиб, уй бекаси янги ошпазлик рецептидан ўзича фойдалангани каби иш тутмаслики керак. Қизик, шимолий кавказ, хитой-тибет, енисей, на-дене тил оилаларини узоқ қариндош тиллар бўлган дейлик, унда қачонлардир уларнинг барчасига манба саналган бир тил бўлиши керак-ку. Худди биз русча гаплашганимиз каби, ўша тилда гаплашган халқ ҳам бўлган. Табиий савол туғилади: қачон ва қаерда яшаган? Бу масала тилнинг қадимги шаклини тиклашдан кўра хийла қийинроқдир.

Тилшуносликда боботилнинг аجدод тилларга ажралиш даврини тахминан аниқлашнинг мутлоқ усули бор. Глоттохронология деб аталадиган бу усул ҳақида илмий, илмий-оммабоп адабиётларда кўп ёзилган. Бунда қариндош тиллардан олинган ва бир манбадан (ўзакдан) тарқалган сўзлар ўрганилади. Дастлаб энг содда ва энг зарурий тушунчаларни ифодалайдиган, кишилик маданияти билан деярли боғланмайдиган, шунинг учун бир тилдан иккинчи тилга ўзлаштирилиши ниҳоятда чегараланган сўзлар танлаб олинади. Бундай тушунчани ифодалайдиган сўзларнинг ўзгариши ниҳоятда кам ва тасодифий бўлиб, уларнинг ўзгариш эҳтимоли ҳам ҳамма тилда деярли бир хилда бўлади. «Асос» сўзликлар («Юзсўзли рўйхат» ёки «Свадеш рўйхати» деб номланадиган сўзликлар) асосида қариндош тиллардаги бир манбадан келиб чиққан сўзлар процентини аниқлаб, муайян формулалар ёрдамида уларнинг боботилдан ажралган даврини ҳисоблаб чиқиш мумкин. Табиийки, бу метод натижалари тахминий ва нисбий эканини унутмаслик керак. Умуман айтганда, глоттохронология жуда кўп танқид ейди, лекин «Васьканинг қулоғи гапда-ю, емишини қўймайди» деганларидек, бу методдан кўпгина тилшунослар фойдаланяпти ва ҳақиқатга яқин натижаларга эришяпти.

С. А. Старостин шимолий кавказ ва хитой-тибет боботиллари-

нинг ажралиш даврини ҳамда бу тилларнинг умумий бир манбаи бўлган хитой-кавказ супероиласининг ажралиш даврини аниқлашда глоттохронологияни қўлади. Маълум бўлишича, шимолий кавказ тилларининг ажралиши эраимиздан аввалги V минг-йилликда содир бўлган экан, худди шу даврда хитой-тибет бототили ҳам ажрала бошлаган.

Хитой-кавказ тилларининг ажралиши эса, тахминан, эраимиздан аввалги IX—VIII мингйилликка тўғри келади.

Қайта тикланган истеъмодаги сўзлик ёрдамидаги сўзлик ёрдамида биз бототили муайян тарихий давр билан боғлиқ имконига эга бўламиз. Шимолий кавказ лексикасида энеолит (Металл даврининг илк бошланиши) даврига оид моддий-маданий тасвирларни кўрамиз. Тараққий этган деҳқончилик, чорвачилик, кулолчилик билан боғлиқ бўлган кўп миқдордаги терминлар тикланмоқда. Бу даврда металл номлари ва илк металлургия билан боғлиқ терминлар пайдо бўлган.

Хитой-кавказ даврида истеъмол қилинган сўзлар эса, жуда камбағаллигидан келиб чиқиб айтиш мумкинки, хитой-кавказ биринчи мезолитнинг охири, неолит даврининг бошида ажралган.

Кўриб турибсизки, луғат глоттохронология асосидаги хулосаларни тасдиқламоқда.

Шимолий кавказ бототили бошқа Олд Осиё тиллари билан ўзаро алмашган, жуда кўп миқдордаги амалий терминлар шуни кўрсатадики, тахминан эраимиздан аввалги VI—V мингйилликларда улар мана шу регионда яшаган ва шу региондаги тиллар билан алоқада бўлган. Ҳозирги шимолий кавказ тиллари вакиллари билан аждодлари Юқори Месопотамия, Арманистон баландлигидан ёки шунга яқин жойдан Абхазия ёки Доғистон районларига келиб қолишини тасаввур қилиш қийин эмас. Аммо хитой-кавказ тилларининг бир марказдан дунёнинг бир-биридан жуда узоқ бўлган Кавказ, Хитой, Сибирь, ҳатто Калифорния каби районларига тарқалишини қандай тасаввур қилиш мумкин?

МУХБИР. Қолаверса, Кавказ европоидлари, Шарқий Осиё монголоидлари, Америка ҳиндулари сингари юз тузилишлари бир-бирига сира ўхшамаган аҳоли бир тил оиласида гаплашган бўлиб чиқяпти. Бунисиға нима дейсиз?

А. МИЛИТАРЁВ. Ростини айтсам, биз ҳам ҳозирча буни билмаймиз. Аслида-ку, бир халқ тилининг иккинчи бир халқ томонидан қабул қилиниши юз тузилишидаги фарқларга қарамайди. Ҳамма гап ана шу тил вакиллари қаердан ва қайси йўллар билан силжишганида. Шу ўринда яна бошқа масала, яъни, у ёки бу бототил ажралишдан аввал қаерда мавжуд бўлган, унинг илк ватани қайси жуғрофий нуктада жойлашгани масаласи пайдо бўлади. Шу билан бирга, аждод тилда гапирувчиларнинг силжиш ҳаракатини аниқлаш ҳам муҳимдир. Бу ерда масаланинг икки жиҳатини — назарий ҳамда, менимча, конкрет-гипотетик жиҳатларини ажратиш кўрсатиш лозим.

МУХБИР. Назарий жиҳатдан бошлайлик. Тикланган конкрет бототил қайта тикланган бир даврга мос келадими ёки бир неча даврга мос келиши ҳам мумкинми? Ёки ўшанақа бир давр бир неча тилга мосми? Агар тил бирон-бир янги территорияга тарқалгани аниқланган бўлса, буни шу ерга бошқа ердан кишиларнинг кўчиб келиши натижаси дейиш мумкинми? Яна, бу кўчиш жуда катта омманинг кўчиши ёки оз миқдордаги гуруҳларнинг кўчиши ҳам бўлаверадими?

А. МИЛИТАРЁВ. Саволлар анча мураккаб. Конференция жараёнида маълум бўлдики, этногенез муаммолари бўйича мутахассислар бирон-бир масалада яқдил эмашлар. Аммо бу вазият менимча тушунлиқ кайфиятини туғдирмаслиги керак. Мунозара қизгин паллага кирган пайтда этнограф, археолог, маданиятшуносларнинг бир-бирини инкор қилувчи турли позициялари баён қилиниб, аслида, улар бир-бирини тўлдирди, аниқликлар киритди ҳамда айрим «ўта» фикрлар ҳаммининг кўз ўнгига инкор қилинди.

Табийки, биз тарихчилардан масаланинг бор мураккаблигига серкирралигини ҳисобга олган ҳозирги замоннинг аниқ, яқдил этногенез назариясини кутамиз. Бироқ ҳаммага мақбул назариянинг яратилишини жим кутиб туриш ноўрин бўлар эди. Конференциянинг аҳамияти биринчи навбатда шундан иборат бўлдики, назарий мунозаралар қуруқ, хаёлий бўлиб қолмади, балки дастлабки ватанининг ўрни, миграция масалалари бўйича муаллифларнинг далиллари атрофлича муҳокама қилинди, танқид қилинди. Айниқса, маданий-тарихий планга бу ўринда катта эътибор берилди.

МУХБИР. Демак, хитой-кавказ тилларининг дастлабки ватани ҳақида гапирса бўлар экан-да?

А. МИЛИТАРЁВ. Жуда нари борса, бу ватан, чамаси, Олд

Осиё ёки Марказий Осиёда жойлашган. Енисей билан хитой-тибет ҳамда на-дене бототилларининг аждодлари эса, бу дастлабки территориядан шарққа томон силжиганлар. И. И. Пейрос эҳтиёткорлик билан тахмин қилишича, хитой-тибетликлар Ҳиндистон регионидан Ҳимолай тоғининг жанубий ёнбағри бўйлаб Хитой томонга юришган. Археологлар бу масалани муҳокама қилиб, гўё ҳозир Хитойда маълум бўлган археологик маданиятларнинг биронтасини хитой-тибет тили аждодлари вакиллари билан боғлаш мумкин бўлган нукта йўқ, деган фикрга келишди. Аммо, салбий натижа ҳам — натижа. Мутахассислар хитой-тибетликларнинг аждодларини янада жануброқдан излаш керак, деган янги фикр билдирмоқдалар.

МУХБИР. Хитой-кавказ оиласидан бўлак тил оилаларининг дастлабки ватани масаласи ҳам муҳокама қилиндими?

А. МИЛИТАРЁВ. Ҳа, конференцияда турли тил оилалари материаллари асосида шу масалага бағишланган махсус мунозарали мажлислар бўлиб ўтди.

МУХБИР. Кейинги суҳбатимиз ана шу масалага бағишланади, деб умид қиламан.

Бахтиёр ИСАБЕКОВ таржимаси

Шу мақолага оид «Тил дарахти» расми зарварақларнинг 2-3 саҳифаларида берилган.

Менимча, ҳар қандай миллий тил, миллий адабиёт аслида дилбардир. Шундай бўлса-да, адабий аъёналар бошқа халқларнинг адабий тажрибаларига ҳамохан равишда тараққий этгани дуруст: аини пайтда чет эл адабиёти ривожига таъсир кўрсатиш мумкин бўлсин, ҳам четдан энг яхши аъёналар ижодий ўзлаштирилсин. Лекин биринчи галда ўз халқининг адабий аъёналарини ривожлантиринг, чунки ҳар бир халқнинг афсоналари, урф-одатлари бебаҳо, бетакрор. Ана шу ўзига хос дурдоналарни жаҳон халқлари маданияти хазинасига қўшиш керак. Авваламбор, дурдоналари миллий маданият хазинасига олиб кириш лозим. Чет эл аъёналарини ўзлаштириш мақсадида миллий адабиётдан, миллий тилдан юз ўгириш ярамайди. Майли, ёзувчи чет тилини, чет мамлакатларнинг маданиятини ўргансин. Бизлар кимдандир ниманидир оламиз ва кимгадир ниманидир берамиз. Бироқ, мен Филиппин оролларида шаклланган адабий йўсинларга йўрғалай бошласам, очигини айтганда, ҳамма устимдан кулган бўларди. Аксинча, Филиппин ёзувчилари Америка адабиётига хос усулларда ёза бошласа ҳам ғалати кўринади. Қисқаси, ҳар қайсимиз ўзимизнинг миллий аъёналаримизни ўрганишимиз даркор. Меҳнатимиз маҳсули охириқабатда улкан хазинага қўшилиши учун ҳам биз ўз миллий аъёналаримизни ўрганишимиз даркор.

Ульям ФОЛКНЕР

Ҳиндистоннинг буюк шоири Рабиндранат Тагор [1861—1941] Японияга қилган сафари чоғида нутқ сўзлаган эди. Жумладан, у шундай деган: «Ҳар бир халқ ўзининг туб миллий бойликларини дунёга тақдим этиши керак. Агар бирор халқнинг дунёга тақдим этадиган ҳеч нарсаи бўлмаса, буни миллий қабоҳат сифатида баҳолаш лозим. Бундай қабоҳат ўлимдан ҳам оғир, уни инсоният тарихи ҳеч қачон афв этмайди. Миллий бойликлар инсоният хазинасига қўшилиши шарт. Ҳар нарсага қодир ақл-идрок миллий бойлик ҳисобланади. Миллий маҳдудликни енгиб, жаҳон халқларининг маънавий хазинасига муносиб улуш қўшиш эса олижанобликдир». Шундан кейин у: «Японияда мукамал шаклланган маданият қарор топди. Бу маданиятдан баҳраманд бўлган одамлар, гўзаллиқни ҳақиқат, ҳақиқатини гўзал, деб биладилар», деган эди.

Биз қачонлардир жаҳонга «Гендзи моногари» каби асарларни тақдим қилиб, Тагор ибораси билан айтганда, ўзимизнинг миллий бурчимизни адо этдик...

Кавабата ЯСУНАРИ

қандайдир вазминлик, ўйчанлик, салобат хос. Бир умрлик «сафар»га маҳкум Ибн Синонинг кечмиш-кечирмишлари тасвирида ҳам, Берунийнинг интихосиз ўй-кечинмалари таҳлилида ҳам, ҳаттоки, восвос Маҳмуд Ғазнавий жазаваларию Али Ғариб таҳликаларида ҳам алланечук салобат, маҳобат бор. Хуллас, бу асар қаҳрамонлари фалакда тинимсиз чарх ураётган сайёраларга нисбатан ҳудудсиз кенгликда ҳар бири ўз йўлида ягона манзил — асар сўнгидаги ечим сари аста-секин илгариллаётган кўҳна Шарқ карвонларига ўхшайдилар. Асарга хос саргузашт унсурларию фожиавийлик билан қоришиб кетган сатирик оҳанг ҳам бу тасвир услубини янада бўрттиришга, унинг таъсир қувватини оширишга кўмаклашаётгандек.

Чархпалакнинг ҳаракатини диққат билан қузатганмисиз? Уни табиат ва жамият ҳаётининг инсон заковати кашф этган энг мўъжаз, жўн модели, деса бўлади. Зеро, табиат ва жамиятнинг ҳар бир пучмоғи мунтазам янгилашиб, эврилиб, «айланиб» туради. Акс ҳолда, у емирилишга маҳкум. Бу улкан қонуният айниқса халқ мақолларида, ибораларида ўз ифодасини топган: «От ўрнини той босар», «Ҳар ким экканни ўради», «қайтар дунё», «фалакнинг гардиши», «От айланиб қозигини топади».

Асар қаҳрамонларидан бири Абу Райҳон Беруний шундай ўйлайди: «...Нечун метин зарурат асосига қурилган бу олам, бу чексиз коинот, бу сайёралар ҳаракати ва табиат ҳодисаларида буюк бир қонуният ва ақл-заковат мавжуд? Бани башар эса... тирик мавжудотлар мукаммали бўлмиш бани башар эса... нечун хурфот, зулм ва адолатсизлик тутқунидан чиқолмайди? Нечун?..»

Рост, олам бино бўптики, ҳеч бир донишманд бу жумбоқни ечолмаган. Улар бунни билишади, билишгани учун ҳам бу тўғрисида кам гаплашадилар, дилларида армон бўлиб ётган дарду ҳасратларини кўзгатмаслик учун бу мавзунини эҳтиёткорлик билан четлаб ўтишга уринадилар, лекин қанча ҳаракат қилишмасин, бу сўнмас дард, ҳақ ва адолат ҳақидаги бу интихосиз армон бот-бот қайта ёпирилиб келадигу мунгли куйдай кўнгилларни қайта-қайта вайрон қилади».

Буюк аллома тилдан айтилган ушбу гаплар асарнинг моҳиятини, етакчи пафосини ўзида мухтасар ифодалайди, десақ муболаға қилмаган бўламиз. Зеро, «Кўҳна дунё» романида икки олам аллома — Ибн Сино билан Берунийлар ҳаётининг каламга олинмайди, балки улар баҳонасида «тирик мавжудотлар мукаммали бўлмиш «бани башар»нинг қисматиға хос «ҳеч бир донишманд ечолмаган жумбоқ» — инсоний тирикликнинг маъноси нима, деган азалий ҳам абадий муаммо хусусидаги «сўнмас дард» ифодаланди. Асардаги муаммолар уфқи мана шундай кенг ҳам мураккаб.

Сомерсет Моэмнинг «Театр» асаридаги бош қаҳрамон — машҳур актриса ўғлига теваганидаги бир гуруҳ зодагонларни илралаб кўрсатади: қара, театр сахнада эмас, ана театр, анови оломоннинг ҳаёти — театр!

Сирасини айтганда, театрдаги мўъжаз сахна каттақон ҳаётнинг гоҳ боп, гоҳ нобоп нусхасигина, холос. Фақат сахнада эмас, жамият тарихида ҳам ҳар бир одам — «бани башар» ўз табиати, феъл-хўйидан келиб чиқиб муайян роль ўйнайди. Ҳаётда, худди «Иван Васильевич қасбини ўзгартиради» кинокомедиясининг қаҳрамонидек, гоҳ «вақтинча шоҳ» ролини ижро этишга ҳам тўғри келиб қолади. Масалага жиддий қаралса, ҳаёт — сахна, инсоний тириклик — ўйин эмаску-я, аммо юрт тахтида ўғри-муттаҳам кўрсатмаларига биноан ҳаракатланаётган Иван Васильевичдек кўғирчоқ шоҳ ёхуд Маҳмуд Ғазнавийдек восвос ҳукмдор ўтирар экан, атрофидаги мардум у бошқарган жазавали ўйинга беихтиёр қўшилиши, турфа муқом билан йўғралай бошлаши ҳеч гап эмас! Ибн Сино ёхуд Берунийдек алломалар ҳам гоҳо бу улкан ўйин тазйиқидан қочиб қутулмайди. Ана унда дарёларнинг орта оқишини, сувсиз чархпалакнинг енгилгина тескари айланшини кўринг! «Кўҳна дунё» романи кўҳна дунёнинг мана шундай ўйинлари ҳақидаги асардир. Унда X асрга хос тарихий ҳақиқатнинг энг муҳим, ҳал қилувчи қирралари, «тарихий ўйиннинг сабаб ва оқибатлари атрофида бадий тадқиқ қилинган.

Файласуфлар ҳақиқатни бир-бирига узвий боғлиқ икки қутбга ажратадилар: о б ъ е к т и в ҳ а қ и қ а т, с у б ъ е к т и в ҳ а қ и қ а т. Маълумки, субъектив ҳақиқат ҳамisha нисбийдир. Ҳар бир одам ҳаётнинг улкан оқимини «ўз қаричи билан ўлчайди» — тасаввурининг миқёсларидан келиб чиқиб торроқ ёхуд кенгрок аңглайди. Торроқ аңглангани сари — субъектив ҳақиқат, кенгрок аңглангани сари о б ъ е к т и в ҳ а қ и қ а т тарафга тобора яқинлашиб бораверади.

Ёзувчининг муваффақияти аввало шундаки, «Кўҳна дунё» романида яратилган ўнлаб адабий қаҳрамонлар, яъни, субъектларнинг шароит тақозоси ва характер мантикига кўра амал қиладиган ўз ҳақиқатлари бор. Ана шулардан келиб чиқилганда, муайян қаҳрамоннинг муайян хатти-ҳаракати энг тўғри йўлдек, бундан бошқа йўл йўқдек туюлади. Абу Ҳалими олайлик. Бир пайтлар бу одам масхаралаб кулиб юрган фақиргина ўспирин Ҳусайн «фалакнинг гардиши билан» бутун жаҳонга доврўғ қозонса, «ҳакими даврон», ҳатто «шайхурраис» аталса-да, Абу Ҳалим — шоҳ саройидаги бош табибнинг арзанда ўғли эса, вақт ўтиши билан бор буд-шудидан ажраб, қафангадо бўлса... алам қилимайдами? Шу ҳам инсофу адолатданми? Нима қилиш керак? Бирдан бир чора — қасос, қасоски, сих ҳам қуймасин, кабоб ҳам! Бунинг энг осон йўли — ташқи қиёфалардаги ўхшашликдан усталик билан фойдаланиш, «бир думалаб» Ибн Синога «айланиш». Қарабсизки, ҳар ким ўзига маъқул йўлни танлаб олаверади: асл Ибн Сино эл-юрт ғамиди дарбадар кезаверади. Абу Ҳалим эса, «ҳакими даврон» номини сотиб, эл-юртни тунаб, айшини сураверади. У аңглаб етган ҳақиқат — с у б ъ е к т и в ҳ а қ и қ а т мана шундай!

Ёки бош вазир Али Ғарибни олайлик. Кечагина ариз Абулвафо Сарикнинг «гўллиги»дан аччиқ кулиб юрган бу устамон энди аллақандай ҳезалак вазир Абул Ҳасанак ва «ўз қўллари билан ҳакими давронга айлантирган» Абу Ҳалимдан қаттиқ панд еб, султон эшиги олдида ҳоқисорона мўлтираса! Ҳатто неъмاتي илоҳийдек йўқ нарсани топиб келиш учун саройдан қувланса, яъни, Абулвафо Сарикдан бешбаттар, чандон мушкулроқ аҳволга тушиб қолса! «Қайтар дунё» деганлари мана шу-да! Энди нима қилиш керак? Бирдан-бир чора — ўз қирдикорларини ўзи фойда этиш: Маҳмуд Ғазнавийдан ўз ўғриб, Ҳатлибегим билан бирга «ҳақиқатни қарор топтириш», аниқроғи — восвос шоҳга қарши фитна уюштириш. «Эс борида этакни ёпиб», шу йўл билан амир Масъуд тарафига ўтиб олиш. Чикмаган жондан умид, ажаб эмас, тахт вориси хизматларини муносиб тақдирласаю ўлими тайин шоҳ саройидаги вазир аъзамликдан амир Масъуд саройидаги вазир аъзамликка «бир сакраб» ўтиб олса!.. Али Ғариб аңглаб етган ҳақиқат — с у б ъ е к т и в ҳ а қ и қ а т мана шундай.

Романда бутун мураккаблиги билан бадий гавдалантирилган яна бир салбий тип, табиийки, Маҳмуд Ғазнавийдир. Умрининг энг сўнгги ойлари бедаво дард билан олишиб кечираётган муस्ताбид шохнинг ўлим олдидаги талвасаю жазавалари асарда санъаткорона кўрсатилган. «...наҳот буткул рўйи заминни зир титратган султон Маҳмуд янглиғ фотиғи мунтасир ногаҳон ёпишган бир дард сабаб, Афшоншол даҳасидаги ғарибу ғураболар янглиғ ўлиб кета берса? Йўқ, бунга инониб бўлмас! Амиралмумининдай шоҳларни яратиб... «шоҳлар менинг ердаги соямдур» деган ул сарвари коинот, улар учун Унсурий айтган неъмاتي илоҳий каби мўъжиза неъматлар ҳам яратмоғи даркор! Фақат бу неъмат ўсган макон қайда? Шунин билмоқ ва топмоқ даркор, холос!» Бу аламли ўйлар, такаббурона ишонч ва сўнгги илинжни Маҳмуд Ғазнавий аңглаб етган ҳақиқатнинг — с у б ъ е к т и в ҳ а қ и қ а т н и н г маъзи, деса бўлади...

Адабиётшунос Ҳакимжон Каримов «Маҳмуд Ғазнавийнинг характери, савияси ҳамда психологиясидаги қатъийликни назарга олган» ҳолда унинг аллақандай неъмاتي илоҳийга ишонишига шубҳа билдиради. (Коллектив. Адабий портретлар, Т., 1985, 162-бет) Тўғри, Маҳмуд Ғазнавий маърифатли, нозиктаъб, қатъиятли... Бинобарин, унинг неъмاتي илоҳий аслида йўқ нарса эканини билиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Аммо юқоридаги каби субъектив ҳақиқатлар жон талвасасига тушган ҳукмдорни бу билимдан — кўзга шундоққина кўриниб турган о б ъ е к т и в ҳ а қ и қ а т д а н ю з ўғирлиги ундайди. У «муюлишда ҳолва сотиляпти» дея болаларни алдаган, болаларнинг астойдил юрганини қўриб, ўзининг ёлгон ғағига беихтиёр ўзи ҳам ишонган афандига ўхшаб неъмاتي илоҳийнинг мавжудлигига шунинг учун ҳам ишона бошлайдики, бундан ўзга йўл йўқ унга. Аслида Маҳмуд Ғазнавийнинг бутун фожиаси ҳам, восвослиги ҳам мана шунда-ку! Энди унга неъмاتي илоҳийнинг йўқлиги ҳақидаги билимлару қатъият, улар олиб борадиган о б ъ е к т и в ҳ а қ и қ а т л а р ортиқча матоҳ, холос! Ўзи астойдил ишона бошлаган с у б ъ е к т и в ҳ а қ и қ а т туфайли у уламоғу фузалони зуғумга олади: рост гапи учун Берунийни зиндонга ташлаттиради; қўкка тавалло қилади, юртга қирқ кечаю қирқ кундуз ош бериб гуноҳларини ювиш тараддудига тушади, дарвини қиёфасига қиради, болалик қадрдони Қутлуғқадамга юкинади...ва неҳоят, энг сўнгги наҳот йўли — Ибн Сино пойкадамига кўз тикади. Қизиги шундаки, айнан худбинона ва

такабурона субъектив тасаввурлар сабаб, ўзи учун неъмат илоҳийдек нажотбахш Ибн Синонинг доно муолижасидан Абу Шилқимнинг қора дорисини афзал кўради! Бундай чинакам басирлик туйғайли умрини узайтириш ўрнига, аксинча, ўлимини тезлаштиради.

Ҳаётнинг ғоят одилона, шафқатсиз қонуниятларига мос келавермайдиган «қинғир-қийш» тасаввурлар, илмийроқ тил билан айтганда, иллюзиялар олами Абу Ҳалим, Али Ғариб ёхуд Маҳмуд Ғазнавий каби субъектив ҳақиқат бандаларини эртадир-кечдир ҳалоқатга олиб келиши муқаррар. Чунки бундай маънавий басир, калтабн кимсаларнинг бутун фожияси ҳам шунда: улар ўз қилмишларини бирдан-бир тўғри йўл деб билдилар, қинғир ишларини ўзларидан бўлак ҳеч ким кўрмайди, сезмайди, фаҳхламайди, деб ўйлайдилар. Ҳолбуки, ўзбекнинг бир гапи бор — қинғир ишнинг қийғи қирқ йилдан кейин ҳам чиқаверди.

Албатта, бундай кимсаларнинг барчаси Ғазнавийдек ёхуд Али Ғарибдек ҳалоқатга маҳкум, Абул Ҳасанакдек мудҳиш қисматга дучор бўлавермайдилар. Улар орасида Абу Шилқим ибн Шаҳвонийга ўхшаш «такдирни азалинг ажаб жумбоғи» — сувдан қуруқ, тегирмондан бутун чиқадиганлари ҳам йўқ эмас. Аммо, барибир, улар улкан ҳаёт ҳақиқати, халқ ва тарих хумаси олдида нотавон-оғир кимсалардирлар, холос. Бу кимсалар жафокаш халқ тарихида вақтинчалик ўйинларни вужудга келтиришлари мумкин, аммо ҳеч қачон чинакам тарихни — чин ҳақиқатни ярата олмайдилар. Чинакам тарихни объектив қонуниларга амал қилувчи оддий халқ ва унинг энг илғор вакиллари — қутлуғқадамлар, берунийлар, ибн синологлар, фирдавсийлар, исмоил ғозийлар, бобо хурмолар яратадилар. Бу марксистик таълимот ҳам романинг туб моҳиятига чуқур сингдирилган. Уч нафар етакчи ижобий қаҳрамон — Ибн Сино, Беруний ва Қутлуғқадамнинг маънавий қиёфалари бунинг ёрқин далилидир.

Асардаги олти боб (бешинчи, ўн бешинчи, йигирма иккинчи, йигирма тўртинчи, йигирма саккизинчи, йигирма тўққизинчи боблар), бошқача айтганда, бутун романинг кўпи билан бешдан бир қисмигина бевосита Ибн Сино ҳаётига бағишланган. Шулар ичидаги сўнгги икки бобда эса Беруний билан Ибн Сино мулоқотлари қаламга олинган. Кўриниб турибдики, Ибн Сино асарнинг бош қаҳрамони эмас. Аммо бу саноқлигина саҳифалар, қолаверса, Беруний хотиралари орқали биз Ибн Синонинг инсоний қиёфаси, кечмиш-кечирмишлари, буюқ алломага хос бетимсол қалб бойлигидан воқиф бўла оламиз. Ибн Сино англаб етган объектив ҳақиқат дунда ва аниқ: «Бу дунё устунларидан йироқ юрмоқ даркор». Яъни, субъектив ҳақиқатлардан, худбинона майллардан худди Маҳмуд Ғазнавийдан қочгандек қочмоқ бахт-саодат, рўшнолик манбаи бўлмиш одил подшо сари муттаҳсил интилом керак! Аммо... қани у?! Бу ёқда — Бухоро ҳокими, у ёқда — малика Саида, Алоуддава, амир Масъуд... Қолаверса, Абу Шилқим ибн Шаҳвонийдек товламачи кимсалар. Энг даҳшатлиси — мазлум халқ бошига тошбўрондай ёғилаётган қуфатлар — «қора ўлатлар». Устига устак, худбинлик бандалари яратган телба-тескари ўйиннинг қудратини кўрингки, қора ўлат исканжасидаги жафокаш халқ ва кечмиши ноаниқ ука, севиқли Бўтакўзбегимнинг ёлғиз қизи у ёқда қолиб, ўзи бир умр нафратланиб келган мустабид шох — Маҳмуд Ғазнавийга рўпара этилса! Ва яна, чархпалак дунёнинг бу тарихий трагикомедиясини қарангки, Абу Шилқим макрига лаққа учган нодон шох чин Ибн Синонинг нажотбахш муолижасидан юз ўғирса, уни ҳақими даврон сифатида тан олмаса! Ҳал қилувчи бу саҳнада ҳам агар Ибн Сино ўрнида Абу Ҳалим бўлганида, ўзининг чин«ҳақими даврон» эканини ҳар йўл билан исботлашга уриниши шак-шубҳасиз эди-я! Аммо Ибн Сино бундай қилмайди. Нима сабабдан? Гап Ибн Сино табиатидаги ҳамият ёхуд инсоний шаън-ғурурда эмас, аввало, бағрикенгликда, доноликда, у теран англаб етган объектив ҳақиқатга: бу дунёда ҳар ким неки қилса — ўзига ўзи қилади. Ғазнавий уни эмас, аслида ўзини ўзи таҳқирлаётган, ҳалоқатга маҳкум этяпти. Асар хотимасида Ибн Сино тилидан айтилганидек, «Бу кўҳна дунёда кимки жафо қилса — жафо, вафо қилса — вафо топғусидир». Бинобарин, саройдан ҳайдалиши унинг мағлубияти эмас, аслида ғалабасидир.

Албатта, бу объектив ҳақиқатни Беруний ҳам теран англайди. Зеро у «...эсини танибдики, ҳақиқат излайди. Ҳақиқат йўлида кирмаган кўчаси, юрмаган йўли қолмайди. Бирда уни қўқдан кутса, бирда илм ва ақлу идрокдан кидирди, яна бирда Қобус ибн Вушмағир, Маъмун ва султон Маҳмуд каби ҳокимларни йўлга

солиб, ҳақиқатни қарор топтираман, деб ўйлади... У умри бино бўлгани, ҳақиқат деб аталмиш бу «оҳуни қувиб юрибди». Аммо Беруний сермулоҳаза ва таъсирчан бир одам сифатида «бу телба дунё»нинг антиқа таомилларига — «кўза синдирган азиз-у, сув келтирган хор» лигига тоқат қилолмайди. Шунинг учун ҳам Ибн Синонинг саройдан ҳайдалганини эшитиб, «назариди, Ибн Синони эмас, унинг ўзини мислсиз таҳқир қилишган, Абу Алини эмас, уни сохта Берунийга чиқариб, саройдан ҳайдашган»дек дарғазаб бўладик, бу ҳол қаҳрамоннинг ўта қунончак ва серэҳтирос табиати, қолаверса, Ибн Синога дўстлик туйғулари билан изоҳланади.

Аммо Беруний ниҳоятти бир жиззакитабиат ҳам эмас, ўта мушоҳадакор, мулоҳазакор бир донишманд. У энг мураккаб объектив ҳақиқатларни, дейлик, бир ёмоннинг бир яхшиси борлигини ҳам теран англайди: Маҳмуд Ғазнавийнинг Ҳиндистонга ҳужумлари баробарида «Ҳиндистон»дек буюқ бир асар майдонга келади. Бир томонда — Маҳмуд Ғазнавий ибодатхонадаги эллик минг хиндини ўтда ёқди, иккинчи томонда — аини ҳинд тупроғи — Нанда тоғларида илм-фан тарихидаги энг оламшумул кашфиётлардан бири туйғилади. Бир ёнда — мустабид шохга тобелик, иккинчи ёнда — муаззам расадхона. «Зиндони қаҳр» азоби ва янги кашфиёт гурури... Ҳаттоки асарнинг энг асосий сюжет чизиги — Ибн Синонинг Ғазнага мажбуран олиб келиниши ҳам бир жиҳатдан ёмон бўлса, бир жиҳатдан яхши. Шу баҳона икки аллома сўнгги бор дийдорлашув, дўстона гурунглашув имконига эга бўладилар.

Ҳа, ҳаётда яхшилик билан ёмонлик, эзгулик билан ёвузлик, буюклик билан тубанлик, хуллас, объектив ва субъектив ҳақиқатлар ҳаммиша ёна-ён. Улар ўзаро тўқнашиб, бири иккинчисини инкор этиб, мурасасиз жангларга киришиб яшайди. Шу зиддиятлардан ҳаёт ҳақиқати, халқ тарихи, ижтимоий тараққиёт тугилади. Бунда аиникса қутлуғқадамлар ғоят улкан, ҳал қилувчи роль ўйнайдилар.

Асардаги марказий қаҳрамонлардан бири Маликулшароб — Қутлуғқадамдир. Яшаш тарзи, характер хусусиятларига кўра Умар Хайём рубоийларининг лирик қаҳрамонини эслатувчи бу одам болалик хотиралари билан — Маҳмуд Ғазнавийга, ҳаётини маслағи билан — Исмоил Ғозийга, инсоний мулоқотлари билан — Абулқосим Фирдавсий, Абу Райҳон Беруний, Бобо Хурмо, Пири Букрий каби турли тоифадаги кишиларга узвий алоқадор. Бу узвий алоқадорлик, қолаверса, Қутлуғқадам табиатида хос донолик, тўғрисиўзлик, одамшавандлик, неқбинлик, зукколик фазилатларига кўра уни оддий халқ тимсоли, рамзий образ, дейиш мумкин. Афтидан, асар воқеаларининг аини ғарибу гураболар даҳаси бўлмиш Афшоншолдан — Маликулшароб майхонасидан бошлиниб, шу ерда ўз ниҳоясига етишида ҳам жуда катта маъно, ишора бордек.

Қутлуғқадамнинг яшаш принципи, у англаб етган ҳақиқат илк саҳифалардаёқ рўй-рост маълум этилади: «Маликулшаробнинг ўзи ҳам ёшлигида султоннинг суюкли надини бўлган, аммо ўн тўрт яшар бир малак вазидан ўсмирлик чоғларидаёқ оралари бўзилган. Агар ўша офатинон санам бўлмаганида, ҳозир, эҳтимол, султоннинг суянган тоғи ёхуд энг яқин лашкарбошичи бўлармиди? Ҳўш, шунда нима ютарди? Боши осмонга етармиди? Ё бу норасо дунёнинг устуну бўлармиди? Ундан кўра ҳозиргидай майини ичиб қўлгини хушлаб юргани минг чандон яхши эмасми?» Бу гаплардаги нозик қочирим, аччиқ кинояга диққат қилинг! Маликулшароб ҳеч қачон одамнинг боши осмонга етмаслигини, ҳеч бир тирик жон дунёга устун бўлолмаглигини яхши билади. Шунчаки, ўзини осмон сановчи бу дунёнинг устунлари — мустабид шох ва калондимоғ сарой аёнларининг ўткинчи асъасо дабдабаларидан ўзининг фақирона, аммо чинакам инсоний турмуш тарзини афзал кўради, холос. Ўйлаб қаралса, бу ғоят халқона кайфият.

Қутлуғқадамнинг турмуш тарзи дарҳақиқат ибратли ва инсоний. У «мулла-миркурук шоирлар», «чиқитга чикқан хонанда ва созандалар, саройлардан қувилган мунажжимлар, амирлар қаҳрига йўлиққан сарбозлар, қочқин ғулумлар»га паноҳ бериб, май ва сурур улашиб яшайди. Кўнглидан кечаётган гапларни ҳеч кимдан, ҳеч нимадан ҳайқмай айта олади. Исёнкор шахс Исмоил Ғозий бошчилигидаги қарматийларнинг салтанатга қарши ҳаракатларини қўллаб-қувватлайди. Ўлим шарпаси олдида кўйдек ювош тортган арслондек ёвуз шох Маҳмуд Ғазнавийга, мастлик — ростлик деганларидек, энг даҳшатли ҳақиқатни рўй-рост айтишдан тап тортмайди: «...хаттоки бутун салтанатини совурсалар ҳам гуноҳларини ювмоққа етмас, амирим! Илло, сиз кесган бошлар, жабру ситамларидан қон

ийлаган мўминлар манов кўшчинор япроғидан ҳам кўпдир!» Бир қарашда қахрамондаги бу фавқуллода жасорат шубҳали туюлиши мумкин. Лекин асарда атрофлича очилган характер мантиқи, шунингдек, Ғазнавий билан муносабатлар тарихи чуқурроқ мушоҳада қилиб кўрилади, бундай журъатта фақат Маликулшаробгина қодирлигига амин бўласиз. Гап бир пайтлар содиқ ғуломини саройдан четлатар экан, Ғазнавийнинг «бошқа ҳазо берилмасин» деган фармонидагина эмас. Гап шундаки, бу жўмард ва ростгўй одамнинг Ғазнавий олдига ҳар жиҳатдан тили узун. Сабаби — неки ёмонлик бўлса, у эмас, Ғазнавий қилган: ўсмирлигидаёқ, такаббуриги сабаб, беғуноҳ ва жасур Нарғизабонуни жароҳатлаган; отаси Қорағуломдек оддий бир яланғоёқликдан «фалакнинг гардиши билан» юрт ҳукмдорига айланган амир Сабуктегин тахтига ўтиргач, даставвал Бобо Хурмонинг (эътибор беринг: оддий меҳнатқаш, қўли гул соҳибкорнинг) ажойиб хурмозорини тортиб олган; «Шоҳнома»дек асар учун Фирдавсийни таҳқирлаган; зўравонлиги орта-орта, ниҳоят, Ҳиндистондек буюк бир мамлакатни қунпаякун, талон-тарож этган... Кутлўққадам бўлса, ўз умрини одамларга яхшилик қилиши билан ўтказган: Нарғизабонуга уйланган, Фирдавсийга тасалли-таскин, ғарибу ғураболарга паноҳ берган... Энди бу ёғи — бир бошда бир ўлим! Ёмонлик ҳам эртадир-кечдир жазосиз қолмас. Қайтар дунё бу, ахир!.. Маликулшаробнинг ишонч-эътиқоди мана шундай. Қолаверса, у яхши англайдик, Ғазнавий, худди Бобо Хурмо тилидан келтирилган ривоятдаги нодон подшодек, ўзининг оқил дўстини саройдан четлатиши мумкин, аммо бутунлай махв этмайди, махв этишдан қўрқади. Зеро, бу иш Ҳиндистонга забт этишдан мушкулроқ. Шунинг учун ҳам Маликулшароб юқоридаги мардона гапларини айтишга айтади-ю, қўрққанидан эмас, йўқ, азбаройи Ғазнавийнинг афтода аҳволига ачинганидан, «айтган сўзларидан пушаймон қилиб» дейди: «Офтоби олам! Камина... сиз валинеъмат амиримнинг хазиана давлати беҳуда исроф бўлмасин, деб қайғурдим, холос». Бу гапларда нечоғлик бағрикенглик, донолик, ҳамшиша ҳозиржавоб халқ қахрамони Насриддин Афандига хос нозик лутф бор!..

Биз назардан ўтказган етакчи ижобий қахрамонлар — Ибн Сино, Беруний, айниқса, Кутлўққадам образлари замирида халқнинг беқиёс донишмандлиги, кўҳна Шарқ фалсафаси мужассамлашган, дейиш мумкин. Бу қахрамонлар ҳаёт зиддиятларини, хусусан, Маҳмуд Ғазнавий, Абу Ҳалим, Али Ғариб каби салбий кучлар вужудга келтирган тарихий ўйиннинг ноҳалқчил моҳиятини теран англайдилар, ижобий ва салбий кучлар, ҳоким ва мазлум синф ўртасидаги муросасиз жангларда охир-оқибат ҳақ-адолат ғолиб чиқажагига қатъий ишонадилар. Шунинг учун ҳам бу курашда исёнкор Исмоил Ғозий тарафида турадилар. «Кўҳна дунё» романининг энг жиддий ютуқларидан бири ҳам, бизнингча, мана шунда — X асрга хос мураккаб, зиддиятларга бой ҳаёт синфийлик нуқтаи назаридан ҳаққоний, ишонарли акс эттирилганидир. Асарда синфий кураш хусусидаги марксча-ленинча таълимот халқона донишмандлик ва кўҳна Шарқ фалсафаси билан узвий бирикти, «инсоний тирикликнинг маъноси — эзгулик» деган фикрни, инсоф ва адолат, ақл-дониш ва ҳақиқат тантанасига қатъий ишонч-эътиқоддек оптимистик рух, ҳаётбахш ёғни ҳосил қилади.

Нозиктаъб тадқиқотчи, адабиётшунос Акрам Каттабеков ўзининг «Адолат ва жаҳолат жанги» сарлавҳали мақоласида («Ёшлик» журнали, 1983 йил, 9-сон) мазкур романга хос фазилат ва нуқсонлар ҳақида мулоҳаза юритар экан, айрим етакчи олимларимизнинг дастлабки таассуротлар асосида ҳозиржавоблик билан ёзилган тақризларида билдирилган фикрларига эргашиб, «Ибн Сино ва Беруний сюжетга ҳозиргидан кўра ҳам фаолроқ аралашса маъкул бўларди», дейди. Уйлай-мизки, бу фикрда асос йўқ. Зеро, Беруний билан Ибн Синонинг Абу Ҳалим ибн Файсал «ноғора чалаётган», кимсан Маҳмуд Ғазнавий ва, табиийки, Али Ғариб, Абу Ҳасанак каби сарой аъёнлари жазавага тушиб ўйнаётган тарихий трагикомедияга, демакки, асар сюжетига ҳозиргидан кўра ҳам фаолроқ иштироки характер мантиқига, зид келган бўлур эди. Ахир, Берунийнинг бир бора иштироки нима билан яқунлангани (зиндон) барча-мизга маълум-ку! Яна қай йўсинда иштирок этиш мумкин?! Ибн Синога келсак, агар ихтиёр ўзида бўлса, бу одам «тарихий ўйин»га фаолроқ аралашши бу ёқда турсин, Ғазнага қадам босмаган бўларди-я! Ҳар иккала аллома зиммаларида умр шаъми сўнаётган мустабид шоҳга қарши ошиқ-ошкор курашишдан (бошларини арслоннинг оғзига тикишдан) чандон аҳамиятлорқ вазифалар — «мутолаа ва мушоҳада бахти» турганини яхши

англайдилар. Қолаверса, романда бу иш Исмоил Ғозий бошчилигидаги қарматийларга ва уларга маслакдош Маликулшароб зиммасига юкланганки, бу ишни ҳам алломалардан талаб қилиш тарихий ҳақиқатга тўғри келмас эди.

Гап «сарой ҳаёти, унинг ўта чалқаш игво-можаролари, вазирлар фитнаси, айниқса, султон Маҳмуд касаллиги ва унинг муолижаси билан боғлиқ саҳналардаги батафсиллик» хусусида кетар экан, бу ҳол ҳам, бизнингча, асарнинг нуқсонини эмас, аксинча, фазилатидир. Сирасини айтганда, тарихий ўйинлар содир бўлаётган сарой ҳаётини батафсил тасвирламай — муҳитни ичдан ёритмай туриб, мазкур реалистик асар замирида ётган моҳиятни ҳозирги кўламида очиб амримаҳол эди. Одатда ижодкорга: «Нега тасвирда юзакиликка йўл қўйилган?», дея савол бериш мумкиндир, аммо: «Нега ҳаётий зиддиятларнинг илдизи бу қадар чуқур очилган?» дея уни айблаш... танқид табиатиға зид.

Биз бу ерда ҳар не қилиб бўлса-да, асарни танқидий мулоҳазалардан ҳимоя қилиш ниятида эмасмиз. Балки, демокчи-мизки, танқидда ижодкор олдига қўйилаётган талаблар ҳар тарафлама тўғри ва асосли бўлиши керак. Етакчи мунаққид фикри эса, ҳамшиша ҳам асос бўлавермайди, чунки ҳар қандай одам янглишиши, дастлабки тассуротлари тиниклашмаган бўлиши мумкин...

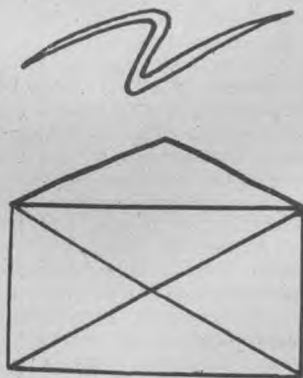
Маълумки, «Кўҳна дунё» романи билан баравар Ибн Сино ҳаётига доир яна бир китоб (рус тилида) чоп этилди. Бу — грузин кинорежиссёри ва ёзувчиси Лариса Салдадзенинг «Ибн Сино (Улкан умр саҳифалари)» номли асаридир. «Ажойиб кишилар ҳаёти» сериясига мансуб бу асар, эътироф этиш керакки, республикамизда эндигина ривожланиб келаётган илмий-бадий адабиётнинг баркамол намуналаридандир.

Мазкур китобни «Кўҳна дунё» романи билан қиёслаб экансиз, Ибн Сино маънавиятининг ҳам, бадий адабиёт имкониятларининг ҳам нақадар чексизлигига яна бир қарра амин бўласиз. Гап шундаки, бу икки баркамол асар бир-бирини такрорламайди, бири иккинчисининг фазилатларини инкор этмайди, балки, аксинча, ёрқинроқ ҳис қилиш имконини беради. Салдадзе китобининг асосий фазилати, бизнингча, шундаки, муаллиф Ибн Сино фалсафасини кўҳна хитой, ҳинд, юнон ва араб фалсафасининг нақ марказига қўйиб таҳлил қилади, буюк алломанинг ўта мураккаб фалсафий қарашлар системасини бугунги китобхон учун мароқ билан ўқишли бадий шаклларда шарҳлаб-изоҳлайди. Бинобарин, тарихнавис эмас, асосан тарихчи-файласуф, тарғиботчи-олим, ёзувчи-биограф сифатида иш кўради, бунда бадииятдан аллома ҳаёти ва илмий дунёқарашини тўлароқ ёритишдаги зарурий бир восита сифатидагина фойдаланади, холос. Бу тоифадаги асарлар аввало улкан маърифий аҳамиятига кўра ғоят қимматлидир. Аммо, одатда, уларнинг марказида буюк шахснинг характери ва бу характер замирига юкланажак муайян фалсафий-бадий умумлашма эмас, ўша шахснинг ҳаёт йўли, дунёқараш туради.

«Кўҳна дунё» романида эса, аксинча, муайян фалсафий-бадий фикрни ифодалашда юқоридан номлари тилга олинган ва тилга олинмаган кўплаб образлар қатори Ибн Сино ҳаёти, унинг инсоний қиёфасидаги энг характерли қирралардан бир восита сифатида фойдаланилади, холос. Тўғри, адабиётимизнинг тўла равнақи учун ҳар икки тоифадаги асарлар ҳам сув билан ҳаводек зарур. Аммо чинакам бадий асарни яратиш, ундаги қахрамонга ёрқин характер, инсоний жозиба — «жон» ато этиш, айниқса, бу характер зиммасига янгича фалсафий-бадий маъно юклаш чандон мушкул, кирои санъатқорона бир иш. Шу боисдан бўлса керак, чинакам тарихнавис ёзувчининг иши тарихчи олимнинг иши тугаган жойдан бошланади, дейдилар. Ибн Синодек алломанинг ҳаёти ва маънавий олами эса, нафақат тарихчи олим ёхуд тарихнавис адиб, балки бошқа кўплаб муҳибларнинг илмий ҳам ижодий изланишлари учун етарли асос бўла олади.

«Замон ва ижобий қаҳрамон»

Сўз сиртқи конференция қатнашчиларига

ҚАҲРАМОНЛАР ОРАМИЗДА

1. «Ёшлик»ни икки йилдан бери мунтазам ўқиб бораман. Журналда «Замон ва ижобий қаҳрамон» сиртқи конференцияси уюштирилиб хайрли иш қилинган. Чунки кўп ёзувчи-шоирларимиз китобхонлар қандай ижобий қаҳрамонларни ёқтиришларини билиб олишса зиён бўлмайди. Хўш, кимларни адабиётимиз учун ижобий қаҳрамон бўлишини истардим? Менимча, замон билан ҳамнафас, одамлар билан ҳамқадам юра оладиган кишиларгина ижобий қаҳрамон бўла олади. «Синчалак»даги Саида Алиева ҳозиргача мен учун ягона ижобий қаҳрамон. Кейинги йилларда яратилган туркум прозаик асарларга назар ташлайман. Бирок, бирорта образ менга Саидачалик ҳузур-ҳаловат бағишламайди. Демак, яратилаётган кўп ижобий қаҳрамонларнинг «қони»да сунъийлик бор.

2. Ленинобод областининг Пролетар районида машъал Ленин номидаги колхоз бор. Шу хўжаликни Иттифоқимизга машхур қилишда колхоз раиси, икки марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Абдуғафур ота Самадов кўп тер тўққанлар. У кишидаги коммунистга хос принципалик, одамийлик кишини ҳайратга солади. Халқ у кишини севганидан «ота» деб атайди. Ёшлари етмишга бориб қолганига қарамай ҳамон эл ташвиши билан яшайдилар. Қани энди мана шундай киши образи адабиётимизда ёрқин акс эттирилса!

Менга Шукур Холмирзаев, Тоғай Мурод, Нурали Қобулларнинг асарларидаги ижобий қаҳрамонлар ёқди. Уларнинг асарларидан қишлоқ «иси» шундоққина уфуриб туради, ўзбек ҳаёти кўз олдинда гавдаланади. Энг муҳими, қаҳрамонлари табиий «туғилган», осмондан тушмаган.

3.
4. Кейинги пайтларда кўплаб асарларнинг қаҳрамонлари қишлоқда туғилиб ўсади-ю, улғайгач шаҳарга «кетиб қолади». Ҳамма арзигулик ишларни шаҳарга бориб амалга оширади. Нима, қишлоқда ижобий қаҳрамон учун арзигулик «қаҳрамонлик» йўқми? Истардикки, ижобий қаҳрамонлар замон ва маконда табиий бўлса. Бир сўз билан айтганда, ижобий қаҳрамонлар орамызда. Адиблардан илтимос шуки, ўз қаҳрамонларини кўп ҳам «пардозлаш»маса...

Жўракул ҲАКИМОВ,
Тожикистон ССР, Турсунзода райони,
Яхшиобод қишлоғи.

* * *

1. Адабиёт бўлмаганида кишилик дунёси ҳозиргидек маънавий камолотга эришиши амримаҳол эди. Одамзод ақлини танибдики (ҳали ёзишни билмаган пайтларда ҳам), барча орзу-умидларини «ижобий қаҳрамон» қиёфасида гавдалантириб келган, десак бўлади. «Халқ ўз душманига қарши ғазабини, нафратини, ўчини ва эркин-озод келажакка бўлган ишончини, шу озодлик учун бўлган курашини севган қаҳрамонлари Алпомиш, Гурўғли, Авазхон, Ҳасан, Равшан ва бошқалар образи орқали ифодалайди» (Ғ. Фулом).

Инсон икки марта дунёга келмайди. У яшашдек муқаддас бахтга бир маротабагина сазовор бўлади. Яшаш эса, бир жойда ётиб ейиш эмас, унинг учун курашиш, эзгу туйғулар билан ёниш, мақсадга интилиш керак. Шу билан бирга умр йўли фақат ғолибона юришлардан иборатмас: ҳаётда чекиниш, хатони тузатиш деган гаплар ҳам бор. Буларнинг ҳаммаси тўпланиб инсоннинг мураккаб қиёфасини кўз ўнгимизда намоён этади.

Ижобий қаҳрамонларнинг ҳаётдаги таъсири беқиёсдир. Аркадий Гайдарнинг Темурини олиб қаранг. У мамлакатимиз ёшлари, қолаверса, чет эллик тенгдошлари учун шундай реал ижобий қаҳрамонга айландики, ҳозир ҳам мактабларда «ёш темурчилар»ни кўриб тўлқинланиб кетасан киши. Ёҳуд Николай Островскийнинг «Пўлат қандай тобланди» романидаги Павел Корчагинни эсланг. Улуғ Ватан уруши йилларида А. Матросов, Н. Гастелло, Т. Эрийгитов каби минглаб ёшлар учун инсоний қаҳрамонликнинг юксак намунаси бўлиб хизмат қилган. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Ижобий қаҳрамон ҳаёт билан, давр билан ҳамisha биргама-бирга қадам ташлаши керак.

2. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI Пленумидан сўнг айрим «ижобий қаҳрамон»лар дан юз ўгиришга

тўғри келди. Шунинг ҳам айтиш керакки, уч-тўртта шумғияни деб бутун халқни ёмонотликка чиқариб бўлмайди. Орамизда ёзувчиларимизнинг эътиборига лойиқ ижобий қаҳрамонлар, албатта, бор. Улар айни дамда янада яққолроқ кўзга ташланиб қолди.

3. Мен ўзбек адабиётини беҳад қадрлайман. Ҳар бир ютуғидан қувонаман. Ўзбек адабиётининг «олтин фондидан» жой олган асарлар ва ижобий қаҳрамонларнинг бутун бир авлодини биламан. Отабек, Йўлчи, Саида, Назир ота, Элмурод, Икромжон ва бошқалар шулар жумласидандир. Ҳозирги адабий асарлардаги ижобий қаҳрамонларга келсак, Ҳ. Ҳосиновнинг «Нур борки, соя бор» романидаги Шерзод, Ҳ. Усмоновнинг «Гирдоб» асаридаги Азиз Қосимов образлари ҳаққонийлиги, ноҳақлик деган жойда «портлаб» кетиши, юксак ғоя билан яшаши кишини ана шу ғалаёли муҳитга бошлаб кириб, беихтиёр, ҳақиқат тарафдорларидан бирига айлантиради.

4. Назаримда ҳозирги ижобий қаҳрамонлар ўз «аждод»ларига нисбатан бирмунча пассивлашиб қолишди. Тўғри, ҳаммаси ҳам эмас. Лекин, кўпчилик қаҳрамонларимиз ҳозирги давр руҳини тўлиқ сезмаётгандай, замон дарди билан етарли даражада оғримаётгандай, фаолиятларида нимадир етишмаётгандай туюлади. Уларнинг аксарияти: енгил-елпи севги, тақдир можазолари атрофида ўралашиб қолган.

Асардаги ижобий қаҳрамон (умуман қаҳрамон) билан унинг ҳаётдаги прототиплари ўртасидаги фарқ, менимча, фақатгина бадиий-лирик жозиба асосига қурилиши керак. Машҳур адибимиз Абдулла Қаҳҳор ёш ёзувчилар билан бўлган бир суҳбатда: «Қаҳрамон ёзувчининг орқасидан эмас, ёзувчи қаҳрамоннинг орқасидан эргашши керак», деган эди. Ёш адибларимиз бу сабоқни унутмасликлари керак. Ахир, ўзингиз ўйланг, ёзувчининг қисти-басти билан фаоллик кўрсатадиган «ижобий қаҳрамон» қандай қилиб халқнинг сеvimли қаҳрамони-га айлансин?!

«Ёшлик» журналининг ушбу анкета-саволларига ҳурматли танқидчиларимиз ҳам жавоб қайтаришларини, савол-жавобларимиз ошқоралик касб этишини, асарларни авторларига қараб эмас, мазмунига қараб ҳаққоний баҳолаш принципини қарор топтиришни истардик. Арзимасдек туюлган адабий суҳбатлар ҳаммамизнинг фахримиз бўлган ўзбек совет адабиётининг кейинги ривожига муносиб ҳисса қўшади, янги-янги ижобий қаҳрамонлар яратилишида сабоқ ва асос бўлиб хизмат қилади, деб ўйлайман.

Улуғ дохийларимиз К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленинларнинг ҳам сеvimли асарлари, ўрнак оларли ижобий қаҳрамонлари бўлганини эътиборга олсак, буюк адабиётнинг қадр-қиммати янада катта эканини кўрамиз. Ҳар бир киши ўз ижобий қаҳрамонини юрагида ардоқлаб олиб юради. Юракларга ўрнашадиган қаҳрамонларимиз сохта бўлмаслиги керак.

Зиёвуддин ҚЎЗИЕВ,

Навоий область, Хатирча районидagi
40 - мактабнинг математика ўқитувчиси.

* * *

1. Бугунги кундаги ижобий қаҳрамон жуда катта сифат ўзгаришларини бошидан кечирмоқда. Уни ўтган аср, ҳозирги аср бошлари, ҳаттоки, 10—20 йил олдинги ижобий қаҳрамонга таққослаб бўлмайди. Чунки фан-техника тинимсиз ривожланиб, радио, телевидение, матбуот орқали берилатган ахборот қўлами тинимсиз ўсиб бормоқда. Шунга боғлиқ ҳолда бугунги инсоннинг онги юксалмоқда, коммунизм қурувчилари кўпаймоқда, коммунистлар сони ортмоқда. Бугунги кундаги ажойиб қаҳрамон Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Пленумлари қарорларидан сабоқ олган, бу қарорларни ўзига сингдиришга ҳаракат қилган, коммунизм қурилиши йўлида астойдил меҳнат қилаётган, халқ ва Ватан манфаати учун ўзини бағишлаган қаҳрамондир. Шулар ҳисобига ҳаётимиз тинч, турмушимиз фаровон, осмонимиз беғубор.

2.
3. Ҳозирги адабий асарларда кўпларга манзур бўладиган ижобий қаҳрамонлар бор. Очигини айтсам, мен прозага нисбатан поэзияни кўпроқ севаман. Шу севги алангаси таъсирида сеvimли шоиримиз Э. Воҳидовнинг «Рухлар исёни» даstonини деярли ёд олдим. Дostonнинг ижобий қаҳрамони — оташин бенгал шоири Назрул Исломдаги революционерлик, халқ манфаати йўлидаги фидойиликни бениҳоя улуғлайман.

Ўзбек поэзиясида менга яна А. Орипов, Ҳ. Худойбердиева,

Гулчеҳра Нуруллаева каби шоирларимиз яратган ижобий (ёки лирик) қаҳрамонлар кўпроқ ёқди.

4. Нима учун биз А. Қодирий асарларини ҳамон севиб ўқиймиз? (Мен «Ўтган кунлар»ни сон-саноксиз марта ўқиб чиққанман.) Ёки А. Қаҳҳорнинг «Синчалак» повестида, ундаги Саида образига нисбатан муҳаббатимиз ҳамон бекиёс? Нега биз Кибриё Қаҳҳорованинг «Ёшлик»да босилган хотираларини тасвир этиб бўлмас қувонч билан кутиб олдик ва бетоқатлик билан ўқиб чиқдик? Чунки юрагимизнинг тўридан жой олган ёзувчи ҳаётига қизиқамиз!

Хуллас, Қодирийдек улкан истеъдод эгаси бошлаб берган ўзбек романчилигида, ўзбек прозасида китобхон учун қай бир жиҳатлари билан манзур бўлмаган ижобий қаҳрамоннинг ўзи умуман яратилмаса, дейман!

Нафиса ҲИДОЯТОВА,
Тошкент шаҳар, А. Икромов район
228-мактаб ўқитувчиси

* * *

1. Ижобий қаҳрамон масаласи ҳар бир давр адабиётининг бош масаласи бўлиб келган, келажакда ҳам шундай бўлиб қолмоғи лозим. Мен ижобий қаҳрамоннинг тўғридан-тўғри ҳаётдан китобга кўчишига қаршман. Чунки ёзувчилар қаламга оладиган ижобий қаҳрамонлар курашчан, янгилликка интилувчан бўлиши ва ўқувчидан олдинроқ юриши керак, деб ўйлайман.

Яхшилик билан ёмонлик, ёвузлик билан адолат, самимийлик билан лаганбардорлик, порахўрлик билан тўғрилик ўртасидаги кураш бир умр давом этиб, ҳаёт барометри бўлиб келган. Адабиётнинг вазифаси — улар ўртасидаги курашни катта-катта ҳаётий масалалар фонидида тасвирлаш, ижобий қаҳрамоннинг ғалабасини психологик план асосида кўрсатишдан иборатдир.

2. Менинг Ибодулло исмли танишим бор. У яхшигина ишда ишлар, келажакка кўпчилик умид боғлаган эди. Нима бўлди-ю, ўша йигит оғир дардга чалиниб қолди. Дастлаб таниш-билишлари, сал ўтмай дўстлари ҳам ундан воз кечиди. Сўнгра хотини кетиб қолди. Инсоннинг қадр-қиммати бошга ташвиш тушганда билинар экан. Ибодуллонинг ҳаёти қил устиди турган пайти фақатгина Низомиддин деган ўртоғи унинг қўлтиғига кирди. Кўнглини кўтарди. Ҳатто уйига кўчириб келди. Низомиддин ишидан, оиласидан вақт ажратиб, Ибодуллони ҳаётга қайтариш учун тинмай курашди. Сидқидилдан қилинган меҳнат фойдасиз кетмади. Ҳозир Ибодулло яна сафимизда. Менинг назаримда, Низомиддин ва яна кўплаб Низомиддинлар ҳаёти катта адабиётга яхшигина материал беради.

3. Ч. Айтматовнинг «Жамила» қиссасидаги Жамила, Н. Думбаденинг «Абадият қонуни» романидаги Бачана, М. М. Дўстнинг «Дашту далаларда» ҳикоясидаги Полвон, Э. Аъзамовнинг «Отойининг туғилган йили» қиссасидаги Аскарларнинг характери табиатимга яқин бўлгани учун яхши кўраман. Асқарга ўхшаб тўғрисўзлик қилганим учун ҳамкасбларим мени кўпда хуш кўришмайди. Умуман, бугунги кунда республикамиз ҳаёти учун Бачанадек, Асқардек курашчан, Жамиладек севгига содик, Полвондек бағри кенг кишилар жуда-жуда керак.

Қ. МУСТАФОЕВ,
Тошкент трактор заводининг ишчиси.

Сапфо

Эрализдан олдинги
VII—VI асрлар юнон
шoirаси.

* * *

Афродита, тахт узра мағрур
Кўнгилларга солгувчи яғмо!
Ошуфта бу аҳволимни кўр,
Дариғ тутма шафқатингни, о!

О, ёнимга кел! Сен бир замон
Тинглар эдинг қалбим оҳини.
Келар эдинг сен тарк айлабон
Буюк отанг — Зевс даргоҳини.

Оқ каптарлар олтин аробанг
Қанотида олиб учарди.
Ва чарх уриб арши аълодан
Яшин каби ерга тушарди.

Шунда сенинг ўлмас жамолинг
Кўз олдимда бўларди пайдо.
Сўрар эдинг: — Не кечди ҳолинг,
Нега мени чақирдинг, Сапфо?

Сўйла менга, истагинг надир?
Ишқ куйида бўлдингми гадо?
Айт, ким сени қилмади қадр,
Ким ранжитди, сўйла, эй Сапфо?

Майли, сени севмас бу кун ул,
Аммо эрта бўлғуси шайдо.
Сенга мангу боғлагай кўнгил,
Сен кечсанг ҳам у кечмас, Сапфо!

Келгил ахир, келгил бугун ҳам,
Сени сўраб ўртанур бағрим.
Бўлгил энди кўнглимга малҳам,
Дардларимни совургил, тангрим...

* * *

Тангри улким, сенинг жамолинг,
Ҳусн ичра буюк камолинг
Кўз олдида эрур ҳар замон.
Баҳра олар такаллумингдан,
Лаззат топура табассумингдан,
Муҳаббатинг мулкига султон.

Сенинг чеҳранг, гўзал дилрабо,
Кўз олдимда бўлганда пайдо
Кўксим ёнур, тилим бўлур лол.
Гоҳ муз тупроқ чирмашар танга,
Гоҳ вужудим чулғар аланга,
Мен беҳудман, мен ошуфтаҳол.

Борлигимда оташ ҳаяжон,
Кўз олдимни қоплаб зимистон,
Оёғимда туролмам, хаста.
Бошларимдан қуяр совуқ тер,
Сўлган ўтман, тортар мени ер,
Нафасим йўқ, сўнаман аста...

Эркин **ВОҲИДОВ** таржималари

Сильва Капутикян

Унутиш

Хаёлимдан тамом унутилса хонадон,
Бурчимни унутсам, қийнамаса виждон.
Унутилса шараф, бор наслу насаб —
Дилимда тугилган муҳим гап.
На юртим, на халқим билмаса бу сирни,
Мисра, умидларим чиқиб ёдимдан —
Ҳакамни унутсам, унутсам тақдирни
Яркираб сен чиқсанг олдимдан.
Ибтидо, интиҳо, барча-барчасин
Сенга алиштираман, қолсанг фақат сен
Бир кун чўққилардан сенга куласам,
Кўчки мисоли.
Сен — водийни, бир кўза янглиғ
Ишқим шаробига қилсам лиммо-лим.
Баҳорги сув каби эриш, қуюлиш
Гўдакдек суюкли, эрка туюлиш
Беғам, эҳтиётсиз, жимжит — севмоқ учун
Ишқдан ўзгасининг устидан кулиш
Мароқли, мароқли...
Унутиб асосларнинг асосини
Кўтарай муҳаббат тахтига Сени.
Муҳаббат бир олов солсинки жонга
Айланиб кетайлик уммонга.

Ҳалима ХУДОЙБЕРДИЕВА таржимаси

Анна Ахматова

* * *

Йигирма биринчи. Тун. Душанба.
Пойтахт энгил туман ичра ётибди...
Ва қайсидир бекорчи, телба,
Дунёда муҳаббат бор деб айтибди.

Эринчоқлик ёки зериканликдан,
Ҳамма шу бир гапга яшар ишониб.
Учрашув кутади ва айрилиқда
Севги кўшиқларин айтади ёниб.

Лекин бундан қаранг, ўз вақтин билиб,
Кимларгадир бу сир бўларкан ошкор...
Мен ҳам муҳаббатга беҳос дуч келиб,
Юрибман ўзда йўқ, бамисли бемор.

Равшан ФАЙЗИЕВ таржимаси

— Менга ҳикоя жуда ёқди, — деди жилмайиб. — Ҳақиқий қишлоқ ҳаётидан олиб ёзилибди. Лекин кичкинагина камчилигини сезиб турибман: ҳозир саксовул каттик кўриқланмоқда — саксовул ёқиш жиноят ҳисобланади. Нуфузли олимларнинг айтишича, саксовулларнинг қирқилиши чўлда қум кўчкисига сабаб бўлар экан. Шунинг учун ҳам кампирга саксовул ёқтирмаймиз. Худди шу хусусда миямга янги фикр келиб қолди. Кампирга бутунлай бошқа нарсани ёқтириш лозим. Бунга нима дейсиз, маъқулми?

— Маъқул-у, лекин нимани ёқтираемиз?..

— Менимча, кўмир ёқтириш даркор. Кўмирнинг тутуни оз-у, чўғи узоқ вақтгача ўчмайди, ёлқинланиб тураверади.

Ҳикояни яна қайта ишлашга тўғри келди. Кекса персонажга бир тоғора кўмир ёқтириб, исинтирдим-да, масъул секретарнинг ҳузурига шошилдим. У ҳикояни бош кўтармай ўқиб чиққач:

— Табриклайман, зўр асар яратибсиз! — деди қўлимни сиқиб. — Ўқувчини мафтун этадиган, хаёлни узоқ-узоқларга олиб қочадиган бир нарсга бўлибди. Айниқса, ҳикоянинг кириш қисми ажойиб. Фақатгина жиндай тузатиш киритиш керак шекилли. Бу — менинг шахсий фикрим, албатта. Кампирга кўмир ёқтириш шарт эмас. Чунки кўмир дарров ёна қолмайди-да, қурмагур. Кўмирни тинмай пуфлаб туриш лозим бўлади. Кампирлар эса узоқ пуфлашга ярашмайди — нафаси қисиб қолади. Яна, кўмирдан ис гази чиқишини эсласангиз... Ў, даҳшат! Шу ўринда миямга янги фикр келиб қолди. Менимча, кампирга лампамай билан ёнадиган уч пиликли керогаз ёқтириб, унга қўлини исинтирув мақсадга мувофиқ. Куз пайти бўлгани учун кампирга шуниси ҳам етади. Устига устак, ҳикоянинг ишонтириш қуввати ҳам анча ортади...

Беш-олти кун сарфлаб ҳикояни қайта ишладим: кампирга уч пиликли керогаз ёқтирдим, қўлларини лампамай тутунига исинтирдим-да, редактор ўринбосарининг ҳузурига югурдим. У ҳикояни ички бир ҳаяжон билан ўқиб чиқди. Сўнг:

— Ҳақиқий ҳикоя деб мана бунга айтса бўлади! — деди у. — Воқеанинг изчил ривожланиб боришига қойил қолдим. Фақатгина битта ерида арзимас камчилик борга ўхшайди: ҳикояда кампирга керогаз ёқтирганингиз чакки бўлибди. Ахир лампамай хавфли-ку! Газетамиздаги ҳар бир мақолада ёнғиндан эҳтиёт бўлишни тарғиб қилмоғимиз лозим. Шу ўринда миямга теша тегмаган бир фикр келди: кампирга керогаз ўрнига газ ёқтирсак бўлмайми?.. Менимча, бўлади. Қайтанга кўз ўнгимизда янги турмуш гаштини сураётган маданиятли кампир сиймоси ҳам гавдаланади!

Ҳикояни қайта ишлаб, бедаво кампирни замонавий уй бекасига айлантирдим — унга газ ёқтириб узоқ исинтирдим... Ниҳоят, ҳикоямни қўлтиқлаб газета редакторининг истиқболига жўнадим. У ҳикояни ўқиб чиқдию қувонч билан:

— Мана бу ҳикояни тезда таржимонга беринг, бошқа тилларга таржима қилсин! — деди. — Ажойиб ҳикоя экан. Жуда ҳаяжон билан ўқидим. Тез кунда газета саҳифасида кўрасиз уни. Бироқ, назаримда битта камчилиги бордек туюлди. Уни тузатиш қийин эмас. Миямга бир фикр келиб қолди — кампирлар одатда ҳеч нарсани ёқтирмайдиган бўлиб қолишади. Хўш, тажанг кампир нима қилади?

— Билмадим?

— Менимча, қари кампирни зўрлаб газ ёқтириш тўғри эмас. Уни офтобга чиқариб исинтираемиз. Бизнинг фикр қалай, маъқулми?!

Шубҳасиз, мен редакторнинг фикрини маъқулладим. Кўп ўтмай ҳикоя газета саҳифасида босилиб чиқди:

қизиғи шундаки, тезак, саксовул, керогазу газ баллонларини ҳовли ўртасига қалаштириб қўйган кампиршо зўр бериб чакмоқ тошдан чақин чиқаришга уринар эди. Олам нурафшон — тепада куёш нур сочарди...

Мушук думидаги хатлар

В

аъзи одамлар бекорчиликдан нималарни ўйлаб топишмайди дейсиз. Жимгина юришининг ўрнига қаёқдаги машмашаларни ўйлаб топишадими-ей. Бу қандай бедодлик, ахир!

Алқисса, уйимизда ўзи ювошгина-ю, лекин сичқонга кирон келтирадиган ола мушук бўларди. Бир кеча ўша мушук уйга думига ниманидир илаштириб кириб келди. Бунақасини аввал кўрмаганимданми, анграйиб қолибман. Нима экан деб думга боғланган қоғозчани авайлаб очиб қарасам, майда ҳарфлар билан битилган хат экан. Дарров очиб ўқишга тутиндим.

«Хурматли мушукнинг эгаси! — деб бошланибди мактуб. — Сизнинг ола мушугингиз бизларникига тез-тез келиб, даҳлизимизда сичқон овлаб туради. Хуллас, у бизнинг уйда ҳам ўз мушугимиз бўлиб қолган. Шунинг учун унга ишонганимдан қўлингизга бераолмай юрган мактубимни думига боғлаб юбордим. Бундан бошқа иложим ҳам йўқ. Чунки мен сизга ўзимни танитмаслигим керак. Мен холис одамман, кўнглингизга ҳар хил хаёллар келмасин.

Очигани атай, хотинингиз жуда гўзал. Табиат саховати — унинг ҳусни қаршисида бош эгаман. Хотинингизни таърифлашга тил ожизлик қилади. Етти иқлимда ҳам бундай гўзал йўқ, десам лоф бўлмайди. Минг афсуски, сиз шундай дилдор хотиннинг қадрига етмаяпсиз. Агарда қадрига етганингизда унинг эғнидаги кўк пальтонинг аҳволини пайқаган бўлардингиз. Ўзингиз айтинг-чи, шундай соҳибжамол аёлга алмисокдан қолган, эски урфдаги кўк пальто ярашадими? Ҳозир бундай пальтолари ҳатто кампирлар ҳам кийишмайди. Яқинда ўшандай пальтонинг жўхори экилган дала ўртасидаги кўриқчига кийдириб қўйилганини ўз кўзим билан кўрганман. Ҳолбуки, сизнинг соҳибжамол хотинингиз уни уч йилдан бери кийиб юрибди. Ўйлаб кўрилса, бу яхши эмас. Ахир ўзингиз туппа-тузук идорада ишлайдиган одам бўлсангиз. Ҳамкасбларингизнинг айтишларича, топиш-тутушингиз ҳам ёмон эмас экан. Бундан ташқари, ўзим кўриб юраман: кунора газета-журналларда хат-хабарларингиз чиқиб туради. Энди танангизга кенгашиб кўринг: умр йўлдошингиз бўлмиш аёл шундай кийиниб юрса яхшими?!»

Кечкурун ишдан келган хотинимнинг эғнига диққат билан қарасам, хатдаги гапларда жон борга ўхшади. Хотиним бугун бир гаприб ўн кулиб, югуриб-елиб хизмат қилиб юрди. Уни зимдан кузатар эканман, ҳатто узун бурни ҳам кўзимга чиройли кўриниб кетди. Фақат кўк пальтосигина худди бировникидай унга ёпишмай турарди. Хатни ким эзган бўлса барака топсин, дедим ўзимча. Нега шу пайтгача унга эътибор бермаганимга ҳайрон бўлдим. Ўша куни аранг тонг оттирдим-да, хотинимга пальто харид қилиш учун барвақт туриб универмага жўнадим.

Орадан бир хафта ўтгани ҳам йўқ эдики, мушугим яна думида хат судраб келди.

«Хурматли мушук эгаси! — деб бошланибди бу мактуб ҳам. — Сизга қойил қолдим. Ҳақиқий мард йигитлардан экансиз! Кеча аёлингизнинг эғнида яп-янги Бельгия пальтосини кўриб нафақат мен, ёнимда турган бошқа кишилар ҳам танглайларини тақиллатиб қолишди. Янги

пальтода хотинингиз янада очилиб кетибди. Уни кўриб одамлар: «Бу қандай бахтли йигитнинг хотини экан?» деб юборишди.

Сизга яна бир нарсани айтишни лозим топдим. Очигини айтсам, унинг оёғидаги этикни кўриб хафа бўлиб кетдим. Чиройли пальтога шунақа эски этик тўғри келадики?! Бунинг устига, пошнаси паст экан. Ҳозир бундай этикларни ҳатто этикдўзлар мойлашмайди! Атрофга разм солинг ахир, ҳозирги пайда аёллар асфальтни илматешик қилиб юборадиган пошнаси учли этик кийишяпти-ку! Менимча, сиз ҳам хотинингизга сўнги урфдаги этик олиб беришдан қочмайсиз. Ана ундан кейин хотинингизнинг чиройи ўн чандон очилганини кўриб ўзингиз завкланиб кетасиз.

Айтмоқчи, янги этик олганда янги рўмол олишни ҳам унутманг. Бошига ўраб юрган рўмоли анча униқиб қолибди».

Эрталаб ишга отланган хотинимнинг оёғидаги этикка қарасам, чиндан ҳам пальтонинг тусига мос тушмаган экан. Бошидаги рўмол ҳам анча сузилиб қолибди. Буни аввалроқ пайқамаганимни қаранг! Ким хат орқали маслаҳат берган бўлса, барака топсин.

Ўша куни пешинга яқин мен хотинимга этик, рўмол харид қилиш учун универмага кирдим.

Орадан бир кун ўтгач, мушугим уйга яна думида хат судраб кириб келди.

«Муҳтарам мушукнинг эгаси! — деб ёзибди номаълум маслаҳатчим. — Сизга қойил қолдим. Хотинингизнинг оёғидаги фин этигию бошидаги япон рўмолини кўриб кўзим қувнади. Ана энди у ҳақиқий маданиятли одамнинг хотинидай кийинибди. Сиз мард йигит экансиз. Аёлингизга бош-оёқ янги кийим-кечак олиб берибсиз, демак, уни чинакамига севар экансиз. Балли!»

Лекин сизга яна бир нарсани айтмасам бўлмайди. Ўйлашимча, бу ишни ҳам қойиллатасиз. Кеча хотинингизни узокдан кўриб қолдим: у бир кампир билан кетаётган экан. Бу кампир ким бўлди, экан деб, диққат билан қарасам, у қайноангиз экан. Қайноангизнинг эғнидаги кийимни кўриб беихтиёр бош чайқадим. Чиройли кийинган соҳибжамол хотинингиз ёнида унинг уст-боши жуда ғариб кўриниб кетди. Қайноангизга ҳам битта қундуз ёқали пальто, оёғига янги этик, бошига рўмол олиб берсангиз улар бир-бирига жуда ярашиб кетар экан. Ахир, у сизга иккинчи она бўлади. Унга ҳам баъзи-баъзида меҳрибончилик қилиб турсангиз ёмон бўлмайди!»

Аввалги хатларга унчалик эътибор бермаган бўлсам ҳам негадир буниси ўйлантириб қўйди. Очиги, жаҳлим чиқиб кетди: кизини кийинтирганим етар, ахир! Колаверса, қайноамнинг тузуккина жойларда ишлайдиган ўғиллари бор. Кийимни ўшалар олиб беришсин-да!

Тўхта-чи, бу хатларни ёзиб, бошимни айлантириб юрган доно маслаҳатчи ким ўзи?

Кечкурун хатларни газета-журналларда эълон қилинадиган кроссвордларни кўз очиб юмгунча ечиб ташлайдиган дўстимга кўрсатдим. У хатларни ўқиб, қотиб-қотиб қолди. Сўнг аҳволимни кўриб жиддийлашди.

— Мушукни кимнинг уйига киришини пойламадингми?

— Тунда мушук қаерларда тентираб юришини пойлаб бўлармиди...

— Бундай қил, уйда қозон борми?

— Албатта бор.

— Қозон қуясига мушугининг тумшугини яхшилаб сурка. Менимча, у хат ёзиб юрган одамга яхши ўрганган. Шунинг учун ҳам унга суйкалиши турган гап. Эрталаб турли бахона билан қўшниларикига бир-бир кириб чик. Кимнинг кийимига қуя юққан бўлса — хатни ўша ёзган бўлади.

Мен дўстим айтгандай кечкурун мушугимни миёвлатиб қозоннинг орқасига яхшилаб тумшугини суйкадим. Эрталаб ўрнимдан турибоқ қўшниларикига бир-бир кириб чикдим. Ҳеч қайсисининг кийимида қуя кўрмадим. Уйга кириб умидсизланиб ўтирган эдим, остонада қайноам кўринди. У ичкарига кириб устки кийимларини ечиб илгакка илди, мен билан сўрашди:

— Куёв, эсон-омон ўтирибсизми?

У шундай деб тўрға чиқа бошлади.

Тўрға чиққани ҳам бор бўлсин; қайноамнинг сарғиш кўйлагининг этагига кўзим тушиб лол бўлиб қолдим: кўйлак этагига қозоннинг қуяси юқиб қолган эди.

Қорақалпоқчадан М. ИСЛОМҚУЛОВ таржималари

ЁШИМ

Кўриб қолди сочдаги оқни

Ва деди қиз: «Қариб қолибсиз.

Уйлаб босинг энди оёқни.

Билдим, қирққа бориб қолибсиз».

Хафа қилма бунақа сўйлаб,

Йигирманинг устида ёшим.

Йигирма йил олдинни ўйлаб,

Қирққа кирса — киргандир бошим.

Икром СУЯРҚУЛОВ

Қочирим мақоллар

Ойнадан ўпқаласанг, башаранг қийшаяди.

Ортингдан боққан сулувнинг қадри йўқ.

Чумчуқ семириб — қарға бўлармиш.

Норбой СЕЯТНИЕЗОВ

Тўрткўл

ТОМОШАБОФ

Кимнинг бели оғриydi?!

Маълумки, зиёлилар орасида белидан шикоят қилиб юрадиган кишилар кўпроқ учрайди. Чунки улар ақлий меҳнат билан шуғулланишади — иш вақти тугагунча битта стулда михланиб ўтиришга мажбур бўладилар. Саккиз соат бир жойда ўтириш учун сабр-тоқатнинг ўзи кифоя қилмайди, Салтиков-Шчедрин таъбири билан айтганда, чўяндан ясалган бел ҳам даркор [Қизиғи шундаки, ер қазиш, кавлаш учун ишлатиладиган ёғоч сопли — камдан-кам ҳолларда темир соплиси ҳам учрайди — курак ҳам баъзан «бел» деб аталади. Аслида, иш қуроли «бел» шаклида эмас, «белкурак» шаклида ирод этилса мақсадга мувофиқ бўлади. Айни замонда, белкурак ҳам белнинг заволи]. Шунга қарамай, зиёлилар орасида белидан шикоят қилиб юрадиган кишилар кўпроқ учрайди. Одатда, дўхтирлар бели оғрийдиган беморларга турли-туман малҳамлар суртишни, бадантарбия билан муттасил шуғулланишни тавсия этадилар. Беморларнинг ўзлари эса, кийимларининг ичидан жун рўмол боғлаб юришни афзал кўрадилар. Негаки, дўхтир маслаҳатлари ҳар доим ҳам фойда беравермайди-да.

Яқинда Огайо штати [АҚШ] университетининг профессори Эрнест Жонсон: «Бел оғригидан халос бўлиш унчалик қийин эмас» дебди. Профессорнинг гапига қараганда, оёқ учлари товондан юқориқ кўтарилган кўйи [оёқ остига бир жуфт гишт қўйилса — бас, фақат товон ерга тегиб туриши керак] йигирма марта ўтириб турилса олам гулистон эмиш. Бундай машқлар кунига, «ўлдим» деганда икки марта, эрталаб ва кечқурун, сидқидилдан адо этилмаса ҳисоб эмас — муолажанинг фойдаси тегмас экан.

Диққат! Кимнинг бели оғриси, эрталаб йўлакка сафлансин, хотин-қизлардан уялишмасин [аксинча, хотин-қизлар эрийгитлардан уялишса ярашади], соғлом танда соғ ақл, дейдилар!

Қари билганини пари билмас

Қизларнинг [айниқса, бодом қовоқ, нозик қизларнинг] гапларини жон қулоғимиз билан тинглаймиз. Уларнинг ҳар бир сўзидан олам-олам маъно қидирамиз имо-ишораларининг маънисини чақамиз: «У, доно экан-ку!» дея ёқа ушлаймиз...

Энамизлар, бувимизлар эса невараларини сандал атрофига йиғиб олиб ўтган-кетганлардан гапириб ўтирадилар. Гоҳида уларнинг узук-юлуқ гаплари ҳам қулоғимизга чалиниб қолади: илгарилари қўзиқорину қизил гуллар сероб бўлар экан, йиғитлар ҳеч қачон қизларга қоғоз гул тақдим этишмас экан — уят бўлар экан-да, қолаверса, об-ҳаво ҳам ҳозиргидан бирмунча яхшироқ бўлар эмиш. Хуллас, «бир бор экан, бир йўқ экан» — эртак. Аммо, «Эна, эртак айтяпсизми!» деб сўрасангиз балого қоласиз: «Эртак эмас, бўлган гапни айтяпман! Сени ўша аэропланларинг, сунъий йўлдошларинг осмонни пайҳон қилиб ташлади. Қачон қарама, шир этиб ёлғир ёғади. Ҳеч жаҳонда пахта пилони тўлмасдан туриб ҳам ёлғир ёғармишми», дейдилар куйиб-пишиб. Бир қарашда, бундай фикр-мулоҳазалар бизга ғаройиб эртакнинг давомидек туюлади. Ҳайратланиб... яна ёқамизни ушлаймиз. Сир эмаски, ичимизда кулиб қўямиз. Кўз ўнгимизда бодом қовоқ қизинг сиймоси гавдаланади: «У, доно экан».

Афсуски, қари билганини пари билмас, деган гапда жон бор экан. АҚШ метеорология муассасасининг ходимлари ҳам

айнан, қари билганини пари билмас, деган тўхтамга келишди. 1957—1964 йиллар давомида рўй берган об-ҳаво ўзгаришлари синчилаб текширилган, реактив самолётлар учиб ўтгандан сўнг ҳосил бўладиган оппоқ изларда булут пайдо бўлиши натижасида температура ўзгариши, ҳаво намлиги ортиши аниқланди. Реактив самолёт моторидан чиққан газ фазода совуқ ҳаво билан тўқнашиб, булут бино бўлар экан. Булут эса кўёш нуруни ерга ўтказмайди. Оқибатда буғланиш режими бузилади. Уз-ўзидан равшанки, буғланиш озми, кўпми табиий шароитга таъсир этади. Демак, қари билганини пари билмайди, деган гапда ҳам жон бор.

Бодом қовоқ, нозик қизларнинг бир кўни невараларини сандал атрофига йиғиб олиб ўтган-кетганлардан гапириб ўтирган кўйи учратиб қолсак... ҳайратдан тағин ёқа ушлаймиз, албатта.

Тарихий кўзбўямачилик

«Ёлғон қанча умр кўради!» Бразилиялик Раймонд Жиравунинг фикрича, ёлғоннинг умри ҳар хил бўлар экан. Масалан, катта — забардаст ёлғон умр кўриши мумкин эмиш. Хўш, олим бу гапни қай йўсинда исботлади!

Фортелеза шаҳрида жойлашган Тарих институтининг илмий ходими Р. Жираву энг оддий, айни пайтда, энг мушкул йўлни тандади. «Бразилияни ким кашф этган!», деган масалани ўртага ташлади у. Қизиғи шундаки, бу масала 1500 йилнинг апрель ойидаёқ ҳал этилган, деб ҳисобланарди. 480 йил муқаддам португалиялик денгизчи сайёҳ Педро Альварес Кабрал европаликлардан биринчи бўлиб Бразилия соҳилига қадам қўйганини машҳур Пеле ватанида алифбени энди ўрганаётган ҳар бир мактаб боласи ҳам жуда яхши билар эди. Раймонд Жираву бўлса, «Бизнинг мамлакатимизни португалиялик Кабрал бобо кашф этган», дея илм даргоҳларини бошларига кўтаришаётган бола-бақраларнинг шовқинини босиб: «Бўлма-гур сафсатами бас қилинлар!.. Бизнинг юртимизни испан денгизчиси кашф этган. Унинг исми Висенте Пинсон. У диёри-мизга 1500 йилнинг тўртинчи февралда қадам ранжида қилган, Фортелеза шаҳридан бир юзу етмиш километр наридаги Пента-Гроса деган жойга илк бора қўналга қурган», деди пинак бузмай. Шундан сўнг тадқиқотчи ўз сўзларини ҳужжатлар ёрдамида исботлади. Р. Жиравунинг айтишича, Бразилиянинг кашфиётчиси ёрлиги атайлаб португалиялик денгизчи пешонасига тупук билан ёпиштирилган. Чунки ўша замонларда Испания билан Португалия ўртасида Жанубий Америка ерларини бўлиб олиш ҳақида махсус шартнома тузилган экан. Маълумки, Бразилия территорияси португалиялик келгиндилар маҳрига тушган эди. Натижада португалияликларнинг хоҳиш-иродасига мос келадиган «забардаст ёлғон» тўқилган — тарихий кўзбўямачилик содир бўлган.

Муқованинг биринчи ва тўртинчи саҳифаларини рассом Б. ЖАЛОЛОВ ишлаган.

Сайловбой ЖУМАҒУЛОВ. 1952 йили Нукус шаҳрида туғилган. Нукус Давлат университетида сиртдан ўқийди. Ҳикоя ва ҳажвиялари республика матбуотида тез-тез эълон қилинмоқда. «Сирим ҳам, чиним ҳам шу» деган ҳажвиялар тўплами нашр этилган. «Совет Қорақалпоғистони» газетаси редакциясида ишлайди.

Тоҳир МАЛИК. Тошкент шаҳрида 1946 йили туғилган. ТошДунинг журналистика факультетини тамомлаган. «Ҳикмат Афандининг ўлими», «Фалак», «Чорраҳада қолган одамлар», «Сомон йўли элчилари» каби фантастик қиссалар муаллифи. Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи йиллик мукофотининг лауреати.

СССР Ёзувчилар союзининг аъзоси.

Раҳимжон ОТАЕВ. 1949 йили Қозоғистон ССР Чимкент областининг Туркистон районида туғилган. ТошДУни тамомлаган. Ёш ёзувчиларнинг VIII Бутуниттифоқ семинар-кенгаши иштирокчиси. Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи аппаратида ишлайди. «Турмуш, хулқ-атвор ва меҳнат эстетикаси» (1982 й.), «Осмон тўла юлдузлар» (1983 й.) номли китоблари чиққан. СССР Ёзувчилар союзининг аъзоси.

Нурхон РАЙИМОВА. Фарғона областининг Олтиариқ районида 1949 йили туғилган. Фарғона Давлат педагогика институтининг филология факультетида сиртдан ўқиш билан бирга «Коммуна» газетаси редак-

циясида ишлайди. Ҳикоялари республика матбуотида ҳамда «Чашма», «Бойчечак» коллектив тўпламларида эълон қилинган.

Ойдин ШУКУРОВА. Навоий областининг Қизилтепа районида 1955 йили туғилган. ТошДунинг филология факультетини тамомлаган. Шеърлари республика матбуотида эълон қилинган. «Ёшлик» журналида биринчи марта эълон қилиниши.

Марзия ЭРДОНОВА. 1961 йили Бухоро областининг Шофиркон районида туғилган. Тошкент Давлат университетининг журналистика факультетини (1985 й.) тамомлаган. Республика радиосининг адабий-драматик эшиттиришлар редакциясида ишлайди.

